

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік
университетінің ғылыми журналы
Научный журнал Павлодарского государственного
университета им. С. Торайғырова**

*1997 жылы құрылған
Основан в 1997 г.*

İ Ì Ó
ÕÀÁÀÐØ ÛÑÛ

ÂÃÑÒÍ ÈÊ Ì ÑÓ

ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ СЕРИЯ

12011

Научный журнал Павлодарского государственного университета
им. С. Торайгырова

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации
№ 4533-Ж

выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан
31 декабря 2003 года

Арын Е.М., д.э.н., профессор (главный редактор)
Сарбалаев Ж.Т., к.ф.н., доцент (зам. гл. редактора);
Демесинова Г.Х., к.ф.н., доцент (отв. секретарь);

Редакционная коллегия:

Еспенбетов А.С., д.ф.н., профессор;
Жусип К.П., д.ф.н., профессор;
Кенжебалина Г.Н., к.ф.н., доцент;
Дандай Ы.Ы., д.ф.н., профессор;
Хасанулы Б., д.ф.н., профессор;
Айтжанова Д.Н. (тех.редактор).

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели.
Мнение авторов публикаций не всегда совпадает с мнением редакции.
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов.
Рукописи и дискеты не возвращаются.
При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна.

МАЗМҰНЫ

Г.М. Ақұмбаева	
Жатыс және шығыс жалғаулы сөздердің үстеуленуі	9
А.Е. Баербекова	
Қарамола ережесіндегі заң терминдерінің қалыптасу тарихынан	16
М.Ж. Байтенова	
Ағылшын тілін оқып-үйренуде мультимедиялық технологияны қолдану	24
Ж.Қ. Боранбаева	
Ақын Ыбырайдың өмірі мен шығармашылығы	29
Б. Жанайхан	
Ұ. Есдәулетов поэзиясындағы дәстүр жалғастығы	35
Ж.Б. Ибраева, Г.Т. Мусина	
Проблемалық оқу технологиясының маңызы	41
Ж.Б. Ибраева	
Салыстырмалы әдебиеттанудағы ғылыми парадигманың жаңа аспектілерінің қалыптасуы	47
Г.С. Иманғалиева	
Спорттық терминнің қазақ және орыс тіліндегі стратификациясы	52
А.Ж. Қайрамбаева	
Жарнама пікірталасындағы когнитивтік аспект мәселесі жайында	57
А.И. Құрманова	
Прецеденттік есімдер	64
Н.А. Прманова	
Қазалы топонимы туралы	72
Г.А. Тезекбаева	
Сөйлеу тілінің қалыптасуындағы жаңылыс сөздер	79
Г.А. Хамитова	
Американдық газеттерінің талқылауындағы газет тақырыпшыларының прецедент феномендері	84
Г.А. Хамитова	
Ағылшын тіліндегі тағам компоненті бар фразеологизмдерінің ұлттық-мәдени ерекшеліктері	91
Дәулеткерей Кәпұлы	
Ақыт қажының Қазанда басылған қисса-дастандарының бірі – «Сейфүлмәлік» ..	99
А.Т. Жаманқозова	
Жоғары миметикалық трагедияның модусы	104
Г.К. Сыздықова	
«Свет» лингвокультуремасы жайлы	112
А.К. Тусупова	
М.О. Әуезовтың «Абай жолы» роман - эпопеясындағы орыс классиктерінің сарындары	116
Ж.Т. Сарбалаев	
-Ша, -ше тұлғалы сөздердің үстеуленуі	124

.....

И.И. Агашкина

Ағылшын тілінің әдістерін зерттеу үшін зерттеушілер жөбасы 133

Б.А. Мәлібаева

Көркем әдебиеттегі психологизм мәселелері 140

Біздің авторлар 147

Авторлар үшін ереже 149

СОДЕРЖАНИЕ

Г.М. Ақумбаева Адвербиализация слов в местном и исходном падежах в казахском языке	9
А.Е. Баербекова Историческое восстановление термина Карамола как законного положения	16
М.Ж. Байтенова Использование мультимедийной технологии в изучении английского языка	24
Ж.К. Боранбаева Жизнь и творчество поэта Ыбырая	29
Б. Жанайхан Поэтические традиции в творчестве У. Есдаулетова	35
Ж.Б. Ибраева, Г.Т. Мусина Сущность технологии проблемного обучения	41
Ж.Б. Ибраева Новые аспекты формирования научной парадигмы в сравнительном литературоведении	47
Г.С. Имангалиева Стратификация спортивных терминов казахского и русского языков	52
А.Ж. Кайрамбаева К вопросу о когнитивном аспекте рекламного дискурса	57
А.И. Курманова Прецедентные имена	64
Н.А. Прманова Еще раз о топониме Казалы	72
Г.А. Тезекбаева Оговорка как явление речи	79
Г.А. Хамитова Прецедентные феномены в газетных заголовках в американском газетном дискурсе	84
Г.А. Хамитова Национально-культурная специфика фразеологизмов с компонентом пищи в английском языке	91
Даулеткерей Капулы Акыт-кажы как распространитель поэмы «Сейфулмалик», опубликованной в Казани	99
А.Т. Жаманкозова Высокомиметический модус трагического	104
Г.К. Сыздыкова О лингвокультуре «свет»	112
А.К. Тусупова Мотивы русских классиков в романе-эпопее «Путь Абая» М.О. Ауэзова	116
Ж.Т. Сарбалаев Словообразования и словоизменения аффиксов –ша, -ше в казахском языке	124

И.И. Агашкина

И.И. Агашкина

Исследовательский проект как метод изучения английского языка 133

Б.А. Малибаева

Проблема психологизма в художественной литературе 140

Наши авторы 147

Правила для авторов 149

CONTENT

G.M. Akumbayeva Adverbialization of words in locative and abbatore cases in Kazakh language	9
A.E. Baerbekova On the history of formation of legal terms in the set of rules of Karamola	16
M.J. Baitenova Using multimedia technologies at the English lessons	24
Zh.K. Boranbayeva The life and creativity of the poet Ybyrai	29
B. Janaykhan Poetical traditions in U. Estauletov's works	35
Z.B. Ibraeva, G.T. Mussina Essence of technology of problem training	41
Z.B. Ibraeva New aspects of the scientific paradigm formation in comparative study of literature.....	47
G.S. Imangaliyeva Stratification of sporting terms of kazakh and Russian languages	52
A.Z. Kairambayeva To the question of the cognitive aspect of the advertising discourse.....	57
A.I. Kurmanova Case names.....	64
N.A. Prmanova Once again on the toponym Kazaly	72
G.A. Tezekbaeva Slip of tongue as a phenomenon of speech.....	79
G.A. Khamitova The precedent texts in the American newspaper headings	84
G.A. Khamitova The national and cultural peculiarities of the English phraseological units with the nuclear component «food»	91
Dayletkerey Kapuly «Akhyt-kazhy as a distributor of the poem «Seyfulmalikh», published in Kazan	99
A.T. Zhamankozova Highmimetical tragic modus.....	104
G.K. Syzdykova About the linguistic cultural lexeme «light».....	112
A.K. Tusupova Motives of Russian classics in the epic novel of M.O.Auezov «The way of Abai».....	116
Zh.T. Sarbalaev Word-buiking and wordchange of –sha, she affixes in Kazakh language	124

ЖАТЫС ЖӘНЕ ШЫҒЫС ЖАЛҒАУЛЫ СӨЗДЕРДІҢ ҮСТЕУЛЕНУІ

Г.М. Акумбаева

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Тілдің тарихи даму барысында өзге септік жалғаулы сөздер сықылды жатыс жалғауында тұрған лексикалық единицалар да адвербиализацияға ұшырап, өздерінің бастапқы төркіндерінен кол үзіп, үстеулер қатарына өтіп, оның өз алдына бөлек, дербес грамматикалық категория болып қалыптасуында зор роль атқарған. Оған қазіргі тіл құрамындағы түп төркіні жатыс жалғаулы формативтер болып саналатын абайсызда, анда-санда, анда, мұнда, қапыда, қапылыста, осында, сонда, әлгінде, кейде, алда, артта тәрізді үстеуге айналған жүздеген лексикалық тұлғалар анық дәлел. Алайда тіл білімінде аталған сөздердің үстеуге айналуын түсіндіруде бір жүйеге түскен ой-пікір әлі айтылған жоқ, тіл мамандары қазық етіп ұстар тұжырым күні бүгінге дейін айтылмаған. Бесенеден белгілі, тілдің лексикалық құрамында пайда болған кез-келген жаңа сөз, әйтеуір, сөзжасамның белгілі бір тәсілі арқылы жүзеге асады. Ендеше, жоғарыда мысалға келтірілген сөздер қандай сипатта, қандай тәсілмен үстеуге айналды екен? Кейбір түркітанушы ғалымдар, соның ішінде қазақ тілшілері де бар, олардың үстеу болып қалыптасуын жатыс септік жалғауының сөзжасамдық қызметімен байланыстырады. Бұл пікірдің ешқандай тілдік негізі жоқ. Өйткені, сөзжасамдық қасиет жатыс жалғауын былай қойғанда, өзге де септік жалғауларының ешқайсысында жоқ. Олар септік жалғауларының тілдегі негізгі қызметі сөз бен сөзді байланыстыру екенін ескермеген. Сондықтан, септік жалғауларының сөз жасаушылығы жайындағы тұжырымдардың дұрыс еместігін айтпасақ болмайды. Рас, жатыс септігінің мұндай жағдайда сөзжасамға қатысы актив емес, пассив түрде әйтеуір оның сөз құрамында тұрғандығымен ғана анықталады. Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, белгілі азербайжан ғалымы, профессор С.А. Джафаровтың жатыс жалғауының осындай күйде келуін оның сөзжасамдық жұрнаққа айналуы деп байлам жасауын тіпті де қостауға болмайды. Орайы келгенде айта кету керек, қазақ тіл білімінде де бір топ зертетушілер сынға алынып отырған осы тұжырымның аясынан шыға алмай жүр. Мысалы, 1967 жылы жарық көрген «Қазақ тілі грамматикасының», 1989 жылы басылып шыққан «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі», 2004 жылы оқырмандар қолына тиген «Қазақ грамматикасының авторлары» дәл осы пікірде.

Мұндай қорытындымен ешқандай келісуге болмайтыны өзінен-өзі түсінікті. Бірде-бір септік жалғауы жұрнаққа айналып сөзжасамдық қызмет

атқаруына тарихи тұрғыдан да, қазіргі тіл дамуы кезеңінде де таяныш етер ешбір дерек, факті жоқ. Бірақ септік тұлғасындағы сөздердің дериваттанған бүтінге айналуы сөзжасам үдерісі екені – анық ақиқат. Бірақ ондай тұлғаларды зерттеушілердің жалғаулардың сөзжасамдық қызметке ауысуымен түсіндіруі жөн емес.

Сондай-ақ, кейбір ғалымдардың олардың үстеу болып қалыптасуын сөзжасамның морфологиялық-синтаксистік тәсілінің нәтижесі деп қарастыруын да жөн санауға болмайды. Неге десеңіз, сөзжасамның морфологиялық тәсілінде сөз тудырғыш жұрнақтар шешуші роль ойнайды емес пе? Ал мұндай үстеулердің, яғни жатыс жалғаулы сөздердің құрамынан еш жұрнақ көріп тұрғанымыз жоқ. Сол сықылды сөзжасамның синтаксистік тәсілінде сөздерді қосарлау, біріктіру тәрізді амалдар негізгі роль атқарады. Ал, сөз болып отырған үстеулердің қалыптасуында бұл тәсілдің қатысы жоғы айдан анық. Сондықтан жатыс жалғаулы үстеулерді морфологиялық-синтаксистік тәсіл арқылы жасалады деу бос әурешілік. Сондай-ақ кейбір тіл мамандары бұларды лексикалық-семантикалық тәсілдің нәтижесі деп санауға бейім. Рас, жатыс жалғаулы зат есімдердің үстеуге ауысуында семантикалық фактордың басым орын алатынын бекерге шығаруға болмайды. Алайда сөз болып отырған үстеулерді тек қана сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілінің жемісі деп санау бір жақты болып шығады. Бұл бәрінен бұрын, осы тектес үстеулердің жасалуындағы басқа да факторлардың, атап айтқанда, лексикалық, морфологиялық және синтаксистік факторлардың ролін жоққа шығарғандық болып шығады. Бұл жерде, біздіңше, қазақ тіл білімінде енді-енді ғана мойындалып, зерттеушілердің назарын өзіне аудара бастаған сөзжасамның жаңа тәсіл-конверсия және оның үстеуге қатысты формасы адвербиализация туралы әңгімелеу жөн болмақ.

Конверсия-сөз таптарының бір-біріне ауысуын білдіретін жалпы процесс болса, адвербиализация - басқа сөз таптарының үстеулер қатарына өтуін білдіретін сөзжасамдық процесс. Тілдің даму барысында өзге сөз таптары басқа бір сөз табының синтаксистік қызметінде тұрақты әрі ұдайы қолданылу нәтижесінде өздерінің бастапқы категориясынан қол үзіп, грамматикалық мәнін өзгертіп екінші бір категорияға ауысады. Уақыт өте келе олар өздері енген сөз табының мағынасы мен қызметін қабылдап, сол сөз табындағы байырғы сөздердей болып кетеді.

Адвербиализация процесіне түбір сөздермен бірге сол сөз табының формалары да ұшырап, үстеулер қатарын жаңа тұлғалармен толықтырып отырады. Осы орайда, жатыс жалғаулы сөздердің де адвербиалданып, «үстеулер тобының жаңа лексемалармен толықтырылып отыратыны белгілі. Сонымен, жоғарыда мысалға келтірілген және басқа да осы тектес тұлғалардың септік жалғауларында тұрып, толық мағыналы бүтін ретін де

басқа категорияғы яғни үстеулер тобына көшуі, әлбетте, сөзжасау процесіне жатады. Профессор А.И. Смирницкий айтқандай: «Переход отдельных форм слова в другую часть речи представляет собой процесс словообразовательной» [1-57]. Мұның үстіне белгілі түрколог Э.В. Севортянның кезінде септік, көсемше тұлғаларынан пайда болған үстеулердің түркі тілдерінің құрамында мол ұшырайтынын айта келіп, оларды септік жалғаулары, көсемше жұрнақтары деп қарауға болмайтынын ескерткенін, бұлардың да жеке лексикалық тұлғалар болып табылатындығы» жайында айтқандарын да есте ұстаған орынды. Жатыс жалғауында тұрған осындай сөздермен қатар біз зорға, басқа, төтесінен, шалқасынан, тосыннан, түнімен, күнімен деген сөздердің құрамынан тұлғалық көрсеткіштер ретінде барыс, шығыс, көмектес септік жалғауларын көреміз. Бұлар да жеке сөздік бүтін ретінде, үстеулер санатына жатады. Адвербиалданған мұндай формалар өз категориясынан қара үзіп, изоляцияланып, адвербиалдану жолымен үстеулерге айналғаны анық. Ең дұрысы, оларды адвербиалдық, конверсиялық өнім деп қарастыру бірден-бір дұрыс шешім болмақ.

Адвербиалданған жатыс жалғаулы тұлғалар етістік сөздердің жетегінде айтылып, ол арқылы танылатын іс-қимылдың мекенін, мезгілін білдіреді. Мысалы, түнде келді, жазда той болады, осында отыр, артта қалды, алда келеді.

Егер жатыс жалғаулы сөздердің барлығын бірдей адвербиалданған, үстеуге айналған деп санасақ, онда жатыс жалғаулы алдвербиалданған сөздердің ұшы-қиыры жоқ болар еді.

Сондықтан жатыс жалғауындағы тұлғалар мен адвербиалданған жатыс септік формаларын бір-бірінен ажырата білу керек. Ол үшін мына екі синтаксистік категорияны өзара салыстырып көрейік. 1. Ол үйде отыр. 2. Ол осында жүр. Мысалға келтірілген екі синтаксистік құрылымның құрамында да жатыс септік тұлғасында тұрған формалар бар. Олар, бірінші сөйлемде үйде сөзі болса, екінші сөйлемде осында сөзі. Бұл екеуінің соңғысы ғана адвербиалданған жатыс септік формасы болып табылады. Әрине, бірінші сөйлемдегі үйде сөзі де сөйлемде пысықтауыштық қызметте жұмсалып тұр. Бірақ бұл сөзді қосымша мен түбірге оңай ажыратуға болады. Соңғы сөйлемдегі осында сөзі болса әрқашан түбір мен қосымшаға жіктелмей, тұтастығын сақтап сөйлемде үнемі пысықтауыштық қызметінде қолданылады.

Жатыс жалғаулы сөздердің алдвербиалдануы тілдің қолданылу сферасы әбден айқындалған қазіргі кезеңде емес, көне түркілік кезеңнен басталады.

Көне түркі тілінде –да, –де, –та, –те формалары арқылы есім сөздерден мекен үстеулері жасалған. Мысалы, бунта, анта, онда, антада т.б. қазіргі түркі тілдерінде тек мекен мәнді үстеулер ғана емес мезгіл, бейне үстеулерді де туындайды. Мысалы, анада, ақырында, бертінде, ертеде, кейде, жақында

–мезгіл үстеулері, алда, артта, мұнда, сонда, осында-мекен үстеулері, андаусызда, абайсызда, қапылыста, қапелімде-бейне үстеулері. Жатыс септігі формасы арқылы қалыптасқан үстеулер мағыналық ерекшелігіне орай сөйлем ішінде түрлі пысықтауыштық функция атқарады. Қазіргі түркі тілдеріндегі мекендік, мезгілдік үстеулердің қалыптасуына үлкен әсер еткен көне түркі тілі жүйесіндегі үстеу сөздердің тарихы мен ерекшеліктері бар. Көне ескерткіштер тілінде есімдіктердің ішінде сілтеу есімдігінен өрбитін туындаған үстеулер кездеседі. Мысалдарға жүгінейік.

Көне түркі:

-Ол түг анта йоқ қылдымыз. «Ол әскерлерді біз сонда жайраттық».

-Йай анта йайладым. «Мен жазды сонда өткіздім». Анта айғучы йеме бен-өк ертім. «Сол кезде (сонда мен кеңесші болған едім)».

-Йабғуғ шадығ анта берміс. «Ол сол кезде йағбы мен шалтарды сайлады».

Берілген мысалдардан көне түркі тілі деректерінде мекендік, мезгілдік мәнде қолданылған нақты үстеу формаларын көруге болады. Бір кездерде есімдік сөз табына телінген сөздер осындай жатыс септігі формаларының көмегімен тарихи тұрғыдан ұзақ уақыт қалыптасуы нәтижесінде үстеулер қатарына өткен. Олар сол кездің өзінде толық адвербиалданған, оның мағыналық ерекшелігінен үстеуден өзге сөз табына тән ешбір қасиет байқалмайды.

Жатыс септігінің формасымен бір жүйеде ауысып келген сөздердің келесі бір тобы мекендік қатынасты білдіретін алда, артта, іште, сыртта, жоғарыда, төменде, кеште, ертеде, басында сөздері. Аталмыш сөздердің қалыптасу жолы мен мағыналық ерекшелігіне тоқталайық. Алдымен зат есімдерден ауысқан сөздердің ерекшелік белгілерін байқайық. Негізінен алсақ, ғалымдар тарапынан әр түрлі көзқарасқа ие болған мекендік және мезгілдік үстеулердің түбірлері зат есімнің қай түрінен жасалғанын анықтау қажет. Біршама деерктерге сүйене отырып, түпкі мағынасын анықтауға болады. –да, –де, –та, –те формалары арқылы жасалған алда, артта, іште, сыртта, тыста сөздерінің түбірі мекендік мағынаны білдіретін зат есімдер. Қараңыз, алды+да, арт+та, іш+те, сырт+та, тыс+та. Ал күнде, кеште, ертеде, азанда, жылда үстеулері мезгіл мәнді зат есімдерден пайда болған. Қапыда, жоғарыда, төменде, әуелде, жуықта сөздерінің түбірі үстеу сөздер, сол сияқты жақында, баяғыда, алыста тәрізді сөздердің негізі сын есімдерден болғандығы анық. Негізінен, жатыс септігі формасы арқылы адвербиалданған тұлғалар әр түрлі сөз таптарынан ауысып келгендіктен, атқаратын қызметі де сол төңіректе болады. Құрылымдық ерекшелігін саралағанда аталмыш үстеулердің көбі жатыс септігін тікелей қабылдамастан алдына тәуелдік жалғауының 3 жағын салу арқылы арт+ы+нда, сырт+ы+нда, іш+і+нде, аст+ы+нда түрінде де қалыптасқан.

Тіл фактірлері, сондай-ақ жатыс жалғауын қабылдаған есімдік сөздердің де адвербиализация процесіне ұшырап, үстеулер қатарын толықтыратынын көрсетеді. Бұл жерде үстеулер тобын жаңа лексемалармен толықтыруда есімдіктердің мағыналық топтарының барлығының бірдей шешуші қызмет атқара бермейтінін айта кеткен жөн. Есімдіктердің мағыналық топтарының ішінде адвербиализация процесіне бәрінен бұрын, әсіресе, сілтеу есімдіктері жақын тұрады. Орхон-Енисей ескерткіштерінің тілінде есімдіктерге тиесілі мағыналық топтардың ішінде сілтеу есімдіктерінің адвербиалдауынан пайда болған анта , бунта, үстеулерінің ұшырасуы соның айғағы. Кейін тілдің даму барысында бұлардың қатары сонда , мұнда , қайда , анда-мұнда, анда-санда, тәрізді адвербиалданған сілтеу есімдіктерімен молайғандығы белгілі.

Жатыс жалғаулы сөздердің адвербиалдану жайын сөз еткенде, мына бір мәселеге ерекше назар аудармауға болмайды. Ол түркология да күні бүгінге дейін біресе барыс септігінің, біресе жатыс септігінің грамматикалық формасы деп қарастырылып жүрген - ра, - ре , қосымшасының жайы . Сөзіміз дәлелді болуы үшін кейбір зерттеушілердің тұжырымдарына тоқталып өтейік. В.Банг –ра, -ре формасын директив септік деп есептесе (2-10) А.фон Габэн аталған тұлғаны монғол тіліндегі –ра локативімен байланыстырады. Яғни, барыс септігінің тілдік формасы деп қарайды (3-81). В.Насилов сөз болып отырған қосымшаны локатив септігі деп таниды. (4-40). Біздің ойымызша, аталған форманың барыс септігінің қызметінен гөрі жатыс жалғауындағы функциясы басымырақ сияқты. Алайда көне түркілік дәуірде септік жалғауларының біріннің орнына бірінін қолданыла беру фактірлерін ескерсек , онда –ра, -ре жалғауларының да түркі тілдерінің көне дәуірінде барыс септігінің мәнінде жұмсалданғанын жоққа шығаруға болмайды. Бірақ тіл тарихында оның барыс септігі мәнінде қолданғанын айқындайтын фактілер әзірге жоқтың қасы емес. Мұның есесіне бұл қосымшаның жатыс жалғауының мәні мен қызметін атқарғандығын, сөйтіп үстеу орнына қолданылғандығын растайтын деректер көне түркі ескерткіштерінің тілінде бірсыпыра баршылық. Мысалы: Үзе көк теңірі асра йағыз қылынтукда («Күлтегін» ескерткіші). «Жоғарыда көк теңірі, астында нағыз жер жаралғанда». Үзе он қат көк асра сикс қат йер турур («Хуаст» ескерткішінен). «Жоғарыда он қат көк, төменде сегіз қат жер тұрар» .

Көне түркі жазбаларынан дәлелге алынған бұл сөйлемдерде асра сөзі таза үстеу мәнінде қолданылған, мекендік мағынада жұмсалған. Бұл сөздің түбірі ас сөзі, ал –ра жатыс септігінің көрсеткіші. «Ас» сөзі көне түркі тілінде төмен, төменде, төменгі жақта деген ұғымында қолданылған. Көне түркі жазбаларында осы сөздің басқа бір дыбыстық варианты аш сөзінің онымен жарыса қолданғандығы байқалады. Бұл сөздің де мағынасы да таудың етегі деген ұғымды білдіреді. Оған дәлел көне түркі жазбаларындағы мына бір

сөйлем: «Білігіздік еріні чөкерді ашыға», «Білігіздік ерді төмендетті». Көне түркі тілінде асра сөзінің фонетикалық варианты болып табылатын ашағы сөзі қазіргі түркі тілдерінің кейбіреулерінде қазіргі кезде де жатыс септігінің мәнінде қолданылады. Сондай – ақ көне кезеңде ұшырайтын өңре, ичре, ташра секілді үстеулердің де зат есім негіздеріне –ра,-ре тұлғалы жатыс жалғауларының қосылу арқылы жасалғаны, олардың тілдің даму барысында адвербиалданып үстеулер тобына ауысқаны анық. Көне түркілік кезеңде мекендік мәнде қолданылған –ра, -ре қосымшасы орта ғасырларда аталған мәнінен ажырап «өлі формаға» айналған, жатыс жалғауларының қатарынан шығып қалған тәрізді. Бұған, әрине, жатыс септігін мәні мен қызметін атқарған –да, -де жалғауларының қолданылу өрісінің анағұрлым ара түсуі себеп болса керек. –Да, -де жалғауы қолданыстан шығып қалған –ра,-ре қосымшасының мәні мен қызметін өз бойына жинап алған. Бірақ тілдің даму тарихы барысында қолданыстан шығып қалған қосымшалардың із-түсіз жоғалып кетпей, тілдегі кейбір тұлғалардың бойында сақталатыны белгілі. Осыған орай жоғарыда сөз болған –ра,-ре қосымшасының ізін қазіргі тіліміздегі соңыра тәрізді бірен-саран сөздердің құрамының ұшыратуға болады.

Үстеулердің жеке сөз табы болып қалыптасуында жатыс жалғауы зат есімдер секілді шығыс жалғаулы зат есімдер де маңызды орынға ие. Қазіргі қазақ тілінің құрамынан шығыс жалғаулы зат есімдердің адвербиалдануынан қалыптасқан үстеулер сан жағынан мол. Олар үлкен бір шоғыр топ құрайды: шалқасынан, төтеден, лажсыздан, шарасыздан, етбетінен, кеңінен, келтесінен, тосыннан, катеден, тезінен және т.б. Шығыс жалғаулы зат есімдердің де адвербиалдану процесі түркі тілдерінің көне кезеңінен басталған. Әуел бастағы шығыс жалғаулы зат есімдердің үстеулерге тән функцияда тұрақты, әрі ұдайы қолдануларының нәтижесінде олар бастапқы мәні мен қызметінен ажырап бірте-бірте үстеулер қатарына ауысқан, бірақ сыртқы дыбысталу қалпын сақтап қалған. Әрине, шығыс жалғаулы зат есімдердің барлығы бірдей адвербиализация процесіне ұшырай бермеген. Егер шығыс жалғаулы зат есімдердің бәрін бірдей үстеулер қатарына тели берсек, онда зат есімдерге тән септік категориясының мәнін жоққа шығарамыз, шығыс жалғаулы зат есім формаларының ішінде тек қана етістікпен пен семантикалық тұрғыдан байланысқа түсіп соның шылауында айтылып, оның мекенін, мезгілін, сипаты мен себебін көрсете алатын субстантивтер ғана адвербиалданып, үстеулер тобын жаңа лексемалармен толықтырып отырған. Ал, заттың неден жасалғандығын яғни негізін білдіретін шығыс жалғаулы зат есімдер ешқашан адвербиалданбайды, екінші сөзбен айтқанда өз категориясынан қол үзіп, үстеулер тобына ауыспайды. Мысалы: қамыстан жасалған үй. Тастан соғылған сарай. Еттен жасалған тағам және т.б. Бұлардың қатарына субстантивтену арқылы пайда болған шығыс жалғаулы зат есімдерді де қосуға

болады. Олар да заттық мәнінен ажырап үстеулер қатарын толықтырмайды. Мысалы, жақсыан шарапат, жаманнан кесапат. Оннан бесті шегер. Олардың саны жүзден кем емес. Бұлардың адвербиалданбауының басты себебі сол, олар үстеуге тән пысықтауыштық қызметті атқармайды, екіншіден, етістіктермен семантикалық байланысқа түспейді, сондықтан олармен сөз тіркесін құрай алмайды. Сонымен, шығыс жалғаулы зат есімдердің үстеулер қатарына ауысуы үшін мынадай тілдік жағдайлар қажет: а) Етістіктермен семантикалық байланыста болуы шарт; ә) Етістіктермен сөз тіркесін құрауы тиіс; б) Сөйлемде етістік арқылы көрінетін іс-әрекеттің мезгілін, мекенін, себебін, сипатын білдіруі керек; в) Сөйлемде үстеулерге тән пысықтауыштық функцияда жұмсалуды шарт. Осы талаптарға толық жауап бере алатын шығыс жалғаулы зат есімдер ғана адвербиалданып өздерінің о бастағы мағынасы мен қызметінен іргелерін аулақ салып, сыртқы дыбысталу тұлғасын сақтай отырып, бірте-бірте үстеулер категориясына ауысады. Уақыт өте келе олар сол тілді пайдаланушы қауым тарапынан да үстеулер ретінде мойындалып, байырғы адвербиалдардай болып кетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. - М., 1959.
2. Банг В. Vierten Brief: Das privative Suffix
3. Фон Габэн А. Томановтың М. «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы» кітабынан.
4. Насилов В. М. Аффиксы включения : «Вопросы языка и литературы». - Москва, 1958.

Резюме

В статье рассматривается вопрос адвербиализации слов в творительном и исходном падежах в казахском языке.

Resume

The article considers the issue of adverbialization of words in the localite and ablature cases in the Kazakh language

ҚАРАМОЛА ЕРЕЖЕСІНДЕГІ ЗАҢ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН

А.Е. Баербекова

*Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
Қарағанды қ.*

1885 жылдың мамыр айында Семей өңірінде Шар өзені бойында Қарамола жерінде қазақ халқының төтенше билер съезі өткізілді. Бұл съезд Қарамола съезі деп аталды. Съезге: Семей, Кереку, Қарқаралы, Өскемен, Зайсан – бес дуанның болыс, билері, танымал адамдары қатысқан. Жалпы алғанда, Қарамола съезіне жүзге тарта болыс пен билер, ел басқарушылар, қатысқан. Съезді басқарған Семейдің сол кездегі генерал-губернаторы Циклинский мен әр уездің начальниктері.

Негізінен, осындай съездерде патша әкімшілік орындары жер дауы, жесір дауы, барымта, ұрлық сияқты дауларды шешетін. Сонымен қатар, елден алым-салық жинайтын еді. Бұл съездің бір ерекшелігі – сауда саттық мал мен зат айырбасы жүргізілсе, сонымен бірге, әкімшілік, саяси-құқықтық мәселелер қарастырылған. Ал ең басты ерекшелігі – қазақ халқының ұлы ақыны, төбе биі атанған Абай қатысқан. Ұлы ақын Абай дана да дара ойшыл, талас-тартыстың, даудың ақиқатын бір ауыз сөзбен бере білген әділетті би болумен қатар, қазақ жерінде заң-ережелерінің дүниеге келуіне де айрықша әсер еткен. Ұлы ақын жазуға қатысқан «Ереже» - XIX ғасырдың аяқ кезінде, 1886 жылы Қазан университетінің баспаханасында түптеліп, араб әрпімен баспаға шықты. Абайша, заң - әділдікке жеткізетін, бейбітшілік пен тыныштықты сақтайтын тәртіптер мен нормалардың жиынтығы болып табылады. «Ережеде» осы қағидалар берік ұстанылған. Зерттеушілердің бірі ереже 73 баптан тұрады десе, енді біреулері 74 баптан тұратындығын айтады.

Қарамола ережесі туралы деректер баршылық. Сол деректердің бірі – ғалым Б.Әбілқасымовтың «Абай» журналында жазған «Абай жазған ереже» деп аталады. Автор аталған ереженің баспаға шығуы туралы біраз деректер келтіреді. Ғалым 70-ші жылдардың орта кезінде аталған ережені Қазан қаласындағы Татар АССР-і мемлекеттік архивінен кездестірген. Фотокошірмесін жасап, қазіргі графикамызға транскрипциялап, ереженің тілдік ерекшеліктеріне сипаттама берген. Осы деректі ғалым 1982 жылы шыққан «XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі» атты монографиясында сөз ететінін мақалада айтып кеткен.

Абайдың қатысуымен қабылданған «Қарамола ережесі» заңдық тұрғыдан зерттеген Өтепберген Ақыпбекұлы 2007 жылы «Парасат» журналының №2

санында «Абай – қазақтың Төбе биі» деген мақала жариялады. Мақалада «заңгер ғалымдардың XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Абай биліктерін прецеденттік сипаттағы сот шешімдерінің жарқын үлгелері» деп бағалағандары туралы жазылған [1, 2-5]. Мақаланың құндылығы - XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы құқықтық нормаларды Қазақстан Республикасының Азаматтық және Қылмыстық кодекстеріндегі баптармен салыстыра отырып зерттеуінде жатыр.

Ережеде кездесетін терминдерге келетін болсақ, заң терминдері молынан қолданылған: «Бәлиғатқа толмаған қызды зорласа, айыпқа лайықты қалыңмалының үш бөлігінің бір бөлігін береді», - деген сөйлемде «бәлиғат» сөзі ерекше назар аудартады. Түсіндірме сөздікте «бәлиғат» сөзіне берілген анықтама:

1. Бәлиғат зат. сөйл. Балиғат. Жесір қалған жас әйел екінің бірінде пәлендей бір байдың көп қатынының бірі болып кететін немесе өзінің болашақ күйеуі ер жетіп, бәлиғатқа толғанша күтуге міндетті болған (ҚазССР тарихы) [3, 192].

2. Балиғат: балиғатқа толды. Кәмелетке толды, ер жетті. Балиғатқа толған қыз тұрмысқа шығып, екі жылдың ішінде бала көтермесе, онда ерінің не өзінің бедеу болғаны (м.исамбаев, Мед. анықт.) [3, 83].

Балиғат/бәлиғат сөзі кәмелет сөзінің ертеде қолданылған нұсқасы болып табылады. Кәмелет деген сөздің өзі араб тілінен «кәмалат» деген сөзден шыққан. Арабша-иранша сөздікте берілген түсініктемеге қарағанда, алғашқы мағынасы «полнота, законченность, совершенство» болған, ал кейінгі мағынасы «зрелость, совершенство» болады [4, 132].

Ережеде: «Береке бітім салауат бітім қылуға мүмкін...» деген сөйлемде бітім сөзі кездеседі.

Қазақ әдет-ғұрып құқығына байланысты ұғымның бірі – бітім сөзі. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «бітім» сөзіне берілген анықтамасы: «Бітім. зат. 1. Белгілі бір пәтуаға келген келісім, тоқтам. Көк қасқа сойысып, бата қылысып, құдай-құранды айтысып, араздықты тастасатын болып, бітім табысты. (М.Әуезов, Қараш). 2. Соттың (билердің) шешімі, тоқтамы. Бітім айтты. Мәмілеге келтірді, келісім айтты. Еркек болған соң екпінім де бар шығар, ептілігім де бар шығар. Бірақ бұл жолы үкім айтпаймын, бітім айтамын (Б.Нұржекеев, Күй) [3, 630].

Ертедегі қазақ қоғамында, яғни әдет-ғұрып жүйесінде би ұйғарымы бойынша дауға түскен екі жақтың екеуін де көндіріп, бір-бірімен келістірген. Бітімге келген жақ айып немесе күн төлеп, тоқтамға келіп тарасатын болған. «Бітім» сөзінен «бітімші» деген сөз өрбіген, екі жақты бір-бірімен келістіруші адам деген мағынаны білдірген. Бітім сөзі қазіргі таңда жиі қолданылады. Халықаралық құқықта мемлекетаралық факт ретінде қолданыс тапқан.

Ереженің 11-ші бабында «күмән» сөзі қолданылады: «Күмән жауапкердің елінің болыстық молдасының құранмен кесім айтылады»

«Күмән» сөзі парсы тілінен «гомән» сөзінен шыққан. Бастапқы мағынасы ой, пікір, болжам болса, кейіннен өрбіген мағынасы күдік, сезікті ой, шүбә келтіру болып табылады. Түсіндірме сөздікте берілген анықтамасы:

«Күмән зат. Сенбеуден туған сезікті ой, шүбә, күдік. Қасымды әкпардың өлтіргеніне онсыз да сеніп тұрған Бүркіт енді тіпті күмән келтірмеді (І. Есенберлин, Қатерлі)» [5, 304].

Ал «шүбә» сөзі араб тілінен «шобһе» деген сөзден шығып, бірінші мағынасы ұқсастық, екінші мағынасы сезіктену, күдіктену мағынасында қолданылған.

«Подозреваемый» хақында. Қылмыстық кодекс оны «күдікті» дейді (347-бап), ҚІЖК-тің барлық бабы оны «бірауыздан» «сезікті» деп атайды. БАҚ-тарда мұны «күмәнді» деп аударушылар кездеседі. Қайсысы болса да заңдық актілерде осының тек біреуі қолданылғаны ләзім. Қайсысы дұрыс? Күдікті сөзі сезіктіге қарағанда дәлірек сияқты» [6, 5].

Айтылған ойға қарағанда, қазіргі тілімізде «подозреваемый» сөзіне дәл келетін термин «күдікті» сөзі.

«Яғни би куәні шақырып, тиісті жауабын алса, онда дауды күмәнға салады» сөйлеміндегі куә сөзі ереженің 9-шы бабында кездеседі.

«Куә» сөзі де заң термині. Куә (свидетель) - нақты іс бойынша анықталуға тиісті қандай да бір мән-жайлардан хабардар адам. Қорғаушының немесе өкілдің міндетін атқаруларына байланысты өздеріне мәлім болған мән-жайлар жөнінде айыпталушының қорғаушысы, адвокат, қоғамдық бірлестік өкілдері, сондай-ақ тәни немесе психикалық кемістігінің салдарынан іс үшін мәні бар жағдаяттарды жете сезіну, әрі олар хақында дұрыс көрсетімдер беру қабілеті жоқ адамдар куәгер ретінде жауапталмайды.

Куә сөзі парсы тілінен «гəваһ» сөзінен шыққан. Қазақ халқында бұл сөз ерте кезден қолданылып келе жатқан сөздердің бірі. Оған дәлел қазақ мақал-мәтелдері болып табылады: Куәлі істі куә табар, куәсіз істі күмән табар.

«Куә» сөзіне берілген түсініктемелерге назар салсақ:

Куә зат. Болған істің ақиқатын растаушы, шындығына айғақ болушы. Зәбір көргенді, куәларды қазбалап сұрап алып, заң бойынша үкім шығаруға тырысады (М. Қаратаев, Дала) [3, 252].

Куәгер зат. Куәлікке жүретін адам, не басқа зат. Нарынқұм деген батыс қазақтарының өмірін сонау көне заманнан бері көріп келе жатқан тілсіз куәгер ғой (Ә.Әлімжанов, Махамбет) [3, 252].

Гуаһ, қуа, куә. 1. Бір нәрсеге айғақ болушы, растаушы. 2. Куәлік, айғақтық. Әділ істің куәсі жеңіс тауып, Берлиннің төбесіне тігіп кеттік (Ә. Сәрсембаев). Өтірік көрмегенін көрдім деуші куәлер да әлдеқашан дайындап қойылған, бағанағы жақсы адам сайлауға жарамасы үшін (Абай) [7, 239].

«Алдымен жаңылтпаштай жаңылдырып жүрген «свидетель» мен «понятой» баламаларынан бастасақ. (Понятой – қылмыстық ізге түсу органы тергеу іс әрекеттерін жүргізу фактісін оның барысы мен нәтижелерін куәландыру үшін тартқан іске мүдделі емес, көмелетке толған адам). Қылмыстық іс жүргізу кодексінің қылмыстық процеске қатысушыларды сипаттайтын тұсында (2-бөлім) свидетельді – «куә» деп береді (10-тарау, 82-б.). Ол әуел бастан «куәгер» еді, жарайды, «куә» болсын-ақ делік, ал понятой бұрындары «айғақ адам» деп аударылатын. Кодекстің сол бөлімі сол тарауында мұны «куәгер» деп аударды. Бұған да келістік. Бірақ дәл осы ҚІЖК-нің 286-бабында жаңа ғана свидетельге «куә» деп қоңырау таққан аудармашыңыз бұл ұғымды қайтадан «куәгер» деп баяндайды. Свидетелі қайсы, понятойы қайсы – жұмбақ! Еріксіз орысша мәтінге жүгінбеске шара жоқ.

Конституцияның 77-бабы мен Қылмыстық Кодекстің 347-бабы свидетельдің «куәгер» екенін растай түседі. Біздіңше, свидетельге «куәгер» аты қайтарылып беріліп, понятойға басқаша балама іздестірілуге тиіс» [6, 5].

«Ресей империясының праволық нұсқаулары негізінде енген ұғымдарды білдіретін атаулардың тағы бірі – арыз. Ол қазақ тілі лексикалық құрамында бұрыннан бар сөз, орыс тіліндегі ұғымды дәлме-дәл (калька жолымен) аударудан келіп жаңа мағынаға (терминдік мәнге) ие болған. О баста бұл сөз тілек, өтініш, шағым сөздерімен синонимдес айтылып, солармен қатар жұмсалған. Арыз айтты, арызы жетті, арыздасып айтқан сөз (өлім аузындағы қоштасу) тіркестеріндегі мағыналары жалпыхалықтық лексикадағы мағыналары болып табылады. Терминдік мәні шағым ұғымын білдіретін мағынасынан өрбісе керек. Өйткені «шағым» біреуден зәбір көрген кісі екінші бір кісіге сол мұнын айту дегенді білдіреді. Осы мағынаның негізінде орыс империясының сот жүйесі келгеннен кейін, дауласудың жаңа тәртібі ретінде жәбірленушінің үстінен айтайын дегенін жазбаша қағазға түсіріп, құжат етіп беру мағынасы туындады да, ол заңдық терминге айналды. Осы қызметте арыз сөзі рсы күннің өзінде жиі қолданылады. Айта кететін бір жай қазіргі тілімізде арызқұмар, арызшы, арызкой деген модальдік мәндегі «бұзақы», «бәлекор» ұғымын білдіретін сөздердің мазмұны «арыз» сөзінің терминдік мағынасының кейінгі дамуынан пайда болса керек.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: Арыз зат. 1. Мұң-мұқтаж, тілек. Тыңда менің арызымды, сөзің адал, шын болса. Жолдастық ақта қарызынды, Сіз саусыз да, біз ауру. Байқадық бейне тәрізінді (Ү. Кәрібаев, Шығ.). 2. Өтініш. Директорға жазды Маша арызын, Айту менің азаматтық парызым. Тапсырмасын орындадым тындырып, Жоқ ешкімге енді өткізер қарызым (А. Хангельдин, Қыз жүрегі). 3. Нарызылық білдіре айтылатын шағым. Өзімхан сот мекемесіне барып, Шәкір мен Қапанның қылықтарын айтып арыз бермек болды (С. Сейфуллин, Танд.) [3, 357], - делінген.

Ал, Л. Рүстемовтің сөздігінде: «Арыз ар. [см. араз] – 1. заявление, прошение. 2. Жалоба на кого-л. 3. прощание, прощальное приветствие», деген үш мағынасы берілген [6, 32].

Абай шығармаларында бұл сөзді біреудің үстінен жазылған шағым және ауыспалы тілек, өтініш мағынасында қолданған. Сонымен қатар, шағым жазғыш, арыз бергіш мағынасында «арызшы» сөзін жиі пайдаланған.

Абай шығармаларындағы араб, парсы сөздерінің барлығына дерлік ауыспалы мағына бере білген. Ондай жәйттер өте көп. Абай тіліндегі «қағаз» сөзі де халық тілінде бар лексема. Ақын бұл сөзді парсы тіліндегі мағынасында қолданған: «Ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын... »

Ата-ананың қызметін,
Алған жардың қарызын
Өтемей кеткен бейнетін
Қағазға жазған арызын.

Ал енді ауыспалы мағынада Абай «қағаз» сөзін «документ, арыз, шағым» мәнінде қолданады. Абайдың мұндай қолданысы сол кездегі ауызекі тілдің әсерінен болу керек.

Бұрынғыдай дәурен жоқ,
Ұлық жолы тарайды,
Өтірік берген қағаздың
Алды артына қарайды.

Біздің ойымызша, «арыз» сөзі «ар» түбірінен шыққан. «Ар» түбірінен «ары (ар-ұяты), арыз, аршу (бірдеменің сыртын тазалау)» сөздері тараған. Көне түркілік «ар» сөзі «чистый, беспорочный, незапятнанный, светлый, ясный, прозрачный, хороший, красивый» деген мағыналарда қолданылған [8, 185].

Қазіргі тілімізде «арыз» сөзі орысша «заявление» деп аударылады. Адамның өз заңды құқығын пайдаланып, жоғары лауазым иесіне ресми түрде жазған немесе ауызша айтқан мәлімдемесі, біреуден шеккен қиянаты, көрген қорлық-зорлығы жайындағы жәбір көрген адамның берген шағымы, сонымен қатар, қылмыскердің заң орнынан кешірім сұраған өтініші ұғымдарында қолданылады.

Ережеде: «Некесі қиылмағандардың арасындағы даулар қыздың елінде бітеседі» деген сөйлемдегі «неке» терминіне келер болсақ, неке сөзінің мағынасындағы өзгерістерден де заңдық атаудың біртіндеп қалыптасқандығын көруге болады. Бұл сөздің бастапқы мағынасы екі жастың (ер мен әйелдің) жеке отбасы болып бірлесуі дегенді білдірген және оны салттық (әдеттік) тәртіп бойынша дінбасы молдалар орындаған («некесін кию», «некеге отыру») тіркестері осыны білдіреді). Ал қазір бұл процесс мемлекеттік мекеме орындайтын ереже азаматтық акті болып саналады, оған, оның орындалуына, заң жүзінде қорғалуына өзгеше мән беріледі. Сондықтан да бұл ұғымның атауы «азаматтық право» саласындағы негізгі ұғымдардың бірін білдіретін терминге айналған.

Л. Рүстемов сөздігінде: «неке араб. [некаһ: 1. брак; 2. совокупление]. 1. бракосочетание, брак, семейный союз мужчины и женщины. 2. религиозное бракосочетание, чаще всего совершается в доме жениха», [4, 54] - деп жазылған.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: Неке зат. Жаңа үйленген адамдардың ерлі-зайыпты болғандығын ресми түрде заңдандыру ісі. Жаңа үйленіскен жастар осы Чоури храмына келіп, тізелерін бұғу қажет болған. Некелері содан кейін ғана берік болады-мыс екен (М. Әуезов, Индия очерк).

Неке куәлігі (қағазы). Жұбайлардың некеленгендігін білдіретін ресми документ. Жаңа қосылған жастарға неке куәлігі көпшіліктің басы қосылған жерде, салтанатты түрде тапсырылды («Мәдениет және тұрмыс») [3, 341].

Неке – неке және отбасы заңы бойынша ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және мүліктік емес жеке өзіндік қатынастарды туғызатын, отбасын құру мақсатымен заңдарда белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімі жағдайында жасалған және азаматтық хал актілерін тіркейтін мемлекеттік органдарда тіркелген еркек пен әйелдің арасындағы тең құқықты одақ болып табылады. Ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері тек мемлекеттік тіркеуден өткеннен кейін ғана туындайды.

Неке сөзінен неке жасы – брачный возраст, Неке сарайы – Дворец бракосочетания, неке шарты – брачный договор, некені бұзу – расторжение брака, некесіз туған бала – внебрачный ребенок т.б ұғымдарды білдіретін термин сөздер жасалған.

XIX ғасырдың екінші жартысында мынадай байырғы сөздер терминдік мәнге ие болды: дау, бітім, береке бітім, билік, айғақ, куәлі, күн, қалың мал, жаза т.б. Терминдік мәнге ие болған тағы бір сөз – «салауат» термині. Билер сотында бұл сөз «кешірім» деген мағынаны білдірген. Қарамола ережесінің 25-ші бабында: «Құн, жесір даулары жиырма жылдан арғылары салауат. Өзге даулар он жылдан арғылары салауат», - деп берілген. Аталған сөйлемдерде «салауат» сөзі «кешірім» мағынасын білдіріп тұр. Жалпы кешірім сөзі де жалпыхалықтық сөздік қорда бар, оның заңдық ұғымды білдіретін мәні кейін пайда болған. Бастапқы негізгі мағынасы күнәсін кешіру, кемшілігін кешіру, кешірім сұрау т.б. осы тәріздес бірқатар ұғымды білдірген болса, кейіннен осы мағыналардан өрбіген кешірім (помилование), рақымшылық жасау (амнистия) ұғымдарын білдіретін жаңа мағынасынан заңдық ұғымды білдіретін термин пайда болған.

Севортян сөздігінде «кеш (геч)» сөзінің он үш мағынасын береді, соның жетінші мағынасы «прощать, помиловать» [8, 33]. Сонымен қатар, қазақ тілінің сөздік қорында кешіру, аяу мағынасында «жарылқау» сөзі бар. Бұл жарылқау сөзі көне түркі тілінде «йарлықамақ» түрінде келген: «Исконное слово йарлықамақ со значением «милость, помилование» наблюдается в «Нахджул-фарадис»: Хақ та'аланың йарлықамақыны важиб қылған уч нарса туруп – Тремя вещами можно заслужить милость всевышнего. Это слово первоначально фиксируется в

«Тэфире» в фонетических модификациях йарлықамақ: Бағышладымыз анларқа бизин йарлықамақымыздын – Мы даровали им милость нашу и йарлықанмақ: Бәрдимиз анар йарлықанмақ – Мы дали (оказали) ему милость». Глагол йарлықа со значением «оказывать милость, миловать; простить, жалеть» неоднократно встречается в памятниках исследуемой эпохи: Йазуқлуғман мәни сән йарлықа – Я грешник, прости меня», - деп жазады ғалым Х. Дадабаев [9, 91]. Яғни «жарылқау» сөзі ерте заманда «кешіру, аяу» мәнінде жұмсалған екендігін анық байқауға болады.

Сонымен бірге, ерте кездерде «кешірім ету» мағынасында «ғафу» сөзі де жұмсалғандығын білеміз. Ғафу сөзі араб тілінен «әфу» деген кірме сөз. Алағшқы мағынасы «прощение, извинение, помилование, амнистия» мағынасында қолданылған, кейіннен «прощение, извинение» мәнінде ғана жұмсалғандығын көреміз.

«Амнистия» - грекше ұмыту, кешіру мағынасын береді. Бұл термин халықаралық термин болып табылады. Ал «помилованиенің» баламасы оғаштау болып келеді. Алдындағы «по» приставкасын алып тастасақ, «миловать» болып шығады. Ал оның түбірі кешіру, аяу мағынасын береді. Бұл сөз орыстарда көнеден жатыр. Талай тезге салынған, ажал аузындағы бейбақ патшасынан шыбын жанның саулығын сұрап, «живота, Великий Государь, помилуй нас», - деп ағына жығылған-ақ шығар. Ықылым заманнан атқа қонып, жауға шапқан біздің бабаларда жанның саулығын сұрар сөзі болмағаны ма? Әрине, бар, біледі де. Ертеде өлімге немесе ауыр жазаға кесілген адамға сауға (ғұрып) кешірім, бостандық, жеңілдік сұрамас па еді. Егер алмағайып заман туып, қазақ тілі орыс тілінің ықпалына ұшырамағанда сан ғасырдан келе жатқан сауға сөз (институты) сауға қалпында қалмаспа еді [10, 3]» - дей келе, «сарка пайдалану қағидасын» ұстанып, «помилование» сөзін «кешірім беруден» гөрі, «сауға беру» деп алуды ұсынады.

Кешірім жасау, яғни помилование – қылмыс жасағаны үшін сотталған адам кешірім жасау кезінде жазаны одан әрі өтеуден босатылуы мүмкін не оған тағайындалған жаза қысқартылуы немесе жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстырылуы мүмкін. Жазасын өтеген адамнан кешірім жасау актісімен соттылығы алынып тасталуы мүмкін. Жеке адамға ол жөнінде айыптау үкімі заңды күшіне енген жағдайда кешірім жасау туралы актіні Қазақстан Республикасының Президенті шығарады екен.

Қорыта келгенде, амнистия сөзін «рақымшылық ету» деп аударсақ, кешірім ету ұғымын «сауға беру» немесе «салауат ету» деген дұрыс болар деген ойдамыз.

Қармола ережесінің 14-ші бабында «кесім» сөзі кездеседі: «Күмән жауапкердің елінің болыстық молдасының құранмен кесім айтылады». Сөздік қорда кездесетін «кесім» сөзі мен «үкім» сөзі синонимдес болып келеді. Ережеде қолданылған «кесім» сөзі үкім, шешім мағынасында қолданылған.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «кесім» сөзінің екі мағынасы берілген: «Кесім зат. 1. Айыптау шешімі, шығарылған үкім, кесік. 2. Үзілді-кесілді пікір, тұжырымды ой қорытындысы» [3, 3]. Ал «үкім» терминіне мынадай анықтама берілген: «Үкім зат. 1. Соттың қылмысты істер жөніндегі шешімі, жаза. 2. Ауыс. Кесім, жарлық, билік» [3, 541].

«Арабское заимствованное слово хукм первоначально употребляется в поэме Юсуфа Баласагунского: Байат хукмы – ул барча эзгу эсиз – Все хорошее и плохое по велению бога. Наблюдается оно и у Ахмеда Югнаки. Хукм в хорезмийских памятниках XIVв. Употребляется как «решение», «воля», в словаре Замахшари функционирует в смысле «судебное решение». В арабском языке слово хукм широко используется в разнообразных сферах жизни со значениями: 1. господство; 2. власть, правление; 3. режим, строй; 4. постановление, решение, приговор, веление, заповедь, норма; 5. суждение, определение, понятие», - деп жазады ғалым Х.Дадабаев [9, 64].

Қазіргі тілімізде, заңнамада «вердикт» ұғымы кездеседі. Бұл «шешім, үкім, ұйғарым» дегенді білдіреді. Кесім мен үкімнің өздеріне тән өзіндік ерекшеліктері де жоқ емес. Ерте дәуірлерде билер кесім не үкім шығаратын болған. Үкім ауыр қылмыстық істерге шығарылса, ал кесім жеңіл, мүліктік істерден туындаған дауларға шығарылған. Сол себептен «судебный вердикат» терминін «сот кесімі» деп аударған жөн сияқты.

Қорытындылай келсек, «кесім», «кесік» сөздері «кес» түбірінен тарап, «кесім», «вердикт», «үкім» де белгілі бір мәселе жөнінде лауазымды тұлғалар шығарған шешім, байлам болып табылады.

Қарамола ережесі «Семипалат облысының беш дуанының барша халқының сайланмыш адамдарының 1885 жылында май айында Шар бойында Қарамола сиезінде жасалмыш ережесі дүр» деп аталады. Осындағы «дуан» сөзі парсы тілінің «диван» сөзінен шыққан: «дуан пер. [диван: ист. Государственная канцелярия, высший правительственный орган, отделение, ведомство] – уст. город» [4, 97]. яғни бұл сөздің көне мағынасы жоғарғы құқықтық орган болса, кейіннен «қала, аймақ, болыс» деген территориялық мағынаны білдірген. Ережеде кейінгі мәнінде жұмсалған.

Ережеде бұдан басқа да көптеген заң терминдері кездеседі, біз тек кейбір терминдерді ғана талдауға тырыстық. Ереженің бір ерекшелігі, ол – көшпелі қоғамдағы қатынастардың негізгілерін қамтуы, оларды жік-жікпен реттеуге ұмтылуы. Осындай және басқа да ерекшеліктерімен Қарамола ережесі еліміздің өмірінде аса құнды тарихи құқықтық ескерткіш болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ақыпбекұлы Ө. Абай – қазақтың төбе биі. Парасат. 2007. №2.
2. Қазақтың Ата заңдары// Древний мир казахов. // ред.басқ. Зиманов С.З. Алматы, Т5. 544 б.

3. ҚТТС. 2 том. // ред.басқ. Ысқақов А.Ы. - Алматы: Ғылым. 1976, - 695 бет.
4. Рустемов Л.З. Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов. - Алматы, 1982, - 159 б.
5. ҚТТС. 5 том. // ред.басқ. Ысқақов А.Ы. - Алматы: Ғылым. 1980, - 640 бет.
6. Алауханов Е.//Заң терминдерінің аудармалары хақында// Қазақ әдебиеті, 2001. 21 желтоқсан (№21).
7. Ондасынов Н. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. «Қазақстан» баспасы, - Алматы: 1974, - 240 б.
8. Севортян Э.В. «Этимологический словарь тюркских языков». - Москва, 1974, - 767 с.
9. Дадабаев Х.А. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюрко-язычных письменных памятниках XI-XIVвв. Диссертация канд.фил.наук. - Ташкент, 1991. - 381 с.
10. Алмас Жұмағалиұлы, Заң газеті, - №10, 1998.

УДК 372.811.111.1:004

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНОЙ ТЕХНОЛОГИИ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

М.Ж. Байтенова

Казахский университет экономики, финансов и международной торговли, г. Астана

Когда-то великий Абай призывал казахов изучать русский язык, интуитивно он понимал, что через русский язык и русскую культуру наш народ сможет приобщиться к мировой культуре [1].

Президент в послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» подчеркнул: «...предлагаю начать поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков».

Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками...» [2].

В связи с этим необходимо последовательно осуществлять работу по развитию казахского языка как государственного, русского языка как языка межнационального общения и английского языка – языка успешной

интеграции в глобальную экономику и рассматривать это как один из основных приоритетов государственной языковой политики.

В рамках проекта «Триединство Языков» предусмотрено решение вопросов обучения государственных служащих не только государственному и русскому языку, но и английскому языку – языку интеграции в глобальную мировую экономику. Это необходимо для того, чтобы в будущем английский экономический перевод документации стал доступен любому предпринимателю. Расширение рынка сейчас интересует многие крупные компании, а английский язык наиболее универсален для ведения деловых переговоров. Исходя из этого мы должны использовать любые методы для освоения английского языка. Для этого нужно освоить все виды мультимедийной техники.

Так и произошло. В XXI веке перед нами встают новые задачи: сохраняя верность собственным истокам, развивая родной язык и культуру, мы должны встроиться в динамичные общемировые процессы технологического и гуманитарного плана.

Одна из главнейших особенностей общества начала третьего тысячелетия возросшая значимость интеллектуального труда, ориентированного на использование информационных ресурсов. Решающее значение имеет доступ к максимально большим объемам информации, быстрота отбора нужного знания и скорость его усвоения. Но не просто определенный объем знаний должен выносить студент из университета, а умение учиться. Скорость «прихода» информации к человеку увеличилась в тысячи раз. Наряду со знаниями, необходимо владеть умениями – умениями сбора, обработки, систематизации и анализа информационного массива, т.е. научиться жить в быстро меняющемся мире.

Используя мультимедийную технологию на уроках, мы готовим новое поколение к будущей жизни в информационном мире. Задача преподавателя в настоящее время несколько изменилась. Сейчас выигрывает тот преподаватель, который не только может дать базовые знания студентам, но и направить их действия на самостоятельное освоение знаний. Ни компьютер, ни информационные технологии сами по себе не способны сформировать интеллектуальные и эстетические качества студента, они вливаются лишь вспомогательными средствами решения мировоззренческих задач, а найти эти решения студент может лишь с помощью грамотного, творчески работающего преподавателя.

При этом в корне меняется роль преподавателя. Из «транслятора» знаний он превращается в деятельного руководителя и планировщика учебного процесса. Студент – не просто «приемник» знаний, а исследователь, ведь многие учебные программы, в большинстве своем, построены на принципах технологии развивающего обучения. Знания, добытые самостоятельно, намного более ценны

и значимы для студента, нежели усвоенные пассивно, поэтому использование современной мультимедийной технологии позволяет достаточно эффективно решать многие учебные и воспитательные задачи [3].

В настоящее время наблюдается все большее увлечение влиянием медиа-технологий на человека. Мощный поток новой информации, рекламы, изменение компьютерных технологий на телевидении, распространение игровых приставок, электронных игрушек и компьютеров оказывают большое влияние на студента и его восприятие окружающего мира. Мозг человека, настроенный на получение знаний в форме развлекательных программ по телевидению, гораздо легче воспримет предложенную на занятиях информацию с помощью медиа средств. Необходимо научить каждого студента за короткий промежуток времени осваивать, преобразовывать и использовать в практической деятельности огромные массивы информации. Очень важно организовать процесс обучения так, чтобы студент активно, с интересом и увлечением работал на уроке, видел плоды своего труда и мог их оценить. Помочь преподавателю в решении этой непростой задачи может мультимедийная технология.

Компьютерные технологии все увереннее завоевывают и обучающее пространство и, если ещё совсем недавно мультимедийные средства в методическом контексте включили в себя учебники с текстами и картинками, аудиокассеты и видеоматериалы, то сегодня это главным образом компьютер, как синтезатор всех названных средств в одном устройстве.

В последнее время на рынке учебной продукции появилось большое количество CD-ROM с курсами иностранных языков. Данные курсы, бесспорно, знаменуют собой качественно новый этап в теории и практике преподавания иностранных языков. Большим преимуществом учебных CD-ROM является их мультимедийная основа, позволяющая представлять изучаемый материал одновременно в текстовой, графической, звуковой и визуальной формах. С психофизиологической точки зрения синтез мультимедиа создает условия для интермодальной деятельности всех анализаторов человеческого мозга.

Интерактивная основа CD-ROM также чрезвычайно привлекательна и перспективна. Если при традиционном обучении задачи взаимодействия (интерактивности) решаются на занятиях в режиме живого общения преподавателя и студентов, то принципиальным отличием телекоммуникационного общения является его опосредованный характер, где основным средством и партнером общения является компьютер. Путем аудио-визуального моделирования коммуникативных ситуаций CD-ROM создает социокультурную атмосферу иноязычного речевого общения в условиях его реального отсутствия. «Эффект присутствия» позволяет обучаемому частично реализовать потребность в общении, которая считается

в психологии одной из фундаментальных потребностей личности любого возраста и которая положена в основу теории интерактивного обучения. Суть интерактивного обучения – научить творчески пользоваться языком через взаимодействие людей с различным уровнем языковой подготовки и познавательной активности путем преодоления «когнитивного конфликта» в ходе решения речевых задач.

Однако, интерактивность на базе CD-ROM не может быть реализована в полной мере в силу ограниченности виртуального общения бинарной структурой «человек и компьютер». Реализация потребности в общении у молодежи ассоциируется, прежде всего, с общением, как сейчас говорят, «в команде». Материалы социологических исследований показали, что в иерархии ценностей максимальную оценку у студентов получило «живое общение с друзьями и преподавателями».

Для автономного обучения связной диалогической речи в повседневных ситуациях общения (от самых простых до более сложных) можно рекомендовать CD-ROM курс «Talk to me». Каждый диалог конкретной ситуации и сферы общения представлен в различных модификациях, и его содержание зависит от выбора обучаемым ответной реплики из трёх представленных, которые имеют различную степень лексической и грамматической наполняемости. При желании можно воспроизвести все возможные варианты диалога (их более десяти). Одним из важных параметров данного курса является так называемый «уровень сложности». Таких уровней – семь. После прослушивания образца диалога задача обучаемого заключается в том, чтобы максимально приблизить звучание своей речи к речи носителя языка через последовательную отработку каждой реплики по требуемым уровням. Обучающая программа дает возможность прослушать реплику, повторить её, записать и сравнить со звучащим образцом. Когда компьютер отвергает произнесённую реплику, можно проделать ряд специальных упражнений и отработать длинную реплику по частям. При достижении достаточно высокого уровня обучаемый может усложнить задачу путём исключения зрительной опоры задаваемых компьютером вопросов с целью развития навыка восприятия речи на слух. Можно задать программу, когда и ответные реплики не будут появляться на экране с тем, чтобы обучаемый воспроизводил их по памяти. В обучающую программу входят также различные лексические и грамматические упражнения. Наличие «уровней сложности» дает возможность пользоваться данным курсом на разных этапах обучения: от начального до продвинутого [4].

Конечно, хотелось бы подчеркнуть работу на интерактивной доске, где можно просмотреть видеосюжеты на разные темы, ролевые игры, где можно проверить восприятие на слух. Дискутируя разгадывать разные сканворды, делать письменные упражнения и исправлять ошибки.

Также имеются курсы, предназначенные для продвинутого этапа обучения английского языка и имеет целью совершенствовать навыки делового устного и письменного общения. Он рассчитан более чем на 25 часов интерактивного обучения. В программу входит в общей сложности 30 минут видео. Это видео сюжет о регионе, где живут два действующих персонажа. В интервью с каждым из них они рассказывают о проблемах, с которыми им пришлось столкнуться в поисках работы.

В качестве курса для интерактивного обучения Business English (Деловому английскому) в ходе групповых аудиторных занятий замечательно подходит видеофильм «Alliance» учебно-методического комплекса Market Leader. Видеофильм имеет средний уровень лексико-грамматической сложности и искусно соединяет в своем содержании General и Business English. Отличительной особенностью фильма является его художественность: наличие сюжета, интриги, перипетий и, наконец, профессиональных актеров, исполняющих все роли. Благодаря художественной режиссуре, фильм лишён налёта нереальности происходящего, характерного для многих учебных фильмов, и смотрится с большим интересом. Фильм наглядно демонстрирует интерактивность предпринимателей в реальном мире бизнеса. В яркой образной форме получают жизненное воплощение ранее пройденные учебные темы: Первая встреча, Представление, Знакомство, Обед в ресторане, Ведение переговоров, Доклад по бизнес-плану, Этикет делового общения, Лидер в бизнесе, Менеджмент, Глобализация и ряд других. Обучающая программа фильма включает комплекс языковых и речевых упражнений, которые распределены по традиционным этапам методической работы с видеофильмами.

В завершении хочется ещё раз подчеркнуть, что интенсификация интерактивного и автономного обучения иностранным языкам на современном этапе, несомненно, требует мультимедийного обеспечения учебного процесса в вузе. Однако введение компьютерных образовательных технологий не должно быть механическим актом в угоду моде. Требуется продуманная и четкая система их применения «на входе» в учебный процесс с целью получения максимального обучающего эффекта «на выходе».

ЛИТЕРАТУРА

1. Абай. Слова назидания. <http://www.abai.norbekov.kz/>
2. <http://zakon.kz/141573> // Послание президента народу.
3. Мартынова Л.И., Селиванова Н.А., Синтез мультимедиа и традиционных аудиовизуальных средств в целях интенсификации обучения иностранным языкам // Компьютерные технологии в обучении иностранным языкам. – Н. Новгород НА МВД, 2002. – С. 25-33.

халықтық сипаттағы ұлттық жеміске айналғандықтан, оны ұлттық өнердің әлемдік арлы тұғырда көрінетін талантты шығармасы деп қарауға болатын құбылыс. Ақынның шығармашылық жолында туған еңбектер оның көркемдік ізденіс жолдарын, даралы стильдік ерекшеліктерін қамтиды. Ол поэзияның ең нәрлі де жауапты саласы – лирика жанрында бірінғай қалам тербеп, қазақтың қара өлең қорын құнды туындылары арқылы байытып отырды.

Дегенде перуайым, перуайым,
Түседі сізді ойласам сары уайым
Өзімнің тұсымдағы-ау шолпаным ең,

Жат пенен кеттің жырақ не қылайын?!, -деген Ақынның ғашық жүрегі сыр шертіп, махаббаттың сары уайымына батады. Махаббаттың күдіретті күші шалқар шабыт тудырып, өрнегі әсем жыр төктірген. «Шолпаным ең» деп ақын Ыбырай арман еткен ғашығын асқақтату арқылы өзінің жауһар жыры да асқақ мәнерге ие болған.

Мұндай сыршылдық қылын шертіп, лирикалық сезім толғанысын қамтыған өлең өрімі халық ақынының бай қазынасын құрайды. Мәселен, «Ал, гәк» туындысы – осының дәлелі.

Қарақат көзді, сым саусак,
Лебізің шекер бал қаймақ.
Жолыңа сенің сарп етпей,
Неге керек малды айдап.
Қарақат көзді ақ білек,
Айтайын бір сөз үлгілеп,
Қайғың алды-ау дөңемді,

Жүректің басын тілгілеп...,-деген ол, оқырманның көз алдына нағыз хор қызының сұлу мүсінін келтіреді. Таудай таланты, сөз саптауы сөзден сурет жасайды. Поэтикалық нақышы түрлі айқындауларды келтіріп, «қарақат көз, сым саусак», «шекер әрі бал қаймақ лебіз», «ақ білек» секілді эпитеттерді орайластырып, көркемдіктің, сұлулықтың дара үлгісін танытса,

Көктемнің көркем айындай,
Қытайдың қағаз шайындай,
Еркелейсің жан сәулем,
Қысырдың арда тайындай.
Шолпаным едің жұлдызы,
Мұхиттың сен де құндызы,
Ардақтаған жұмақтай,

Өзіңнен аспас хор қызы,-деген жыр жолдары өзіндік бояуымен тамаша суретке ие екендігін байқатады. Теңенің теңдессіз түрлерін тандап алып, ару қызға айрықша сипат сыйлайды. «Көктемнің көркем айындай» деп көгілдір көктемнің кереметін тілге тиек етсе, «қытайдың қағаз шайындай», «қысырдың арда тайындай» деген теңеулер өзгенің еншісінде жоқ, тек қана

Ыбырайдай дара да дана ақынның қаламына төн шеберлік белгісі екендігін айғақтайды. М.Қаратаевтың: «Шеберлік адамзаттың ұзақ тарихында, өмір мен еңбек тәжірибесінде қалыптасып, барған сайын жетіліп, шыңдалып келе жатқан аса қадірлі қасиет» [2],-дегендегі жетілген шеберлік қасиетін бейнелі сөз, балама сурет таба білуінен, нәзік те сырлы теңеулер, эпитет, метафора қолдану арқылы көркем сөз саптауынан көреміз. Шеберлік асқан талант, дарындылық пен талмас еңбектің нәтижесінде туындап, қаламгер шығармасында «Мен мұңдалап» атойламай, «қарапайымдылық, қысқа қайырушылық және айқындық» арқылы жымдасып, астасып келіп, оқушының жан жүрегін түгелдей баурап алады. Шығарма келбеті-образды сөз, құнды, құнарлы тіл дегендей, Ыбырайдың өзіндік көркемдік ерекшелігін, әдіс-тәсілдерін, оны қолданудағы шеберлігін, тіпті сөйлем құрауының ерекше екендігін көрсетеді.

Ақынның «Өстемір, Есентемір-боталарым», «Жамал қыз», «Әр –әр-ей» «Кәдірәлі», «Қайран жастық» тағы басқа әндері мен өлеңдерінің біразын сонау сұрапыл соғыс жылдарында Ыбырайдың туған жиені Молдахмет Тырбиев және оның мирасқор шәкірттерінің бірі Шәкен Отызбаев орындаса, өзімен жүздесіп, оның әсем әндерін ести отыра, өлеңдерін жаттап айтқан, шежіре, шешен Жарман Рақымов болды. Ал, бүгінгі өнерпаз өрендеріміз Ыбырай әндерінің көпшілігін насихаттаушы Мұса Асаиновтан үйренді десек, Ыбырайдың өлең-әндерін Қарағанды, Жезқазған, Жаңаарқа, Ұлытау, Қараөткел, Кереку, Семей сияқты өңірлерге таратуда ақын Тайжан (Ыбырайдың туған жиені-сенімді шәкірттерінің бірі) Қалмағанбетовтың үлкен септігі болған дегуге тиістіміз.

Академик жазушы Сәбит Мұқанов өзінің Ыбырай туралы жазған мақаласында: «Ел аузындағы аңызда жасы егде тартқан Біржан жас Ыбырай қасына еріп, әндерінен үлгі алғаннан кейін: «Ендігі Біржандарың – Ыбырай, соны тыңдаңдар», - деп Ыбырай бар жерде өзі ән айтуды қойған» деп жазыпты. Сол дәстүрмен Ыбырайдан дәріс алып, оның әндерін асқақтата шырқаған ақын-жыршы Үкілінің туған жиені Тайжан, зерделі шәкірті Нартай да дархан дарын иелері екендігін өнерқұмар қауым жақсы біледі.

Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поэмасындағы:

...Әнші бар Көкшетауда талай ірі,
Ыбырай топ жарғанның о да бірі,
Қаңбақша қыз-бозбала қағып алып,

Жайылған талай әсем ән мен жыры [3],-деген жолдар екі дәуірдің жол айырығында өмір кешкен Ыбырай Сандыбайұлының өнер жолындағы өресі басқалардан өзіндік әспет-айшығымен дараланғандығын байқатады.

Ыбырай Сандыбайұлының ата қонысы Жалғызтау алабындағы Өскен ауылының тұрғыны, жүз жасаған Мақтай Мақышұлы жас жайлаған қос жанарын қол орамалымен сүрте түсіп,- «үлкендер жағы Үкілімді еркелете,

төбесіне көтеріп, «Ыбыш» дейтін... Ақын аға сол қолын пернеге бірден апармай, шабыт шақыра, домбырасының шанағын сыйлай шертіп, ащы айқайға басқанда желді көріктей күпілдеп, алқымы салбырай, отырған орнынан жортақтай есікке таянып та қалғанын аңдамайтын арқалы ақын, дауылды дарын еді-ау, жарықтық!...

Үкілі ағамыз бір өлеңін алуан әуенмен айтқандықтан ба, қайдам, кеше орындатқан ән келесі де ұржаңа көрінетін. Ыбырайдың Доскей, (Есімсейіт)-Есімбет, Қожахметтермен айтысын білетіндер бұл төңіректе қалмады ғой, әттең шіркін!... Кезінде «Халық жауы» деп оның өлең-өндерін айтуға қатаң тыйым салып, үн шығартпай, түге, несін істемеді шолақ белсенді, қара жүрек, найсаптар!....

1929 жылы «Сырымбет» кеңшарының (қазіргі) орталық қонысында төрт сыныптық оқу үйінің бітуіне байланысты салтанатты тойды Ыбырай ағамыз «Шашу» атты үлкен толғау жыры мен ашты. Оның осынау мерекедегі даусы тым ерекше болды ма екен, кім білсін, әлі күнге дейін асқақ әуен құлағымнан әсте кетер емес...» десе, ақынның ет жақын туыстарының бірі Зейнолла қарт: « Үкілі ағамыздың Есентемір, Өстемір есімді екі ұлы болған,- Өстемір марқұм көкірегі ояу, зейінді, әкесінің көзі тірі кезінде Ыбырай айта алмаған сөзі десе де тұрарлық төкпе ақын, әсем дауысты әнші, суырып салма саңлақ, сұлу жігіт еді. Қызылжар қаласында судья-сот болып жүргенінде жінішке аурудан дүние салды ғой, қайран, қыршын жас. Үкілімнің үміт оты-Өстемірдің өлімімен бірге өшкендей болды емес пе?

Ал, Естемірден (Есептен) қалған ұрпақ-осындағы майталман механизатор Зарап Қоймановтың жұбайы-Елемес. Ол Батыр ана, он екі баланың анасы. Өшпай есімді ұлының ән-жырға икемі бар сияқты еді, әйткенмен жанұя, бала-шағасынан аса алмай өнерді одан әрі өрістете алмады ғой...

«Ат аунаған жерде түк қалады» демекші, Ыбыкеннің інісі Мырзақұл баласы Мұса Асайыновтың ақын-әнші атануына көңілімізге медеу еді-ақ, әттең мезгілсіз ажал оны да арамыздан алып кетті. Үкілімнің осы күнгі айтылып жүрген біраз өндерін туған жиені Тырбидің Молдахметінен үйреніп, жұртшылыққа таратқан Мұсажан болатын»-дейді [4].

Мал, дүние жинап дәулеттенуді қаламаған Ыбырай Сандыбайұлы ауыл, елдерді аралап жүргенде байманап, би-болыстардың қарапайым халық, кедей-кепшіктерге көрсетіп отырған қиянаттарын өлеңдерімен беттеріне басып, қатты сынаған. Оны көзі көрген қариялар мінез-күлқы өте күрделі ойламаған жерде тыңдаушысын күлкіге кеңелтіп, шаттандырса, ізінше-ақ ұялтып, жылата да білген актер, комик те екендігін сөз етеді,

Композитор-әнші Ыбырайдың шығармашылығы халықтың әншілік және ақындық өнерінен бастау алады. Оның шығармашылығының басты арнасын музыка мен поэзия құрайды. Кезінде «Қыз Жібек» операсына өзек болған «Гәкку» әні – оның шығармашылығының шыңы болып табылады.

Шынымен-ақ, қазақтың ән-күй, музыка әлемінде, халықтық әндер арасында биік орынды иеленетін «Гәкку» әні – Ыбырайдың ақындық дарынынан туған дүние.

Аралап талай жердің дәмін таттым,
Құс салып айдын көлде дабыл қақтым.
Айта алмай «Гәккуімді» ешбір адам,
Маймаңдап қоңыз қазды мамырлаттым.
Түрленіп тоқсан түрлі ән саламын,
Жай тастап құлашымды, кең аламын
Түскенде сен есіме, ерке Гәкку,

Құлпыртып осынау әнді толғанамын,-деген ақын тілінің әсемдігі, көркемдігі, тілдік көркемдегіш құралдар мен түрлі тәсілдерді орнымен жұмсап, сөз қазынасын молынан пайдаланып, сөздерді қиыстырудағы ұтқырлығы, шеберлігі, даралығы, өзіндік жаңалығы танылады.

Бір «Гәккуіның» өзі ғана бүтіндей бір классикалық операның алтын арқауына айналған өнерпазды ұлы композитор десе болғандай. «Біржаннан алып қалған әнім еді, Азырақ «Шалқымамды» шалқытайын»[5],-деген Біржан мен Ақанның шәкірті, ізбасары Ыбырайдың Күләш Бәйсейітова арқылы дүние жүзіне тараған бұл тамаша әні көптеген әндерінің біреуі ғана. Оның «Қарақат көзі» мен «Қызыл асығы», «Қараторғайы» мен «Қалдырғаны» да осындай сұлбелі операларға өзек боларлықтай.

Дархан дарынды ақын Ыбырай өлең шығарып, оны әнімен әспеттеп тындаушысына жеткізерде өзін Біржан салдың «шәкіртімін» дейді екен. Бұл пікіріміздің айқындылығына ақынның «Шалқыма» деген өлеңіндегі мына бір жолдар:

Өлеңмен екі өкпенді қалқытайын,
Қорғасындай деңенді балқытайын.
Біржаннан алып қалған әнім еді,

Азырақ «Шалқымамды» шалқытайын...,-деуі ұстазы жақсының-ұстамы жақсы келетіндігін паш етер дәлел, инабаттылық, «ән пірі» атанған Біржанның күдірет-қасиетіне оның тәнтілігі болса керек.

Кезінде Ыбырайдың үздік әншілігіне, майталман шешендігіне Біржан да, Ақан да, Орынбай да, Тоғжан, Тезекбайлар да түгел ден қойған. Көкшетаудың сал, серілерінің туы енді Ыбырайда болатындығына сенген. Ақын осы туды өз заманында асқақтата көтеріп, Тайжан Қалмағанбетов, Молдахмет Тырбиев, Молдахмет Ержанов, Игібай Әлібаев, Сұраған, Мұса Асайынов, Кәрім Тахауин сынды шәкірттері мен ізбасарлары арқылы бізге мұра етіп кетті.

Жалпы, Үкілі Ыбырай шығармашылығы эстетикалық талғамы жоғары, белгілі ойдан шашау шықпас әдеміліктің жаратылысы. Ақындыққа бай азаматтық парасат пен биік адамгершілік, махаббат сезімі жұртшылықты игі істерге тәрбиелейді.

Ақын Ыбырайдың өзіндік ерекшелігі – өмір шындығын өзінше тани білуі, сезінуі, тақырыпты өзінше игеруі, өзінше ой толғап, бейнелеп айтуы, адам жанын дәріптеп, оның ұлы жүрегін, биік махаббат сезімін кең пейілмен тебірене жырлауы сияқты маңызды сипаттар танытып, басқаға ұқсамайтын суреткерлік шеберлігін, дара қолтаңбасын қалдыруында.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Көкшетау газеті. 13. 06. 1990.
2. Қаратаев М. Көркемдік кілті шеберлік. - Алматы, 1985.
3. Сармұрзина М. Дауылбаев Ғ. Қазақ совет әдебиеті. - А., 1982.
4. Арқа ажары газеті. 12 ақпан, 2002.
5. Көкшетау газеті. 13.06.1990.
6. Көкшетау правдасы. 31.05.91.
7. Ысмайылов Е. Ақындар. - Алматы, 1978.
8. Қабдолов. З. Сөз өнері. - А., 1976.

Резюме

В статье исследуется жизнь и творчество Укылы Ыбырай-поэта, певца, композитора, исполнителя и импровизатора. При проведении исследования использованы работы Е. Ысмайылова, М. Қаратаева, М. Сармұрзина, Г. Дауылбаева.

Resume

In the article the life and creativity of Ukyly Ybyrai - the poet, the singer, the composer, the executor and the improvisator is investigated. At carrying out of the research E. Ysmajylov, M. Karataev, M. Sarmurzin, G. Dauylbaev works are used.

Ұ. ЕСДӘУЛЕТОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

Б. Жанайхан

докторант, Сүлеймен Демирел атындағы университеті

Қазақ сөз өнері жаңа уақыт талаптары тұрғысынан қарастырылып, жанрлық - көркемдік мәселелері, кейіпкерлер жүйесі, тіл бедері мен стильдік сипаттары қырларынан көрініс берді. Ұлт мұраты, көркемдік құндылықтар, руханият әлемі, жекелеген қаламгерлер шығармашылығы – бүгінде тәуелсіздік ұғымы тұрғысынан негізінде кеңінен қарастырылуда.

Абай әлеміне еркін еніп, оның өлең сөздігі игі дәстүрін лайықты жалғастырған қазақ ақындары (Шәкәрім, Мағжан, Сұлтанмахмұт т.б.) көркемдік-рухани мәселелерді, адам мен оның еңбегін, өмір-тұрмысын тереңнен толғады. Ұлттық поэзияның ұлы мұраттарын бар қырынан ашып, биік бел-белестерге көтерген – С. Мұқанов, Ә.Тәжібаев, Т. Әбдірахманова,

С. Мәуленов, Ғ. Қайырбеков, М. Мақатав, М. Әлімбаев, М. Айтхожина, Ф. Оңғасырова, А. Бактыгереева, Н. Оразалин, О. Сүлейменов, Қ. Мырзалиев, Қ. Бұғыбаева, М. Шаханов, Т. Медетбек, Ә. Нұрғалиев, С. Иманасов, Р. Ниязбек, Ж. Әбдірашев, К. Мырзабеков, А. Егұбай, Ж. Жақыпбаев, Е. Раушанов, И. Ғайып, Т. Оразбаева, Б. Серікбаев,

Г. Салықбаева, Т. Әбдікәкімов, Н. Мәукенұлы сынды т.б. қаламгерлердің ізденіс-еңбектері, көзқарас эволюциялары, кеше-бүгін мәселесін жырлаудағы амал-тәсілдері қалың көптің көңілінен шығып, рухани нәр сыйлады. Аталған ақындар шоғырының бел ортасында: - «Жыр үшін, жыр үшін мен жаратылғам», - деген өлең-өнердің өз өкілі – Ұ. Есдәулетов те бар.

Ақынның поэтикалық әлемі жайлы бізден бұрын да айтылды. Ақын неғұрлым ұлтжанды болған сайын, соғұрлым ұлттық белгілерге жиі бармақ. Осы жағынан келгенде, Ұлықбек Есдәулетов - нағыз ұлттық ақын. Ол поэзиялық деректің баршасын дерлік ұлт өмірінен алады. Қазақтың біртуар ақыны Қадыр Мырзалиев: «Ұлықбектің ойы-ел ойымен ортақ. Бір ауыздан шыққанмен, көптің көкейіндегісін сездіреді», – деп бағалайды. Ұлттық дәстүрден тыс нәр-нақыш пен колориттен, рухтан тыс шынайы шығарма тұмайтындығын ақыл-ой алыптары талай рет айтқаны мәлім.

Ұлықбектің поэзиядағы шеберлігі туралы сөз етпес бұрын ол жайлы үзегілес ақындардың айтқан пікірлеріне тоқтала кеткенді жөн көрдік.

«Бұл күнде Ұлықбек десе қазақ өлені, өлең десе Ұлықбек көз алдына тұра қалады. Өзі өлеңге, өлені өзіне айналып, жырға айналғандай», - дейді

Ф. Байбатыров [2, 6 б.]. Ал акын Н. Қуантайұлы «Сөз өнері – жанды құбылыс. Оның нәрі өзгеше безбенді керек ететіні, мұнда кәдеге сан емес, сапа жүгінетіні ежелден белгілі жайт. Қазақ поэзиясына майда леп әкеліп, әуезді лирикасы жүректің ен нәзік пернелерін сөйлетіп, дыбыстың айрықша үйлесімін тауып, өлең жолдарын күйше күмбірлеткен дарынды қаламгердің бірі – Ұлықбек акын» – деп баға береді [3,8 б.].

«Ұлықбек Есдәулетов – өз тұстастарынан әдебиетке әлдеқайда ерте келіп, жұрт көзіне ерте іліккен жігіт. Ол шәкірттік мектептен шұғыл түрде өтті де, өлендегі өз жолын, өз үнін бірден-ақ белгілеп алды. Үнемі ізденіс үстінде жүретін бұл акын өлендері де бүгінде бұрынғыдан да ауқымын кеңейтіп, бұрынғыдан да тереңдей түсті. Оның өлендері енді қазіргі қазақ поэзиясының принциптері сәттіліктері мен перспективті тенденцияларына арналған еңбектерде сөз бола алатындай деңгейге көтерілді дей аламыз», – деп баға береді белгілі акын Темірхан Медетбек [5, 22 б.].

Жоғарыда айтылған пікірлердің барлығы ақынның әр жылдары шыққан жинақтарына байланысты жазылған алғы сөздер еді. Ал қазір Ұлықбек Есдәулетов есімі республикамыздағы жыр сүйер қауымға жақсы таныс.

1977 жылдан бүгінге дейін шыққан оннан аса жыр кітабындағы мөлдір де кіршіксіз жырлардың арқауы елге, жерге деген ыстық махаббат «Перзент парызы» деген өлеңіндегі мына бір жолдардан айқын көрінеді.

Туған үйімнің терезесінен,
Қазақстан даласы көрінеді.
Аспанда ақша бұлт керіледі.
Ақша бұлтқа жолдаған сәлемі деп,
Ошағымның түтіні өрілді [12, 104 б.].

Ошақтан басталған Отанның көркем бейнесі жүректен кіріп, ойынды да, бойынды да еріксіз азаматтық пен ұлтжандылыққа толтырады.

«Ұлықбек ә дегеннен қазақ поэзиясының өзіне дейінгі жақсы үлгілерінен суарылып, енді сол дәстүрді жаңғырта жалғастыру міндетім деп келген акын. Жай таланттың алғашқы өлендерден отын қылт еткізу емес, сол оттың салған жерден маздап жануын, өзгеше, ерекше жануын мақсат еткен» – деген Ф. Қайырбековтың сөзіне қосылмасқа лажың жоқ.

«Ұлықбек акын - өлең техникасының озық үлгілерін қалтқысыз меңгерген қалам иесі. Рубаят ұйқастарының табиғаты жасанды емес, халықтық, сондықтан жеңіл ұйқасып, оңай сырласып кете бересің. Жалпы, халық тіліне жүйрік, асыл қазынасын бойына сіңіріп өскен дүлдүл шайыр рубаилары қиындықсыз тез жатталады», – деген Дидар Амантайдың пікіріне қосыла отырып, мынадай қорытындыға келдік [7]. Оның жарқын да кестелі жырлар туғызуына бір себеп – ақынның халық ауыз әдебиетінің бай мұраларымен, өзіне дейінгі ақын-жыраулардың шығармаларымен сусындалып өскендігінде.

Қайсыбір ақын болмасын, поэзия әлеміне қанат қағардан бұрын алдыңғы аға буын мектебінен дәріс алатыны шындық. Олар ауыз әдебиетінен бастап, бері де Абай, Мағжан, Сәкен, Ілияс, Қасым, Мұқағали поэзияларынан сусындаған. Солардың дәстүрімен қалам тербеген. Мысалы, қазіргі поэзияда Абай дәстүрінен үлгі алмаған, Абай поэзиясынан нәр алмаған ақын кемде кем. Ұлықбек Абай дәстүрін жалғастыра отырып поэзия әлемінде өз сара жолын салды. Абайша толғап, Абай дәстүрін жалғастырғанмен, қазіргі заманғы үрдіспен жырлайды.

Ұлы Абайдың жылдың төрт мезгіліне арналған өлеңдерінің әрқайсысы адам бейнесімен беріліп, адам баласымен байланысырыла жырланады. Бұл дәстүр Ұлықбек Есдәулетов поэзиясында жалғасын тапқан. Ақынның басқа қаламгерлерден ерекшелігі де осында. Жылдың төрт мезгілін қазақы салт-дәстүрмен, ұлттық өрнектермен астарластыра жырлайды.

Ұ. Есдәулетовтің «Арқа қысы» өлеңінен Абайдың атақты «Қысына» ұқсастық байқалады. Екі дәуірде өмір сүрген екі ақынның табиғатты суреттеу шеберлігі ұқсас. Ұлы ақын Абай қаһарлы қыс мезгілін ашулы шал, көрі құда бейнесімен суреттесе, Ұлықбек қысты көрікті қыз кейпінде суреттейді.

Ұлы Абай:

Дем алысы – үскірік, аяз бен қар,

Көрі құдаң қыс келіп әлек салды [4, 40б].

-деп қыс қаһарын көрі шалға, оның долы ашуын буырқанған боранға теңей отырып қыс мезгілінің жаратылысын ашып бейнелесе,

Ұ. Есдәулетов бұл көріністі:

Ақ сәукеле киініп,

аппақ үкі тақты бау,

ақ қайың түр бұйығып,

алқымында ақ қырау [6, 50 б].

-деп Абай жырындағы шал бейнесін қыздың бейнесімен байланыстыра жырлайды. Ұлы Абай өлеңнің басынан соңғы тармағына дейін қыс мезгілін суреттесе, Ұ. Есдәулетов жырының ерекшелігі сол - қысты аппақ үкі таққан, ақ сәукеле киген сұлу қызға теңей отырып, өтіп бара жатқан уақыт мезгілін ұзатылған жас қыз бейнесінде сомдайды.

Ақ күйынның ұршығы

көше айналып тыншыды,

қыз ұзатып жатқандай

қарлы боран сынсуы

Ұзатылып кеткен кім?

ұзын сонар өткен күн,

ерігені қыраудың

нышаны ма көктемнің? [6, 50 б].

Ақын қысты сұлу қыз болмысымен байланыстыра бейнелеуде тапқырлық танытқан. Өлең тұтасымен кейіптеу тәсілімен, ұлттық өрнектермен безендірілген.

Сынатұғын түрі жоқ,
сүйреп келген қылышы,
қасат қары сүрі боп,
қыстың мынау тұрысы.
Шана теуіп бала мәз,
оң мен солың омбы қар.
Сүлік ерін сары аяз,
сүйген жері домбығар [6, 51 б].

Ақын қыс қаһарын қылышқа теңесе, қарын сүріге, ерінін сүлікке балайды. Өлеңдегі қылыш сөзі символдық бейне болса, қардың сүрі болуы ұлттық өрнек. Ал «Сүлік ерін сары аяз» тіркесінде қыстың суық аязының бейнесі сәтті суреттелген.

Ұлттық поэзиямызда табиғатты суреттеудің озық үлгісін Абай шығармашылығынан табатынымызды жоғарыда тілге тиек еттік. Уақыттың әрбір мезетін бейнелеуде ұлы ақын ешкім бармаған тың тұстан ерекше өрнек салды. Абай ішінара көңіл күйді бейнелеп, негізінен фон болған табиғат Мағжанда сезім мен ойға ие жанды бейне болып құбылды. Поэзияның әр буыны өкілдерінің табиғатты жырламағандары кемде-кем. Дәстүр жаңарып, ерекше бояу, өзгеше сипатпен өмір сүрді. Өзіміз талдап отырған Ұлықбек Есдәулетов өлеңдері осы пікірімізге бірегей мысал

Мысалы, Ұлықбектің:
Уақытты кім жаратты екен жылдам ғып?...
Бала кезде бұлықсыдық, бұлдандық,
Жігіт шақта қызық қуып, қыз қуып,
Шатақ қуып, шалқып-тасып, жындандық,
Тайталаста түсіп талай итжығыс,
Уақыт – бізді,
Біз – уақытты құлдандық,
Қолдағының бәрі сусып уыстан,
Ақырында айдалада кұр қалдық, [12, 46]

-деген жолдары Абайдың мына өлеңімен сарындас екеніне көз жеткіземіз.

Сағаттың өзі – ұры шықылдаған,
Өмірді білдірмеген, күнде ұрлаған.
Тиянақ жоқ, тұрлау жоқ, келді, кетті.
Қайта айналмас, бұрылмас бұлдыр заман [1, 10 б].
Ал енді мына бір өлең жолдарына көз жіберіп көрелік:
Жалынасын, боқтайсын,

Сағынасын, жоқтайсың.
Махаббат кетті, дос кетті –
Жете алмайсың, тоқтайсың, [1, 84 б]
-десе Абай, Ұлықбек былайша жырлайды:
Шаттанасың, шарпысасың,
Сан қызыққа батасың,
Айтсасың, тартысасың,
Ит татпасты татасың [8, 242 б].

Біздің пайымдауымызша, екі ақынның өлеңдерінің жазылу стилі, ұйқасы, мазмұны үндесіп жатқандай. Осындай үндестікті М. Дулатов,

М. Жұмабаев өлеңдерінен де таптық.
Найзаменен түртсе де,
Жатырсың, қазақ оянбай.
Мұнша қалың ұйқыны
Бердің бізге, ой, алла-ай!

-деген Міржақып жырына ұқсас, бір жағынан ақын рухына айтылған сыр сияқты жазылған Ұлықбек өлеңіне назар аударайық:

Ашылды кітап кірпігі баяу...
Аталы сөздің сиқыры бар-ау,
Ояға алмай арманда кеткен
Ұрпағы әлі ұйқылы-ояу... [12, 33 б]

-дейді. Ұлықбек Есдәулетовтің Мағжанмен үндестігін махаббат лирикасынан көптеп таптық. Мағжан Жұмабаев:

Махаббат – бір тікөнек,
Жүрекке барып қадалар.
Бақытсыз ғой бұл жүрек,
Тамшылап одан қан ағар.
-десе, Ұлықбек ақын:
Шөлдеген жандай қаталап,
Махаббат дейміз, махаббат.
Махаббат деген немене,
Бұлақ па ішер жата қап? [12, 24 б]
-дейді. Немесе Мағжан:
Сенсің, досым, жібек мінез, жібегім,
Сені ғана сүйем - куә жүрегім.
-деп жырласа, Ұлықбек:
Сені ғана сүйемін,
Бір өзінді,
Қылығыңды сүйемін, мінезінді, [12, 144 б]
-дейді. Енді мына бір жолдарға тоқталсақ:
Сол бір әнді сен маған жырламашы,

Жатыр онда жастықтың жылнамасы.
Сөніп қалған жанартау қайта оянар,
Қайта ашылар жүректің бір жарасы [4, 46 б]
-деген жолдардан Мұқағалимен сабақтастықты байқауға болады.
Бір жанартау жатушы еді төсімде,
Жана-жана айналған ба өшуге?!
Қызыл күрең алау оттың орнында,
Қылымсыған қыз-сағымдар көшуде [8, 35 б].

Пікірімізді қорытындыласақ, Ұ. Есдәулетов өзіне дейінгі ақындарды өзіне үлгі ете отырып, солардың ізін жалғастырып келеді. Жай ғана жалғастырып қоймай, жаңаша жалғастырып келеді.

Ақын Серік Ақсұңқарұлы болса: «Ұлықбек Есдәулеттің азаматтық лирикасын интимдік лирика секілді құмартып, құныға оқисың. Киіз туырлықты қазақтың керегесі мен уығы, шымылдығы мен ошағы, түндігі оның өзегінен өлең болып төгіліп, төрткүл дүниеге көңіл қыдыртады», - деген баға береді [10, 172 б].

Ақ бесігін тастаса да қырқысқа,
Атымтай боп көрінуге жұрт ұста
Бабалардың қаны сіңген байтақ жер,
Айналып бір кетпесе екен жыртысқа [46, 119 б].

Бабаларымыздың қасық қаны қалғанша жаумен шайқасып, ұрпақтарына, бізге аманат еткен жері бір күні «жыртысқа» айналып кетер ме екен деген қауіпті ой ақынды Абайша толғандырады.

Ым менен жым жең ұшынан жалғасқан,
Сұм дүние бір-бірімен арбасқан,
Көсемдердің қабақтарын қар басқан,
Шешендердің шудаларын шаң басқан,
Құсы құлап,
Қаңырап бір қалды аспан!
Ақындардың жүрегінен қан қашқан,
Пақырлардың қалтыраған қолдары
Жаратқанның жағасына жармасқан, [46, 110 б]

-дейді «Қара базар. Домбыра сатушының жыры» атты өлеңінде. Бұл өлеңде Махамбет ақынның дәстүрі бар. Өлеңді оқи отырып, көз алдына бір қорқынышты сурет келеді. Мұндағы мұңлы, элегиялық сарын Махамбеттің «Мұнар күн» өлеңімен рухани үндестік тапқандай.

Қорыта келе, айтарымыз Ұлықбек өлеңдеріндегі ақындық қуат пен дәстүр жалғастығы сан салалы тақырыпты қозғайды. Осы ретте, ақын шығармашылығындағы көркемдік бітім мен тақырыптық бағыт үйлесімділігі арнайы зеттеуді қажет ететін перспективті мәселе екенін ескертуіміз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абай 2 томдық шығармалар жинағы. II том. –Алматы: Жазушы, 1986. -155 б.
2. Байбатыров Ф. Шабыт кergen көкірегінің шанағын . –Алматы: Дидар, 2002. -2 қараша.
3. Қуантайұлы Н Кестелі жырдың кемелі. Ана тілі, 2002.- №48.
4. Есдәулетов Ұ. Жұлдыз жарығы. -Алматы: Жазушы, 1977. -225 б.
5. Медетбек Т. Баба дәстүрдің мұрагері кім? - Алматы: Өлке, 2001. - 248 б.
6. Есдәулетов Ұ. Алтайдың алтын тамыры .-Алматы: Жазушы, 1979. -160 б.
7. Амантай Д. «Мойынындағы қамыт қажап» . –Алматы: Ана тілі, 2004. - 29 сәуір
8. Есдәулетов Ұ. Ұлыстың ұлы күні. - Алматы: Жазушы, 1982. -120 б.
9. Әлімбаев М. Жанымның жапырағын жамыратып. –Алматы: Жас Алаш, 2004. - №53.
10. Ақсұңқарұлы С. Түсіме енеді жылқының кісінегені. . –Алматы: Жұлдыз, 2002. -№8.
11. Қабдолов З. Сөз өнері/З. Қабдолов.- Алматы: Қазақ Университеті, 1992. - 128 б.
12. Есдәулетов Ұ. Екі томдық таңдамалы шығармалар. I том – Алматы: Жазушы, 2006. -292.

Резюме

В этой научной статье разносторонне рассмотрены произведения Улукбека Есдаулетова, в которых отражены сила и традиции поэта.

Resume

In this article Ulukbek Esdauletov's poems have been analysed in the point of poetic strength and tradition continuity.

УДК 378.147

**СУЩНОСТЬ ТЕХНОЛОГИИ ПРОБЛЕМНОГО
ОБУЧЕНИЯ**

Ж.Б. Ибраева, Г.Т. Мусина

Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар

В данной статье рассматривается технология проблемного обучения, как педагогическая концепция, функции технологии, преимущества и эффективность применения технологии на уроках литературы.

В настоящее время проблемное обучение является не столько педагогической технологией, сколько методикой или даже подходом к обучению, и в зависимости от уровня той или иной своей составляющей может служить различным целям и органично применяться в различных действующих педагогических технологиях.

Концепция проблемного обучения, как и любая другая педагогическая концепция, при ее формулировке неизбежно раскрывает субъективные особенности сознания, предпочтения педагога или исследователя. Именно поэтому в педагогической литературе даются различные определения этого понятия, в той или иной мере отражающие отношение автора к педагогическому процессу и соответствующую иерархию образовательных ценностей. Кроме того, у проблемного обучения имеется своя история развития, наложившая свой отпечаток на это понятие. Если, например, И.Я. Лернер, стоявший у истоков популяризации проблемного обучения в России, под проблемным обучением понимал решение учащимся (под руководством учителя) новых для него познавательных и практических проблем в системе, соответствующей образовательно-воспитательным целям школы, то в современной практике проблемное обучение могут определять и как «особый тип обучения, характерную черту которого составляет его развивающая по отношению к творческим способностям функция» [1, с.25-26].

В теории М.И. Махмутова проблемное обучение представляет собой «тип развивающего обучения, в котором сочетаются систематическая самостоятельная поисковая деятельность учащихся с усвоением ими готовых выводов науки, а система методов построена с учетом целеполагания и принципа проблемности [2, с. 35]; процесс взаимодействия преподавания и учения ориентирован на формирование познавательной самостоятельности учащихся, устойчивости мотивов учения и мыслительных (включая и творческие) способностей в ходе усвоения ими научных понятий и способов деятельности, детерминированного системой проблемных ситуаций».

Проблемное обучение обеспечивает возможности творческого участия обучаемых в процессе освоения новых знаний, формирование познавательных интересов и творческого мышления, высокую степень органичного усвоения знаний и мотивации учащихся.

Фактически основой для этого является моделирование реального творческого процесса за счет создания проблемной ситуации и управления поиском решения проблемы. При этом осознание, принятие и разрешение этих проблемных ситуаций происходит при оптимальной самостоятельности учащихся, но под общим направляющим руководством педагога в ходе совместного взаимодействия.

Основным понятием проблемного обучения является проблемная ситуация, представляющая собой интеллектуальное затруднение человека,

возникающее в случае, когда он не знает, как объяснить возникшее явление, факт, процесс действительности, не может достичь цели известным ему способом, что побуждает человека искать новый способ объяснения или способ действия. Проблемная ситуация обуславливает начало мышления в процессе постановки и решения проблем [3, с. 44].

Исходя из этого проблемным учением является такая учебно-познавательная деятельность учащихся по усвоению знаний и способов деятельности, при которой учащимися воспринимаются объяснения учителя в условиях проблемной ситуации, с той или иной степенью самостоятельности анализируются формулировки проблем и достигается их решение посредством выдвижения предложений, гипотез, их обоснования и доказательства, а также путем проверки правильности решения.

Проблемные ситуации и, соответственно, все проблемное обучение строятся на принципе проблемности, противоречия как закономерности познания, как основного механизма, активизирующего обучение уже на уровне учащихся.

Действие этого механизма и, соответственно, концептуальная основа всего проблемного обучения основаны на психологической теории мышления, выдвинутой в советской психологической школе еще С.Л. Рубинштейном. В его теории мышление представляет собой продуктивный процесс, связующий всеедино объекты познаваемой действительности. Объекты действительности всегда содержат в себе определенные внутренние и (или) внешние противоречия, проблемы, задачи которые субъект (мыслящий, а в данном случае – учащийся) должен разрешить в процессе их практического преобразования и (или) мысленного осознания, то есть предметный мир открывается человеку, будучи исполненным проблемностью, что и вызывает необходимость в мышлении. Согласно его концепции именно проблемной ситуацией, противоречием, определяется вовлечение личности в мыслительный процесс.

В процессе мыслительного процесса и разрешения, тем самым, такой проблемной ситуации происходит осознание познавательной потребности субъекта, которая, будучи осознанной, побуждает уже мыслительную активность человека.

Под проблемными ситуациями в обучении мы понимаем спланированное, специально задуманное средство, направленное на пробуждение интереса у учащихся к обсуждаемой теме.

Основная цель создания проблемных ситуаций заключается в осознании и разрешении этих ситуаций в ходе совместной деятельности обучающихся и учителя, при оптимальной самостоятельности учеников и под общим направляющим руководством учителя, а так же в овладении учащимися в процессе такой деятельности знаниями и общими принципами решения проблемных задач.

Ситуации могут различаться степенью самой проблемности. Высшая степень проблемности присуща такой учебной ситуации, в которой человек [4, с. 34-42]:

- 1) сам формулирует проблему (задачу);
- 2) сам находит ее решение;
- 3) решает и самоконтролирует правильность этого решения.

Проблемные ситуации основаны на активной познавательной деятельности учащихся, состоящей в поиске и решении сложных вопросов, требующих актуализации знаний, анализа, умение видеть за отдельными фактами закономерность и др.

В качестве проблемной ситуации на уроке могут быть:

- проблемные задачи с недостающими, избыточными, противоречивыми данными, с заведомо допущенными ошибками;
- поиск истины (способа, приема, правила решения);
- различные точки зрения на один и тот же вопрос;
- противоречия практической деятельности.

Напомним пути, которыми учитель может привести учеников к проблемной ситуации:

- побуждающий диалог – это «экскаватор», который выкапывает проблему, вопрос, трудность, т.е. помогает формулировать учебную задачу;
- подводящий диалог: логически выстроенная цепочка заданий и вопросов – «локомотив», движущийся к новому знанию, способу действия;
- применение мотивирующих приёмов: «яркое пятно» – сообщение интригующего материала (исторических фактов, легенд и т.п.), демонстрация непонятных явлений (эксперимент, наглядность), «актуализация» – обнаружение смысла, значимости проблемы для учащихся.

Решение любой проблемы начинается с ее правильной и четкой формулировки. Процесс формулировки означает, что ученик уже понимает возникшую перед ним задачу и в известной мере видит, «нащупывает» пути ее решения, то есть, составляет план решения, затем осуществляет план и «оглядывается назад» (изучение полученного решения).

Существует три вида решения проблемы в зависимости от наличия у решающего определенного опыта в отношении данного класса проблемных задач [5, с. 56-57].

Первый вид решения. Сюда относится случаи решения таких задач, относительно которых у решающего нет никакого прежнего опыта. В этих случаях субъект идет путем проб и ошибок до тех пор, пока одна из проб более или менее случайно не приведет к решению проблемы.

Второй вид решения. Сюда относятся ситуации, относительно которых у человека имеются некоторые формулы, схемы и другие виды опыта. Решение происходит здесь в форме узнавания в предложенной ситуации одной из имеющихся схем.

Третий вид решения проблем заключается в том, что у человека имеется некоторый опыт, но опыт этот во всей его совокупности не позволяет человеку

решить данную проблему. Решение здесь состоит в том, что создаются на основе анализа условий задачи специально для данного случая новая, не имевшаяся ранее схема действий.

Существенной чертой процесса решения проблем является сбор информации о признаках и свойствах элементов, составляющих проблемную ситуацию.

Логика решения учебной проблемы:

- а) составление плана решения проблемы (обязательно план включает в себя выбор вариантов решения),
- б) выдвижение предположения и обоснование гипотезы (возникает в результате «мысленного забегания вперед»);
- в) доказательство гипотезы (осуществляется путем выведения из гипотезы следствий, которые проверяются);
- г) проверка решения проблемы (сопоставление цели, требования задачи и полученного результата, соответствие теоретических выводов практике);
- д) повторение и анализ процесса решения.

Исходя из задачи общеобразовательной школы и на основе выводов из сравнения традиционного типа обучения с проблемным можно сформулировать основные функции проблемного обучения. Их можно разделить на общее и специальное. Можно указать следующие общие функции проблемного обучения:

- усвоение учениками системы знаний и способов умственной и практической деятельности,
- развитие интеллекта учащихся, то есть их познавательной самостоятельности и творческих способностей,
- формирование диалектического мышления школьников,
- формирование всесторонне развитой личности.

Кроме этого, проблемное обучение имеет и следующие функции:

- воспитание навыков творческого усвоения знаний (применение системы логических приемов или отдельных способов творческой деятельности),
- воспитание навыков творческого применения знаний (применение усвоенных знаний в новой ситуации) и умение решать учебные проблемы,
- формирование и накопление опыта творческой деятельности (овладение методами научного исследования, решение практических проблем и художественного отображения действительности),
- формирование мотивов обучения, социальных, нравственных и познавательных потребностей.

Каждая из указанных функций осуществляется в разнообразной практической и теоретической деятельности школьника и зависит от учета характерных особенностей проблемного обучения, которые одновременно являются и отличительными признаками [6, 142-145].

Мастерство учителя проявляется больше всего в организации проблемных ситуаций.

При проблемном обучении учитель остается руководителем учебного процесса, но выходит из роли человека сообщающего знания в традиционной школе, и становится тем, кто развивает, наблюдает мыслительные операции учащихся, исправляет ошибки, разъясняет сомнения [7, с.105].

Наблюдая работу коллективов, учитель видит то, что не замечал часто, проводя работу со всеми, - ведь отдельного ученика можно наблюдать в моменты спокойной работы, в минуты творческих поисков, дискуссий.

Реализация проблемного обучения поднимает очень важный вопрос, который сам по себе является проблемой: «какую подготовку должны пройти учителя, чтобы успешно справиться с такого рода обучением?»

Учитель должен владеть как объяснительным, так и исследовательским методами обучения. Выступая в роли организатора обучения на проблемной основе, учитель призван действовать скорее как руководитель и партнер, чем как источник готовых знаний и директив для учащихся.

Проблемное обучение при правильной его организации способствует развитию умственных сил учащихся (противоречия заставляют задумываться искать выход из проблемной ситуации затруднения); самостоятельности (самостоятельное видение проблемы, формулировка проблемного вопроса, проблемной ситуации, самостоятельность выбора плана решения и т.д.); развитию творческого мышления (самостоятельное применение знаний, способов действия, поиск самостоятельного нестандартного решения). Проблемное обучение обеспечивает и более прочное усвоение знаний (то, что добыто самостоятельно лучше усваивается и на долго запоминается); развивает аналитическое мышление (проводится анализ условий, оценка возможных вариантов решений), логическое мышление (требует доказательств правильности выбираемого решения, аргументации) [8, с. 115].

Проблемное обучение вооружает школьников методами познания окружающей действительности, развивает умения и навыки целесообразного наблюдения, воспитывает способность к обобщениям и выводу основных закономерностей с обоснованием их, прививает вкус к доступной исследовательской работе.

Учащиеся быстрее осмысливают сущность изучаемого явления и дают обоснованные ответы. У них развиваются познавательные потребности и интерес, воспитывается убежденность в знаниях, так как учащиеся сами выдвигают гипотезы и сами доказывают их.

Но проблемное обучение имеет и недостатки. Не всегда легко сформулировать учебную проблему, не весь учебный материал можно построить в виде проблем; проблемное обучение не экономично – требует больших затрат времени.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лернер И.Я. Проблемное обучение. - М.: Знание, 1974, - с. 25-26.
2. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. Книга для учителя. - М.: Просвещение, 1977, с. 35.
3. Махмутов М.И. Принцип проблемности в обучении. // Вопросы психологии. 1984. № 5 - с. 44.
4. Ильницкая И.А. Проблемные ситуации.- М., 1985, - с. 34-42.
5. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. - М.: Педагогика, 1972, - с. 56-57.
6. Скаткин М.Н. Решенные и нерешенные вопросы проблемного обучения// Учительская газета. 1973, - с. 142-145.
7. Кудрявцев Т.В. Проблемное обучение: истоки, сущность, перспективы. - М.: Знание, 1991, - с. 105.
8. Вилькеев Д.В. Познавательная деятельность учащихся при проблемном характере обучения основам наук в школе. Казань: Изд-во КГУ, 1967, - с. 115.

Түйіндеме

Осы мақалада проблемалық оқу технологиясы педагогикалық концепция сияқты, технология функциялары, артықшылық және технология қолдану нәтижелілігі әдебиет сабағында анықтап қарастырылған.

Resume

In the given article is considered technology of the problem-solving education, as pedagogical concept, functions to technologies, advantage and efficiency of using to technologies on lesson of the literature.

УДК 82

**НОВЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ
НАУЧНОЙ ПАРАДИГМЫ
В СРАВНИТЕЛЬНОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ****Ж.Б. Ибраева***Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар*

Мы неоднократно указывали на тот факт, что в мировом сообществе расширились возможности человеческого общения, что общезначимые художественные явления сближают народы, сближают процессы, протекающие

в разных литературах. В этой связи идет переоценка и переосмысление современной компаративистики как направления в литературоведении, отражающего актуальные проблемы взаимодействия, интеграции в мировом литературном процессе. Понимая, что мир изменился кардинально не только на стыке веков, но и на переломе тысячелетий, мы подчеркиваем важность рассмотрения новых методологических подходов, необходимость создания новой научной парадигмы в данной отрасли литературоведения.

Отмечая, что при взаимосвязанном изучении национальных литератур, необходимость которого диктуется социально-политическими, историко-культурными и национально-литературными реалиями современной жизни, мы подчеркиваем неизбежность изучения проблемы межлитературного синтеза, определения типа литературных отношений, их роли, места и значения в мировом литературном процессе.

Переосмысление и переоценка истории национальных литератур, происходящая в последнее время на всем постсоветском пространстве и в мировом сообществе, совершенно невозможна в отрыве от мирового литературного процесса, в изолированном виде, без учета достижений современной науки, ее прогностических моделей в русле сравнительного литературоведения. По мнению современных ученых «в литературоведении интенсивно идут процессы формирования новой научной парадигмы, отражающие принципиально иной этап становления его методологии. Параметры этой методологии оформляются в рамках перехода от неклассической к классической картине мира, т.е. от стихийной свободы и ниспровержения устоявшихся норм и традиций в науке к поиску новых, относительно устойчивых критериев, синтезирующих как академическую базу литературоведения, так и ее новаторские трансформации» [1].

Если мы указываем на объективную необходимость смены научной парадигмы, в целом, в литературоведении, то необходимо указать, что потребность коснулась и сравнительного литературоведения. Следует отметить переход «от жесткой историко-генетической упорядоченности в анализе литературных взаимодействий к осмыслению их внутренней подвижности, синергетической самодостаточности. В целом это означает переход от диахронных аспектов сравнительного изучения закономерностей развития литературы к постижению их синхронной диалогической природы» [1]. Такой подход ведет к переосмыслению многих фундаментальных понятий, таких, например, как «принцип историзма», «сравнительно-исторический метод» и др. Мы признаем, что в настоящее время в компаративистике складывается своя теоретическая и историческая поэтика, в связи с чем возникает потребность систематизации ключевых определений.

При исследовании литературных связей мы обращаем внимание на широту проблематики, освещение многих аспектов мирового сравнительного

литературоведения, которым уделялось недостаточное внимание при социалистической школе сравнительно-исторического литературоведения, таких, например, как проблемы тематологии, мифологии, имагологии, взаимодействия между литературой и другими видами искусств [2].

«Термины, применявшиеся в этой области литературоведения достаточно разнообразны, например, теория влияния, теория заимствования, теория самозарождения, сравнительно-исторического изучения, сравнительно-исторический метод, сравнительное литературоведение, сравнительная литература, международный литературный обмен, «взаимосвязи и взаимодействия литератур», «типологическое», «стадиальное», изучение литератур и другие» [3].

В данной статье мы остановимся на одном из них – сравнительно-историческом методе, принимая во внимание факт терминологических разночтений и важность решения этой проблемы не только для отечественного литературоведения.

Так, статья в Большой советской энциклопедии раскрывает следующие положения сравнительно-исторического метода – «научный метод, с помощью которого путём сравнения выявляется общее и особенное в исторических явлениях, достигается познание различных исторических ступеней развития одного и того же явления или двух разных сосуществующих явлений; разновидность исторического метода (см. Историзм). С.-и. м. позволяет выявить и сопоставить уровни в развитии изучаемого объекта, произошедшие изменения, определить тенденции развития. Можно вычленить различные формы сравнительно-исторического метода: сравнительно-сопоставительный метод, который выявляет природу разнородных объектов; сравнение историко-типологическое, которое объясняет сходство не связанных по своему происхождению явлений одинаковыми условиями генезиса и развития; историко-генетическое сравнение, при котором сходство явлений объясняется как результат их родства по происхождению; сравнение, при котором фиксируются взаимовлияния различных явлений» [4].

Указывая на процессы интеграции между национальными литературами (область литературоведения), мы отмечаем возросшую роль интегративных связей между различными областями наук, так, при обращении к энциклопедии культурологии мы находим следующее: «Сравнительно-исторический метод (или сравнительный, кросскультурный, компаративный метод) - метод исследования, позволяющий путем сравнения выявлять общее и особенное в развитии стран и народов мира и причины этих сходств и различий. Широко применяется в исторических науках, культурологии, социологии, этнографии сравнительно-исторический метод - один из основных способов реконструкции первобытного общества, исследования этногенеза народов мира; общего и особенного в развитии этнических культур

и социальных общностей; генезиса, распространения и типологии отдельных явлений материальной, духовной и соционормативной культур, а также их компонентов, происхождения, формирования историко-этнографических ареалов и взаимодействия народов, образующих такие ареалы» [5].

Большой Энциклопедический словарь так раскрывает понятие: «Сравнительно-исторический метод - метод исследования, позволяющий выявлять с помощью сравнения общее и особенное в исторических явлениях, ступени и тенденции их развития. Формы сравнительно-исторического метода: сравнительно-сопоставительный метод (раскрывает природу разнородных объектов), историко-типологическое сравнение (объясняет сходство различных по своему происхождению явлений одинаковыми условиями генезиса и развития), историко-генетическое сравнение (объясняет сходство явлений как результат их родства по происхождению) и др. Широкое распространение сравнительно-исторический метод получил в исторической науке, языкознании, этнографии, социологии, юриспруденции, литературоведении» [6].

В Энциклопедическом словаре Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона находим следующее толкование: «Наблюдая однородные явления культурной и социальной жизни народов, мы весьма часто встречаемся со случаями поразительного между ними сходства. Это сходство может объясняться тройким образом. Во-первых, оно может быть результатом заимствований одними народами у других тех или иных продуктов их культурного и социального творчества. Лучшим примером таких заимствований могут служить так называемые странствующие сказания, т. е. известный литературный материал, переходящий от одного народа к другому. Во-вторых, сходные черты у разных народов могут объясняться общностью происхождения этих народов. Сюда, прежде всего, следует отнести сходные слова и грамматические формы в языках одного корня, каковы, например, языки индоевропейские. Наконец, третью категорию случаев сходства между явлениями культурной и социальной жизни разных народов составляют те, которые могут быть объяснены лишь тем, что сходные условия жизни порождают и сходные явления, хотя бы и не было речи ни о заимствованиях, ни об общности происхождения. Изучение сходных фактов всех трех категорий, имеющее целью обнаружение культурных влияний одних народов на другие или их родства между собой, равно как открытие общих законов, управляющих известными явлениями исторической жизни, носит название сравнительного изучения, а соответственный метод — название сравнительного или сравнительно-исторического» [7].

Советская историческая энциклопедия таким образом трактует понятие сравнительно-исторического метода - «научный метод, выявляющий путем сравнения общее и особенное в развитии разных стран и народов,

находящихся на одном стадийном уровне, устанавливающий общее и особенное в восходящем развитии отдельных народов и человечества в целом; сравнительно-исторический метод, таким образом, дает возможность обосновать вычлняемые стадии естественно-исторического процесса. Результативность применения сравнительно-исторического метода в исторических исследованиях находится в зависимости от идейно-теоретических позиций исследователя и от уровня историографической практики и исторического мышления в целом.

Выявление общего и особенного в жизни разных народов в процессе их исторического развития (при преобладании второго) было присуще еще античной историографии, не составляя тогда, однако, специального, осознанного приема. Со времени возникновения на грани античности и средневековья представления о единстве судеб человеческого рода, определяемом «божественным предопределением», сравнение стало использоваться прежде всего для установления общего в истории народов» [8].

Материалы данных научных статей дают нам возможность выделить наиболее частотные ключевые понятия, употребляемые при раскрытии определения «сравнительно-исторический метод», это такие, как «пути сравнения», «общее и особенное», «сходство», «типология», «взаимодействие», «заимствование». Следует отметить, что при раскрытии данного метода в различных областях науки указывается на основные три познавательные цели, определяющие круг источников и особенности используемых способов сравнений. «Применяются в основном три вида исторических сравнений: историко-типологические (изучающие сходство конвергентных явлений); историко-генетические (исследующие явления, имеющие генетическую связь в их развитии, т.е. диахронно); историко-диффузионные (изучающие явления, распространявшиеся в результате заимствований)» [5].

В дальнейшем исследовании мы остановимся более подробно на других определениях, необходимых для совершенствования теоретического и терминологического аппарата, что, на наш взгляд, является важной задачей современной компаративистики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Богаткина М.Г. О формировании новой парадигмы в современной компаративистике / М.Г. Богаткина // Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы: Международная научная конференция, посвященная 200-летию Казанского университета (Казань, 4-6 октября 2004 г.): Труды и материалы: / Под общ. ред. К.Р. Галиуллина. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004. – С. 302-304.
2. Ибраева Ж.Б. Типология и эволюция образа интеллигента в казахстанской прозе второй половины XX века (на материале творчества

И. Есенберлина, А. Нурпеисова, И. Щеголихина): дисс. ... к. филол. наук. – Астана, 2006. – 152 с.

3. Берков Н. Проблемы исторического развития литератур. - Л.: Наука, 1981. - С. 36.

4. Большая советская энциклопедия: в 30 т. – 3-е изд. – М.: «Советская энциклопедия», 1969–1978.

5. Культурология. XX век. Энциклопедия. Т.1. — СПб.: Университетская книга: «Алетейя», 1998. - 447 с.

6. Большой Энциклопедический словарь: в 2 т. – М.: 1991.

7. Брокгауз Ф. А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1890–1907.

8. Советская историческая энциклопедия. В шестнадцати томах. - М.: «Советская энциклопедия».

Түйіндеме

Мақалада салыстырмалы әдебиеттанудағы ғылыми парадигманың кейбір жаңа аспектілерінің қалыптасуы және оның әдістемесінің басқа да табанды кезеңдері қарастырылған.

Resume

Some aspects of the forming of the new scientific paradigm in comparative study of literature that reflect principally new stage of the its methodology formation are revealed in the article.

УДК 811

СТРАТИФИКАЦИЯ СПОРТИВНЫХ ТЕРМИНОВ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

Г.С. Имангалиева

Казахский гуманитарно-юридический университет, г. Астана

В связи с предстоящей Азиадой в Астане оживился интерес и любителей, и серьезных исследователей к разным аспектам спортивной деятельности. Подобная тенденция наблюдается всякий раз при проведении крупных спортивных состязаний. Особую область научной деятельности представляет собой изучение языка спорта. Интерес, проявляемый лингвистикой к этой проблеме, не случаен. Анализ языковых средств, применяемых спортсменами, позволяет выявить новые факты и с их помощью установить тенденции и закономерности, существующие в корпоративных языках. В данной статье мы коснемся проблемы проникновения военной лексики в язык спорта.

Для спортсменов, чья деятельность связана с борьбой, конкуренцией, соперничеством, использование военной лексики закономерно. Они проводят атаки и контратаки, защищаются, маневрируют, осаждают соперника, совершают рейды в тыл, торжествуют победу и т. д.

Спортивная терминология представляет собой по всем показателям динамически развивающуюся, открытую и актуальную, т.е. отвечающую духу времени, подсистему языка. Спортивная терминология как в широком, так и в узком смысле немедленно и неминуемо приобретает метафорическую окраску, как только она выходит за пределы чисто спортивного языка. Актуальность и яркая образность спортивных выражений делают их популярным источником метафоризации. Активная экстраполяция спортивной терминологии объясняется такими качествами данной лексической подсистемы, как неожиданность переноса, позволяющая привлечь внимание читателя, наглядность и четкость в представлении сложных абстрактных положений.

Спортивная лексика занимает как бы промежуточное положение между общеупотребительной лексикой и научно-технической терминологией. Это находит своё отражение в её неоднородном характере. Многие исследователи приходят к заключению, что спортивная терминология - пласт лексики со своими специфическими особенностями. К ним относятся следующие признаки. В парадигматическом отношении в составе спортивной терминологии преобладают номены (лексика, соотносимая с реалиями и объектами). Они представлены шире и разнообразнее, чем в других терминологических подсистемах. В синтагматическом отношении специфика спортивной терминологии определяет её функционирование, т.е. любое место в предложении может заниматься спортивным выражением, и, что более релевантно для данного исследования, спортивным выражением в метафорической функции. Наиболее доступным и массовым видом спорта являются спортивные игры, число профессиональных спортсменов, любителей и болельщиков очень велико. Это ведет к активному использованию и пониманию игровой терминологии обширным кругом носителей языка. Следует отметить связь спортивной терминологии с общеупотребительной лексикой и фразеологией. С данной проблематикой тесно связана ещё одна грань исследования: теория семантических полей и проблема экстраполяции узко специфичной лексики в область общеупотребительной лексики.

Принципы системного описания лексики остаются актуальными и по сей день. Выделяя в качестве синонима термина «подсистема» термин «поле», мы считаем необходимым рассмотреть некоторые вопросы полевой теории. В свете подобного изучения становится актуальным термин «метафорическое поле», введенный Г.Н. Складневской. Этот термин подчеркивает факт существования неких общих интегральных схем метафоризации (работы Дж. Лакоффа и М. Джонсона) и позволяет

предугадать возможность возникновения тех или иных метафор. Это положение перекликается с когнитивным принципом системности метафорических понятий.

Спорт, по сути дела, первоначально являлся подготовкой к войне. В.В. Столбов пишет, что «в период разложения первобытнообщинного строя, когда война стала частой формой отношений между племенами, возникают и развиваются элементы военно-физической подготовки молодежи». Поэтому целью выполнения спортивных упражнений и у древних греков, и у римлян, и у варваров являлась подготовка будущих воинов к тяготам и лишениям суровой походной и военной жизни.

Если представить себе описание спортивного состязания, поединка, матча, игры, раунда, то практически неизбежно употребление таких военных слов, как *закрепиться в обороне, начать яростную атаку, осада ворот противника, прорвать линию защиты по правому флангу, успешный тактический маневр, ледовое сражение, матчевая борьба, штурмовать кольцо, дать отпор, пойти в контратаку; жауынгерлік тұлға, обстрел ворот, көздеп тебу, жауды күйретті, талқандап кетті, баскетбол мергені, олжалы спортшы, тіректі көмек келіп жетті* и др. Все эти выражения взяты из области спорта. Уподобление спорта войне особенно характерно для командных видов спорта, где явственно наблюдается противостояние двух команд (в реальной войне - войск, сторон). Поэтому эпохальные встречи команд с подачи болельщиков или спортивных комментаторов иногда именуется сражением, битвой, боем, прославляются или даже уподобляются отдельным историческим сражениям, как это было после победы российской сборной над французами на стадионе «Стад де Франс». Российские футбольные болельщики уподобили этот матч Бородинскому сражению и создали поэму «Бородино», перефразируя М. Ю. Лермонтова. Есть ряд попыток классифицировать военно-спортивную лексику, среди которых следует упомянуть классификацию И.М. Юрковского.

Одной из причин стратификации спортивных терминов является общность деятельности спортсменов как представителей единой корпоративной культуры. Следует отметить, что формирование единой корпоративной культуры советских спортсменов начало складываться в 1960-х годах. В основе этого процесса лежит, во-первых, унификация спортивной соревновательной деятельности (со второй половины XIX века), во-вторых, развитие международного олимпийского движения, которое способствовало (и способствует) сплочению спортсменов в рамках своей культуры, росту самосознания и развития корпоративной культуры спорта, в-третьих, активное участие социалистических стран в международном и, особенно, олимпийском движении после Второй мировой войны. Спорту стало уделяться внимание на государственном уровне, что повлекло за собой рост финансирования,

повышение требований к выступлениям спортсменов, и, следовательно, их профессионализацию. Начала складываться единая корпоративная спортивная культура. Шестидесятые годы также характеризуются взрывом интереса к спортивной деятельности представителей разных наук. В их числе стоит особо выделить существенные для спорта медицину, педагогику, социологию и психологию. Если выделить чисто спортивную лексику, то можно заметить, что она была призвана описывать более общие понятия: победа - *женіс*, поражение – *женіліс*, атака - *шабуыл*, нападение – *шабуыл жасау*, контратака – *қарсы шабуыл*, защита - *қорғаныс*, тактика, стратегия и т. д. Конкретные понятия выражаются уже посредством специального, спортивного, языка: гол, пас, хук, буллит, ворота, штрафной, команда и т. д.

Безусловно, спорт - неотъемлемая часть социальной, культурной и политической жизни общества и важную роль в процессе популяризации спорта играют средства массовой информации, в том числе и пресса. Поэтому анализ спортивных метафор проводится на основе газетно-публицистического стиля. Эта сфера представляется одной из наиболее коммуникативно-значимых в современном обществе. Наш интерес к СМИ вполне закономерен, так как 80-90-ые гг. XX века характеризуются небывалым коммуникационным взрывом, исключительным ростом воспроизводимой и потребляемой информации, что означает скачок в развитии средств массовой коммуникации, которые способны одновременно воздействовать на сознание сотен миллионов людей. Представляется важным также изучить прагматический аспект, в частности, причины столь широкого распространения спортивной терминологии в широком смысле в метафорической функции и цели подобного словоупотребления. Текст СМИ как сложный прагматический знак есть продукт социальной деятельности, нацеленный на эффективную коммуникацию. Эффективным следует понимать также общение, при котором одинаковое понимание знаков сопровождается появлением одинаковых убеждений, что предполагает не только одинаковое понимание высказанных мыслей, но и общее признание правоты этих мыслей.

Иначе говоря, использование языковых средств определяется во многом их социально-оценочными качествами и возможностями с точки зрения эффективного и целенаправленного воздействия на массовую аудиторию. Мы разделяем эту точку зрения с той оговоркой, что в языке средств массовой информации первичной все же стоит признать функцию информирования, однако социальная оценочность как важнейший принцип языка публицистики, коммуникативная общезначимость обуславливают различные специфические качества газетно-публицистического стиля, в частности, особый характер его экспрессивности. Функция воздействия - одна из важнейших для газетно-публицистического стиля. Задачи, характер, природа СМИ ограничивают использование тропов. Эстетическим критерием здесь служит простота и ясность метафоризации, а также ее

оценочность, контрастность и неожиданность переноса. Публицистическая метафора выделяется прежде всего оценочной направленностью. В газетно-публицистической речи назначение метафоры не столько образность, сколько создание оценочного эффекта, положительного или отрицательного (пафосность, торжественность, приподнятость, осуждение, сарказм, ирония). В этом плане весьма показательны как источники, так и объекты метафоризации. Ей подвергаются, как правило, понятия, важные в идеологическом, экономическом и других отношениях.

Весьма показательны и избирательный характер источников метафоризации. Материал для метафор черпается из областей, обладающих общественным авторитетом, популярностью, само обращение к которым уже вызывает оценочный эффект (метафоризация военных и спортивных терминов). Пласт газетной оценочной лексики формируется из разных лексических разрядов. Специальная лексика, постоянно взаимодействующая с газетно-публицистической речью, служащая (при переносном ее использовании) источником пополнения газетного словаря, дает огромное количество газетных оценочных слов. При этом выделяются особо «продуктивные» отрасли специальной лексики. Например, из области спорта в газетную лексику пришли следующие слова и выражения: барьер, выпад, игра, команда, рекорд, трамплин, ход, гонка, марафон, раунд, эстафета, старт, допинг, нокаут, тайм-аут, фол, игра на грани фола, патовая ситуация и др. Многие из них нередко употребляются в метафорическом смысле. Спортивный жаргон подвергается сопоставительному анализу с терминологией, в результате чего выводятся основные отличия жаргона от терминологии.

Особое место отводится функциональным характеристикам спортивного жаргона, его структуре и составу, взаимодействию с другими жаргонами. Часть материала иллюстрируется примерами из речи спортсменов. Применяя метод функционального анализа, мы рассматриваем спортивные жаргонизмы с точки зрения их функций, которые они призваны выполнять в речи носителей профессиональной культуры спорта. Важность данного метода анализа заключается в том, что функции жаргона, по нашему мнению, определенным образом отражают внутренний, неформальный мир спортсменов, недоступный пониманию через анализ терминологии, и, таким образом, расширяют рамки суждения о корпоративной культуре спорта в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Столбов В.В. История и организация физической культуры и спорта. - М.: 1984. - С. 9.
2. Юрковский И.М. Активные процессы в русской спортивно-игровой лексике. - Кишинев, 1988.
3. <http://dlib.eastview.com/sources/article.jsp?id=7626038>

Түйіндеме

Мақалада спорттық терминнің қазақ және орыс тіліндегі стратификациясы қарастырылған.

Resume

The question of stratification of sporting terminology in two languages is considered.

УДК 81'42

К ВОПРОСУ О КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ РЕКЛАМНОГО ДИСКУРСА

А.Ж. Кайрамбаева

Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар

На сегодняшний день реклама – один из наиболее массовых информационных ресурсов, «апеллирующих к людям, к их сознанию, формирующим это сознание ценностям, представлениям, стереотипам, схемам размышления и т.д.» [1]. Основным носителем и выразителем рекламной информации является не просто текст, а рекламный дискурс.

До сих пор в лингвистической науке нет однозначного понимания термина «дискурс». Мы придерживаемся точки зрения Н.Д. Арутюновой, которая под дискурсом понимает: «связный текст в совокупности с экстралингвистическими – прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами; текст, взятый в событийном аспекте; речь, рассматриваемая как целенаправленное социальное действие, как компонент, участвующий во взаимодействии людей и механизмах их сознания (когнитивных процессах) [2].

В лингвистической науке выделяют различные виды дискурса: политический, медицинский, деловой, публицистический и т.д. В это число входит и рекламный дискурс, в понимании которого существенную роль играют экстралингвистические факторы, имеющие чрезвычайное значение для обеспечения успешности рекламной коммуникации.

Под языком рекламы мы понимаем особую знаковую систему языка, предназначенную для рекламной коммуникации, для воздействия на сознание адресатов и побуждение их к нужным рекламодателю действиям, для принятия ими решения в пользу рекламируемого объекта среди множества альтернативных. Успех рекламы определяется тем, насколько рекламные символы созвучны сознанию реципиента, рекламное сообщение должно

затронуть нужную струну в этом сознании, соответствуя мнениям, оценкам, представлениям и т.д. реципиента. Эксплицитные и имплицитные интенции адресанта, цели, знания и другие убеждения участников коммуникации представляют когнитивную направленность дискурса.

Когнитивный аспект рекламного дискурса связан с особенностями процесса обработки информации отправителем и получателем рекламного сообщения. Он представляет собой сценарный аспект, в который вовлекаются участники коммуникации. Рекламный сценарий включает следующие аспекты:

- 1) объект рекламы;
- 2) обращение к потенциальному потребителю;
- 3) прагматическая направленность рекламных текстов;
- 4) речевые стратегии и тактики;
- 5) целевая направленность.

В настоящее время распространена реклама вещественных товаров и услуг, реклама мест, корпоративная, социальная, идеологическая, политическая, институциональная реклама, каждая имеющая свой объект рекламирования.

Рекламное обращение позволяет установить контакт с адресатом, подчеркивает его доминантную роль в коммуникации, привлекает внимание. Оно может быть выражено прямо «Уважаемые жители и гости города. Мы приглашаем провести праздник Наурыз в нашем уютном заведении.» (Кофейня «Крендель») и косвенно «Фараон» Кафе-отель приглашает на проведение банкетов. Для молодоженов – номер в подарок!».

Прагматическая направленность рекламных текстов заключается в использовании особых языковых средств для достижения максимального речевого воздействия на адресата. В аспекте прагматического воздействия на реципиента главная роль отводится экспрессивности, понимаемой как способность единицы любого уровня языка и речи вызывать значительную реакцию адресата, связанную с наличием в ее содержании оценки, эмоциональной окраски, образности, стилистической маркированности, т.е. изобразительно-выразительных оттенков, являющихся компонентами коннотативного значения [3]. Прагматическая стратегия рекламного дискурса реализуется как путем прямого воздействия – через открытое побуждение «Создайте стабильное будущее вместе с нами. (Павлодарский химико-механический колледж), так и с помощью косвенных способов влияния – через отбор определенных средств, посредством выражения оценочного отношения к рекламируемому товару, объекту, например, «Гарантия качества и успеха!» (Павлодарский экономический колледж). Составители рекламы должны убедить клиента в том, что предлагаемые товары или услуги принесут пользу, послужат для осуществления добрых намерений. По мнению Иссерс О.С., идея убеждения звучит так: «Если вы обнаруживаете что-то свое в том мире, который рисует вам продавец, убеждение состоялось» [4].

Согласно этому мнению, умение убеждать является для рекламы основным условием ее положительного действия.

Феномен речевого воздействия тесно связан с когнитивными процессами, происходящими в условиях речевого общения. Речевая регуляция поведения коммуникантов обусловлена неречевыми целями, достижение которых осуществляется под контролем «глобального намерения», или стратегии [4, 50]. Рекламные тактики когнитивного плана ориентированы на максимальное «приятие» рекламного сообщения, усвоение нового знания как своего, добытого собственными интеллектуальными усилиями. Внедрение в сознание покупателя желательной для рекламиста положительной оценки товара и мотивов для его приобретения может осуществляться различными способами. Профессионально составленный рекламный текст не только учитывает личность адресата рекламы, но и моделирует ее, акцентируя необходимые для потребителя данного товара качества личности. Так, распространенным приемом является «комплимент покупателю» («Хорошие хозяйки любят «Лоск»), при котором большая посылка выражена эксплицитно, а меньшая имплицитно («Вы, несомненно, хорошая хозяйка»). Семантический вывод («Следовательно, Вам тоже нравится «Лоск») стимулирует покупку рекламируемого товара. К приемам этого типа можно отнести так называемые «snob appeals», основанные на апелляции к снобистским чувствам покупателя, своего рода «игру на повышение». Реклама Альянс Банка «Индивидуальный подход к ВАМ И ВАШЕМУ БИЗНЕСУ» пробуждает явно снобистские чувства. Моделирование личности потребителя находит также свое отражение в рекламной тактике, которую можно назвать «посягательство на Я покупателя» [4, 228-233]. Например, «Уход за Вашим лицом, Уход за Вашим телом, Ваш макияж, Ваша парфюмерия». (Французская косметика Yves Rocher); «Подари себе настроение». (Магазины Бипек Авто); «Для тех, кто влюблен в мечту». (Кредиты Евразийского Банка.) Привлекает внимание адресата и воздействует определенным образом на его сознание сообщение, построенное на приеме повтора. «Главное богатство – здоровье доверяйте только профессионалам... В наше время лучший способ сохранения капитала – это его вложение в свое здоровье! Приходите за здоровьем в клинику доктора Оникко!». В данном рекламном тексте слово здоровье повторяется три раза. Богатство в сознании любого человека ассоциируется в первую очередь со здоровьем, которое зависит как от самого человека, так и от профессионалов, которым он его доверяет. Тактика контраста, используемая в построении рекламного сообщения, нацелена на усиление положительной окраски рекламируемого объекта. «Кредиты даем больше, проценты берем меньше». (Ломбард «ПЕГАС»).

Целевая направленность предполагает донесение рекламного сообщения адресату, призыв его к нужным рекламодателю действиям. призыв к действию

может быть выражен прямо (купи, приходи, читай, смотри...) или косвенно (приглашаем, предлагаем...) с учетом целевой аудитории. очень часто он выражается императивом 2-го лица единственного и множественного числа: купил компьютер? захвати подарки. (магазин «ром»), за здоровьем идите в atan! такое есть только у нас! (медицинский центр «atan»).

Рассмотрим когнитивный аспект следующего рекламного сообщения: вниманию руководителей организаций и предпринимателей АО «БанкЦентрКредит» объявляет о начале акции «Наурыз мейрамы»:

- бесплатное открытие счета
- бесплатное подключение к системе «интернет-банкинг» к вашим услугам:
- качественный сервис
- оперативное обслуживание
- безопасность
- конфиденциальность

Надежность, подтвержденная годами!

Добро пожаловать в Банк ЦентрКредит.

Объектом данной рекламы является Банк ЦентрКредит, предлагающий новую услугу руководителям организаций и предпринимателям, которые представляют собой потенциальных клиентов. В самом обращении указаны лица, заинтересованные услугой банка. Обращение прописано заглавными буквами, что визуально привлекает внимание адресата. Что касается прагматического аспекта, воздействие на аудиторию достигается путем применения оценочных и экспрессивных языковых средств: качественный, оперативное, надежность; упрощением синтаксиса, введением восклицательного предложения. К невербальным факторам следует отнести выделение особо значимой для адресата информации заглавными буквами. Экспрессивными приемами в данном сообщении являются приемы повтора (бесплатное открытие счета, бесплатное подключение к сети), контраста (бесплатно, но качественно, оперативно, безопасно, конфиденциально и надежно) и игры на повышение (К вашим услугам..., Добро пожаловать...). Заключительное предложение текста (Добро пожаловать в Банк ЦентрКредит) является призывом к действию.

В рекламном дискурсе, где речевое воздействие планируется (то есть осознается адресантом как иллюкутивная задача) – существуют специфические когнитивные категории. Особенности этих категорий (персуазивных категорий) являются их регулярность и универсальность. Задачи речевого воздействия требуют, чтобы на некоторые речевые стимулы человек реагировал молниеносно и однозначно. А для этого необходимо, чтобы доступ к подобным знаниям был несложен. Основной единицей любого

когнитивного явления является концепт. Как известно, некоторые концепты в памяти человека явно ассоциируются с другими (пицца – итальянская, ароматы – французские, депозит – проценты, праздники - подарки). Именно такие прогнозируемые ассоциации планируется продуцировать путем установления семантических зависимостей между концептами в процессе пересузивной коммуникации [4, 41-43]. Рекламный дискурс предполагает и комплекс перлокутивных реакций, включающих изменение когнитивных значений и коррекцию категориальной структуры, существующей в сознании реципиента [4, 23].

Во время коммуникативного взаимодействия необходимо совпадение интерактивных фреймов отправителя и получателя информации, так как обратное может привести к коммуникативному провалу, чего нельзя допускать в рекламной коммуникации. Таким образом, языковые значения, и в частности значения слов, «соотносимы с определенными контекстами - когнитивными структурами или блоками знания, которые стоят за этими значениями и обеспечивают их понимание» [5]. Эти структуры знания носят прототипический характер и системно организуют социальный и индивидуальный опыт человека, определяя его понимание того, как устроен и функционирует мир, и составляя мотивационную базу его социального поведения. [6]. Прототипический характер структур позволяет использовать их в качестве прогностической базы коммуникативного взаимодействия. Использование прототипических образов представлено в следующих примерах:

- Только здоровый человек с хорошим настроением способен любить, творить добро и быть успешным. (Врачебно-психологический салон доктора И. Левченко);
- Китай по китайским ценам (туристическая фирма «Бриз-Круиз К»);
- Создайте стабильное будущее вместе с нами (Павлодарский химико-механический колледж).

Роль рекламы – превратить потенциального покупателя в реального, т.е. направить его действие в сторону именно рекламируемого товара. И здесь большая роль отводится целевой установке адресанта, которая, по мнению О.С. Иссерс, связана, в первую очередь, с феноменом речевого воздействия. Значительную роль в прогнозировании речевого воздействия играют знание и учет стереотипов и мифов массового сознания. Желательные для адресанта реакции «куются» на основе установок, сформированных у слушающего, т.е. готовность последнего к определенной реакции. Эмоциональное воздействие влияет на создание новых установок и стереотипов [4, 21-38]. С точки зрения когнитивных процессов, стереотипы, являющиеся важным приемом речевого воздействия, формируются на основе ассоциативных связей по модели «А имеет отношение к В», где В – это один из прототипических концептов.

Прием стереотипизации использован в следующих примерах:

Надежный партнер – безупречная репутация! (АСТРА ЛОМБАРД);

А лучшее лекарство, которое предлагает центр «АМАН» - это самое внимательное и доброжелательное отношение медиков-профессионалов!

BIZZARO – это элегантная одежда от 40 до 56 р-ра, изготовленная Российским и Прибалтийским производителями.

Речевое воздействие, рассматриваемое в аспекте когнитивных процессов, связано не только с установлением желательных ассоциаций, но и с блокировкой нежелательных [4, 49]. Следующие рекламные тексты построены по данному принципу:

- Мы не готовим безработных! (Павлодарский политехнический колледж);

- ПЕНСИЯ – не значит «маленькая». (НПП «Республика»);

- Если Вы с БТА, деньгам инфляция не страшна!

Рекламная информация – информация, сообщаемая намеренно, она вводится адресантом, который отбирает нужные смыслы, придает им коммуницируемую форму и сообщает их в соответствии со своими интенциями, при этом для достижения прагматического эффекта, смыслы, выводимые адресатом, не должны отличаться от задуманных адресантом. С этой целью для передачи рекламной информации используются однозначные слова, из них такие существительные как - качество, гарантия, выбор, скидка, новинка, профессионал, прилагательные - роскошный, эксклюзивный, элитный, лучший, надежный, опытный, восхитительный, уникальный, уютный, ультрамодный, яркий, безопасный, наречия - быстро, легко, модно, в подарок, бесплатно, выгодно и т.п.

Язык является своего рода «медиатором», формирующим наши представления о мире. Он влияет на наше мышление (когнитивные структуры), обуславливает то или иное мировидение. Каждая лингвистическая форма в языке мотивирована. Всегда есть разные способы сказать об одном и том же, и выбор никогда не бывает случайным [4, 33]. Рекламный дискурс создается системой языковых средств, эксплицирующих в рекламном сообщении некую общую когнитивную стратегию, под которой мы понимаем выбор адресантом оптимальных средств, актуализирующих знания адресата.

З.Д. Попова и И.А. Стернин отмечают, что «мужчины и женщины, дети и взрослые, гуманитарии и технари, богатые и бедные и т.д. весьма по-разному могут воспринимать и интерпретировать одни и те же факты, что связано с механизмом каузальной атрибуции, то есть когнитивными стереотипами, диктующими приписывание причин тому или иному следствию, событию» [7].

Современная реклама не продает товар, она продает «мечту», чувства и эмоции, словесный ряд в них сведен до минимума и не представляет большой смысловой ценности, что наглядно демонстрируют следующие примеры:

- Подари себе настроение (БИПЕК АВТО);
- Королевские наряды (ТД «Артур»);
- Для тех, кто влюблен в мечту (кредиты Евразийского Банка).

Сегодня реклама является не только информативным фоном, но важным источником информации об устройстве общества. Она рисует перед нашим воображением идеалы - идеальная пища, идеальное здоровье, идеальные одежда, обувь, косметика, идеальный автомобиль, идеальный дом, идеальная семья, идеальный офис.

Итак, реклама – это многогранное явление, которое становится предметом исследований различных дисциплин. Поэтому существуют различные толкования и определения данного термина. Реклама, как продукт, представляет собой текст, погруженный в ситуацию рекламного общения – рекламный дискурс. Одной из составляющих рекламного дискурса является его когнитивная направленность. Рекламное сообщение строится по определенному сценарию, результатом которого является информирование адресата и побуждение его к необходимым рекламодателю действиям. То есть между отправителем и получателем рекламного сообщения происходит передача и приобретение знаний, а также определенной жизненной нормы. При этом необходимо совпадение интерактивных фреймов адресанта и адресата для достижения прагматического эффекта рекламного дискурса. Рекламное сообщение строится исходя из установок адресанта, ориентирующегося на установки адресата. Адресант использует прототипический характер структур в качестве прогностической базы, однозначные слова, значение которых совпадает у него и у адресата. Реклама поддерживает определенные стереотипы и внедряет новые в общественное сознание, предлагая современному потребителю огромный выбор «идеальных» товаров, успешно манипулируя общественным сознанием. Таким образом, когнитивный аспект рекламного дискурса отражает иерархию ценностей и прагматические интересы и интенции языковых личностей, выступающих в качестве участников коммуникации, которая осуществляется в контексте рекламного дискурса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Савельева О.О. Социология рекламного воздействия. – М.: «РИП – холдинг», 2006. – 284 с.
2. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл.ред. В.Н. Ярцева. М.: Сов. Энциклопедия, 1990. - 685 с.
3. Сурова Д. С. Заголовок как компонент публицистического (газетного) текста в прагматическом аспекте. Автореферат дисс. канд.ф.наук. - Астана, 2008.
4. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. - М.: Комкнига, 2006. – 288 с.

5. Болдырев Н.Н. Когнитивный подход к изучению глагола и глагольных категорий // Традиционные проблемы языкознания в свете новых парадигм знания. - М.: Ин-т языкознания РАН, 2000. - С. 16-35.

6. Ильинова Е.Ю. Реклама как объект лингвистики. [Http://www.lingva.voslu.ru/ilinova/science/htm](http://www.lingva.voslu.ru/ilinova/science/htm).

7. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. - Воронеж, 2001, 191 с.

Түйіндеме

Берілген мақалада жарнама пікірталасында танымдық аспек мәселесі қарастырылады. Жарнама мәтінінің болашақ тұтынушыға жасайтын ықпалының когнитивті механизмдері анықталған. Сондай-ақ жарнама пікірталасының танымдық сценарийінің нұбайы да құрастырылған.

Resume

The article is devoted to the cognitive aspect of the advertising discourse. The cognitive mechanisms of advertising text's influence on a potential consumer have been revealed in the article. The cognitive script of the advertising discourse has been built as well.

ӘОЖ 81,1

ПРЕЦЕДЕНТТІК ЕСІМДЕР

А.И. Құрманова

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Бүгінгі таңда әр түрлі мемлекеттердің, халықтардың, мәдениеттердің өзара байланыстарының және өзара тәуелділіктерінің ұлғаю жолында адамзат дамып келе жатқаны бәріне мәлім. Бұл жағдай мәдениеттердің әр түрлі болуының және олардың ұқсастығының төлдігі туралы мәселені маңызды деп белгілейді.

Төл мәдениетті сақтау үрдісі және басқа мәдениеттің енуі адамзаттың дамуының жалпы заңдылығын растайды.

Ұлт тарихындағы маңызды оқиғалар тілдің құжаттық, мәдени танымдық қызметінің негізінде фразеологиялық, паремиологиялық жүйеде, көне мәтіндерде тарихи есімдер арқылы таңбаланып, халық жадында сақталады.

Қазіргі кезде орыс зерттеушілері Д.Б. Гудков, И.В. Захаренко, Ю.Н. Караулов, В.Г. Костомаров, В.В. Красных, Ю.Е. Прохоров,

Ю.А. Сорокин және т.б. тілдік құралдардың қолдануының үрдісін анықтау мақсатында, олардың күнделікті тілдесуде жасайтын қызметінің қазіргі орыс қоғамының тілдік өмірінде атқаратын ролін жүйелі түрде бақылайды. Зерттеушілер орыс когнитивтік базасындағы прецеденттік феномендерді концептуалды түрде көруге, прецеденттік феномендердің критерилерін анықтауға күш салады.

Қазақстандық лингвистикада прецеденттік есімдер арнайы қарастырыл-маған, бірақ ғалымдар Т.Д. Жанұзақов, Т. Қоңыров, Е.А. Керімбаев, Г.Б. Мадиева, Г.А. Қажығалиева, Г.К. Ихсанғалиева, С.К. Иманбердиева, Ф.М. Әшімханова өздерінің зерттеу жұмыстарында бұл мәселеге өте жақын келді.

Мысалы, Г.А. Қажығалиева көркем мәтіндерге лингвомәдени талдау жасаған кезде, Г.К. Ихсанғалиева газет пен телехабар атауларын зерттеген кезде, С.К. Иманбердиева менсонимдерді талдау барысында, Ф.М. Әшімханова қазақ тіліндегі антропонимдерге талдау жасаған кезде кейбір прецеденттік мәтіндерге, есімдерге назар аударған. Ал Т.Д. Жанұзақов жалқы есімнің жалпы есімге айналу мәселесін қарастыра отыра, көркем шығармаларындағы кейіпкерлердің есімдері жинақтама, типтік бейнені білдіруде маңызды роль атқаратынын айтады [2, 286.]. Қазақ әдебиетіндегі көптеген жағымды, жағымсыз кейіпкерлердің есімдері коммуниканттардың қарапайым тілдесуінде жиі қолданыс табады. Ономаст-ғалымдар жалқы және жалпы есім арасында болатын ауысу заңдылығын тілге тән құбылыс ретінде зерттеп, оны онимизация және деонимизация тәсілі негізінде қалыптасқан деп қарастырады (Т.Д. Жанұзақов, соңғы кезде арнайы зерттеу жүргізген А.Е. Бижкенова, Б.А. Кошимова). Т.Жанұзақов, Қ. Рысбергенов көркем әдебиеттегі басты кейіпкерлердің жалқы есімдерінің жалпы мағынаға ие болуын тілдің танымдық қызметімен байланыстырады. Мысалы, Қарабай, Қарынбай, Шығайбай (сараң), Мырқымбай (кім болса сол), Қожанасыр (қу, тапқыр), Жантық (араға от салушы, арандатушы) тағы басқаларды мәдени таңба ретінде прецеденттік ұғым беретін атаулар деп қарастырады.

Қазақ тілінің сөздік құрамындағы ғажайып сырлы атаулардың бір саласы фольклор кейіпкерлерінің есімі. Халықтың ауыз әдебиетіндегі ертегі, аңыз, өлең, жыр үлгісіндегі көптеген кейіпкерлердің есімі беріледі. Олар Қожанасыр, Алдар көсе, Ер Төстік, Балуан шолақ, Ходжа Насредин, Қанбақ шал, Алпамыс батыр, Қыз Жібек пен Төлеген, Қозы Көрпеш-Баян сұлу т.б. Бұл есімдер кейіпкерлердің мінез-құлықтарын, образдарын көрсетеді. Мысалы Қожанасыр десек, осы есімді кісі аңыздағыдай аңқау, ақкөңіл. Сонымен аңқау, сенгіш адамдарды кейде Қожанасыр деп те атайды. Ал қу, айлакер адамды Алдар көсеге теңейді. Қазақ халқында

махабат символы деп Қыз Жібек пен Төлеген немесе Қозы Көрпеш-Баян сұлу осы ғашықтардың есімдерімен байланысты айтады.

Бұл есімдер мәдени стереотипке, мәдени символға айналған.

Ерекше ұлттық мазмұндық сипаттағы, мәдени ақпараттық мәні басым бұл атаулар тіл білімінде прецедентті деп анықталып, тіл мен мәдениет сабақтастығында қарастырылады.

Прецедентті есімдер адамзаттың когнитивтік кеңістігін құрайтын әмбебап прецедентті есімдерге (Отелло, Гамлет, Александр Македонский, Наполеон, Цезарь, Сталин, Гитлер) және нақты бір ұлттық когнитивтік базаға кіретін тек ұлттық прецедентті есімдер деп бөлінеді (қаз. Шығайбай, орыс. Плюшкин, ағыл. Калиган, татар. Саран – бұл есімдер сарандықтың, ашкөздіктің символы; қаз. Судырахмет, орыс. Обломов – жалқаулықтың, бос сөйлеудің белгісі; қаз. Мырқымбай, орыс. Иван – аңқаулықтың, ашық ауыздықтың белгісі)

Өзге ұлттардың санасында Иван есімі орыс халқының өкілі ретінде қалыптасқан, Ганс – неміс халқының өкілі, Джон – американдық өкілі, Мамед – азербайжан халқының өкілі, Шахруз – персия халқының өкілі, Пак – корей халқының өкілі, Лю – қытай халқының өкілі, Аладдин – араб халқының өкілі, Индира – индус өкілі және т.б.

Прецеденттік есім – прецеденттік жағдаймен не кең танымал мәтінмен байланысты жеке есім (мысалы, қазақ әдебиетінде Асан қайғы, Абай, Ұлпан, Еламан, Ақбала; орыс әдебиетінде Онегин, Анна Каренина, Остап Бендер, Киса, Шарапов; ағылшын әдебиетінде Отелло, Гамлет, Ромео и Джульетта; саясатта Индира Ганди, Билл Клинтон, М.Горбачев; музыка өнерінде Сара Тыныштықұлова – қазақтың Эдит Пиафы (26.05.2002 “Имя” телехабары), Бибигүл Төлегенова – қазақтың бұлбұлы; шетел өкілдері Карузо, Робертино Лорретти, Эдит Пиаф, Элвис Пресли, Майкл Джексон); бұл күрделі белгі, оны қолданған кезде коммуникацияда өз денотатына (референтіне) емес, сол прецеденттік есімнің дифференциалды нышандарының жиынтығына шағым жасалады; бір (мысалы, Ломоносов, Эль Фараби) не бірнеше элементтен тұрады (мысалы, Куликово поле, «Летучий голландец»), бірақ бір ұғымды білдіреді.

Прецеденттік есімдерде белгілі бір құрылым бар, ПЕ қабылдау инвариантының өзгін дифференциалды нышандар құрайды, ал оның шетаймағын (перифериясын) – атрибуттар [3, 97б.].

Дифференциалды нышандар белгіленген сипаттардың күрделі жүйесін құрайды, яғни бір затты оған ұқсас заттардан айыратын. ПЕ дифференциалды нышандарының жүйесі белгіленген көп деңгейлі құрылымнан тұрады.

Осы жағдайды Ю.Д.Апресянның «лексическое или грамматическое значение – это не простая совокупность признаков, а сложно организованная структура смыслов, у которой есть свой внутренний синтаксис» идеясымен салыстырып көрейік.

ПЕ дифференциалды нышандары заттың келесі сипаттамасын енгізеді: 1) сыртқы келбеті бойынша; 2) мінез ерекшеліктері бойынша; 3) прецеденттік жағдай арқылы маңыздануы.

Бірінші нұсқа бойынша мысал келтірейік – сыртқы келбеті бойынша. Біреуді Кошей Бессмертный деп айтса, онда автор сол адамды ертегі кейіпкерімен сырт келбетінің ұқсас екендігін білдіреді: денесі өте арық, жұтан немесе Сұлушаш, Қыз Жібек деген ПЕ қолданса, автор ұзын шашты сұлу қызды айтады.

Екінші нұсқаның мысалдары – мінез ерекшеліктері бойынша. Біреуді Аяз би деп айтса, онда автор бұл адамның әділдігін және адалдығын айтқысы келеді. Немесе Коробочка персонажы («Мертвые Души» поэмасы, Н.В. Гоголь). Біреуді Коробочка десе, автор ұсақшыл, дүниеқор адамды түспалдайды.

Үшінші нұсқа – прецеденттік жағдаят арқылы ПЕ маңыздануы. Мысалы, 1995–1996 жж. «Европа» компаниясының жарнамасы *Петр I* мүсінімен сүйемелденген, ал адамдар санасында «*окно в Европу*» ассоциациясы туындаған. *Атрибут* дегеніміз ПЕ тығыз байланысты шағын элемент: Ленинның кепеші, Наполеонның қысқа бойы, Қыз Жібектің ұзын шашы, Пушкинның бакенбардасы, Сталинның трубкасы, Гитлердің мұрты, Шерлок Холмстың скрипкасы, Горбачевтың картаға ұқсас бас белгісі т.с.с. Атрибут ретінде денотатқа (референтке) жататын киімнің не сырт келбеттің және сол бойынша «танылатын» кейбір бөлшектері алынады.

Осындай «тенесу» атрибут бойынша номинация деп аталады, сол арқылы коммуникацияда прецеденттік есімдерге шағым жасалады. Бұл тәсіл арқылы көптеген анекдоттар, карикатуралар жасалған және кинематографияда кең қолданыс тапқан.

Енді қазақ, орыс, ағылшын және басқа ұлттар лингвомәдениетіндегі прецеденттік есімдердің ұқсастығы мен айрмашылығына тоқталайық.

Қазақ әдебиетінде бет әлпеті сүйкімсіз, мінез-құлқы өте нашар адамды Жалмауыз Кемпір, Мыстан деп айтады, яғни жағымсыз персонаж ретінде біз оны қабылдаймыз. Қап, мына мыстан дымымызды құртты-ау! Айтқан соң айта түспей ме ақыры (Ж. Шаштайұлы. «Жала мен нала»).

Орыс әдебиетіндегі Баба Яга мен ағылшын тіліндегі Witch (Ведьма), көне грек тіліндегі Медуза Горгона, татар әдебиетінде Убыр, кумық әдебиетінде Қарт-Энем, ұйғыр әдебиетінде Ялмауз осы сипаттамаға жақын. Енді оларды дифференциалды нышан бойынша салыстырсақ, сыртқы келбеттері, мінездерінің ерекшеліктері бойынша және прецеденттік жағдай арқылы маңыздануы осы прецеденттік есімдердің ұқсастығын көрсетеді.

Қазақ әдебиетіндегі Қыз Жібек пен Төлеген, ағылшын әдебиетіндегі Romeo and Juliet, орыс әдебиетіндегі Онегин мен Татьяна біздің санамызда таза, шынайы, бірақ бақытсыз, баянсыз махаббатың кейіпкерлері ретінде

қалыптасқан. Ал егер біз оларды тек прецеденттік жағдай арқылы маңыздалуын алсақ, яғни екі ғашық ретінде, онда бұл прецеденттік есімдерге сілтеме жасауымызға болады.

Граф Соколов, Sherlock Holms, Pinkerton, Pickwick және тағы басқа персонаждар бір когнитивті базаның өкілдері, олар тек прецеденттік жағдайлар арқылы ұқсайды, себебі тыңшылар. Ал қазақ лингвомәдениетінде осыларға ұқсас персонаждар жоқ, себебі қазақтың менталитетінде біреудің артынан ізші жіберу деген болмаған.

Евгений Онегин, Базаров, Инсаров, Child-Harold. Егер осы прецедент есімдерін прецедент жағдайлар арқылы қарастырсақ, онда оларды тек жақсы өмірге құшырланған, жекешіл, енжар (бездеятельность), ортадан қол үзген адамдар ретінде қабылдаймыз. Ал қазақ лингвомәдениетінде осындай прецеденттік есімдер кездеспейді, өйткені социумдік-прецеденттік және ұлттық-прецеденттік феномендерде осындай персонаждар жоқ.

Қазақ әдебиетіндегі Қыз Жібек, Қарашаш, орыс әдебиетіндегі Варвара краса, длинная коса, ағылшын әдебиетіндегі Рампунцель, чех әдебиетінде Златовласка (қазақтарда Алтыншаш), грек әдебиетінде Анфуса атты прецеденттік есімдердің негізгі атрибуты – ұзын шаш, яғни егер қызды осы аттардың біреуімен атаса, онда сол қыздың шашы ұзын болғаны. Осы прецеденттік есімдер дифференциалды нышандар бойынша ұқсас келеді.

Орыс, ағылшын, мали, гагауз, словак әдебиеттерінде Злая мачеха деген прецеденттік есім бар («Морозко», «Прекрасная Фаримата», «Рампунцель», «Чимана и Манчу»), ал қазақ мәдениетінде ондай персонаж жоқ, себебі жетім қалған баланы сол отбасындағы тұған-туысқандар асырап алған. Бірінші әйелдерінен (бәйбішеден) қалған балаларды соңғы әйелдері (тоқалдар) немесе әпкелері асырап, өз балаларынан кем көрмеген. Сондықтан болар, қазақ мәдениетінде мұндай жағымсыз кейіпкер болмаған.

Жұман («Бақытсыз Жамал» М. Дулатов), Митрофан («Недоросль» Д.И. Фонвизин) прецеденттік есімдермен біреуді айтса, онда ол адам жалқау, оқуға қабілетсіз, бай ата-ананың баласы ретінде сипатталады. Бұл прецеденттік есімдердің, мінез-құлық ерекшелігі бойынша, дифференциалды нышаны ұқсас келеді.

Ал келесі прецеденттік есімдер – ағылшын әдебиетінде Мистер Роджер, Калиган, орыс әдебиетінде – Плюшкин, Коробочка, қазақ әдебиетінде - Қарабай, Шық бермес Шығайбай, татар әдебиетінде - Саран құмарлықтың, сарандықтың белгілері. Бұл прецеденттік есімдер дифференциалды нышанның екінші нұсқасы бойынша ұқсас келеді.

Тұрар Рысқұлов, Admiral Nelson және ұшқыш Мересев – халық қаһармандары, отан үшін ерлік жасаған. Бұл прецеденттік есімдер дифференциалды нышанның үшінші нұсқасы бойынша, яғни жағдаят арқылы маңыздануы, ұқсас келеді.

Қазақ тілінде Қожа Насыр, ағылшын тілінде Joker, ал орыс тілінде Иванушка Дурачок, испан тілінде Педро атты есімдер көңілді, бірақ сенімсіз, байыпсыз адамды білдіреді, яғни бұл прецеденттік есімдер дифференциалды нышанның екінші нұсқасы бойынша, яғни мінез ерекшеліктері бойынша ұқсас келеді.

Қазақ әдебиетінде Асан Қайғы деген адам өктемдікке қарсылықтың символы, елге жайлы қоныс іздеген, елдің қамын ойлаған өнегелі мемлекет қайраткері. Осындай персонаж орыс әдебиетінде Печорин («Герой нашего времени»), ағылшын әдебиетінде Шекспирдің Гамлеті. Бұл есімдер де дифференциалды нышанның екінші нұсқасы бойынша ұқсас келеді.

Қажымұқан, Балуан Шолақ, Шварцнегер, Рембо, Илья Муромец – бұл есімдер қара күші мол, палуан адамдарды бейнелейді. Бұл прецеденттік есімдер дифференциалды нышанның бірінші нұсқасы бойынша ұқсас келеді (сыртқы келбеті бойынша).

Ал келесі прецеденттік есімдер – қазақ әдебиетінде Ер Тарғын, ағылшын әдебиетінде Лонселот, орыс әдебиетінде Добрыня Никитич, ингуш әдебиетінде Джантельг, кабардин әдебиетінде Қарабатыр, ноғай әдебиетінде Болат ұлы Батырбек, нанай әдебиетінде Мэргэн ержүректі, батыл, қайсар адамдарға тән келеді. Бұл прецеденттік есімдер дифференциалды нышанның екінші нұсқасы бойынша, яғни мінез ерекшеліктері бойынша ұқсас келеді.

Қазақ әдебиетінде Алдар көсе, қырғыз әдебиетінде Апенді, француз әдебиетінде Тартюф (өтірікші, ескі француз тілінде truffe – жалған, алданыс), орыс әдебиетінде Остап Бендер, венгр әдебиетінде Петер алдамшы, қу, қуақы адам бейнесін суреттеу үшін қолданылады.

Ал кейбір прецеденттік есімдер басқа лингвомәдениеттерде кездеспейді, себебі менталитеттері бөлек. Мысалы: Pinkerton, Sherlock Holms, Miss Marple, Cleopatra, граф Соколов, граф Алессандро Калиостро (итальяндық авантюрист). Ағылшын лингвомәдениетіндегі Cinderella, орыс, словак лингвомәдениетіндегі Золушка атты прецеденттік есімдер қазақ лингвомәдениетінде кездеспейді.

Жапы байқағанымыз, әр түрлі лингвомәдениеттерде тек өз еліне ғана емес, бүкіл әлемге әйгілі, атақты, өз елінің мәдениетін көрсететін адамдар өте көп. Олардың есімдерін прецедент есімдері ретінде қолдана бастады: әдебиетте Абай, Пушкин, Чарльз Диккенс, Дюма, Бальзак, Шекспир, Лопе де Вега; саясатта Индира Ганди, леди Диана, Саддам Хусейн, мать Тереза, М.Горбачев, Н.Назарбаев; кинода Амиабх Баччан, Шварцнегер, Асанали Әшімов, Талгат Нигматуллин, Меруерт Утекешова, Сергей Безруков, Никита Михалков; өнерде Алла Пугачева, София Ротару, Филипп Киркоров, Бибигүл Төлегенова, Роза (Бағланова, Рымбаева), Майра (Шамсутдинова, Мұхамедқызы) т.б. Бұл прецеденттік есімдер дифференциалды нышанның үшінші нұсқасы бойынша ұқсас келеді (прецеденттік жағдаят арқылы ПЕ маңыздану).

Тіл арқылы мәдениетті тану қызметіне байланысты ғалым ономаст Г.Мәдиева бұл атаулардың мәнін төмендегідей бағалайды: «К ядерным элементам национальной когнитивной базы относятся прецедентные имена, которым принадлежит одна из ведущих ролей в накоплении и передаче культурной информации, понимании определенной ситуации и целого комплекса ассоциации, которые возникают при актуализации прецедентного имени в речи» [1, 56б.]. Зерттеушінің бұл ойы ұлттық лингвомәдени қауымдастық мүшелерінің барлығына немесе басым көпшілігіне таныс тұлғалар есімдері жеке прецеденттік мәртебеге ие екендігін растай түседі.

Прецеденттік есімдер бір объектіге назар аудару үшін қолданылады. Олар когнитивті түрде белсенді болып келеді. Прецеденттік есімдер бір ұлттық –лингвомәдениетті қоғамдастықтың өкілдеріне жақсы танымал және тілдесу барысында осы есімдерге жиі сілтеме жасалады.

Прецеденттік есімдер халықтың ұшқыр ойы мен даналығынан туған бай ауыз әдебиеті мен шежіре тарихынан алынған фольклорлық мәтіндерде тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, наным-сенімге қарай бірнеше топқа бөлініп қарастырылады. Мысалы, мифтік бейнелер: Өзірет әли, Қанбақ шал, Қыдыр ата, Жалмауыз кемпір, Алтыншаш (қазақ ертегілері; Кощей Бессмертный, Баба Яга, Хаврошечка, Василиса Премудрая, Злая мачеха, Финист- ясный сокол (орыс ертегілері); Джек-покоритель великанов, Блэндербор, Калинин, Краснозубый Аин (ағылшын ертегілері), Персей, Медуза Горгона, Андромеда, Манолис, Анфуса, Орфей (грек халық ертегілері), Златовласка, Иржик (чех ертегілері) т.б.

Ел аузындағы есімдер: Асан кайғы, Аяз би, Қорқыт, Қобыланды, Толағай; Онегин, Печорин, Илья Муромец, Добрыня Никитич; Шварцнегер, Гамлет, Гарри Потер, Эсмеральда, Рембо;

Қасиетті пірлер мен әулиелер: Бибі Фатима, Қожа Ахмет Иассауи, Ұмай ана, Домалақ ана; Христос, Моисей, Апостол Павел, Мария Магдалена, Николай Чудотворец, Святая Матрена, Ксения Петербургская.

Тарихта болған тұлғалар: Абылай хан, Қасымхан, Есет батыр; Кутузов, Ушаков, Петр I; Наполеон, Черчиль, Сталин;

Әдеби мәтіндердегі персонаждар: Тазша бала, Дайрабай, Мырқымбай (Б.Майлин), Судыр Ахмет (Ә.Нұрпейісов); Төдор, Диана, Фабь (Лопе де Вега), Гамлет, Отелло (У.Шекспир); Онегин («Евгений Онегин»), Печорин («Герой нашего времени»), Раскольников («Преступление и наказание»), Базаров («Отцы и дети»), Остап Бендер («12 стульев»);

Сонымен бірге, қазақ лингвомәдениеттік қоғамдастықта конфессионалдық есімдер жиі кездеседі. Бұл есімдерді Г.Б.Мәдиева әмбебап, фреквентальды және ұлттық деп бөледі. Әмбебап конфессионалдық

прецеденттік есімдер көбіне мәлім (Аллаһ, Бог, Иссус, Мария). Фреквентальды конфессионалдық прецеденттік есімдер түрлі этностағы мұсылман қоғамдастығына тән (Мұхаммед, Пайғамбар, Мекке, Медина). Ұлттық конфессионалдық прецеденттік есімдер белгілі бір этносқа жататын қасиетті жерлердің және әулие адамдардың есімдерімен байланысты (қаз. Арыстанбаб, Айша биби, Домалақ ана)

Прецеденттік есімдер мәтінде не жағдайлық реминисценцияда маңызды болып келеді: Ананды Меккеге үш рет арқалап барсаң да, қарызыннан құтыла алмайсың; Сұрай-сұрай Меккені де табады; Айша бибі елім-ай, Әулие ата жерім-ай (халық әні).

Прецеденттік есімдердің ішінде фреквентальды топты ерекше айтуға болады. Бұл топтың пайда болуы әр түрлі мәдениеттердің, тілдік жағдайлардың (екі тілді, политілді), түрлі халықтың бір территорияда тұруымен байланысты (мысалы, қазақ пен орыс халқы). Қазақ мәдениетіне орыс персонажы Остап Бендер алдамшы жолмен адамдардан ақшаны алатын «ұлы комбинатор» ретінде танымал: «Таяуда Орал қаласында бірнеше ай бойы қала тұрғындарын алдап, талайды сан соқтырып жүрген Остап Бендердің бір туысы қарызға түсті» (ЕҚ, 16.02.2001). Плюшкин есімі өте сараң, тойымсыз, пайдакүнем адамды елестетеді: «Плюшкины жили, и будут жить» (телеканал НТК, Новости, 25.12.2004).

Ал Абай есімі қазақ халқының мәдениетімен таныс басқа ұлт өкілдеріне бірден ұғымды: «Всяк побывавший в родном селе рыцарь пера нынче чувствует себя прямым потомком Абая» («Караван», 19.04.2002).

Тағы бір айта кететін жайт, уақытша аталған атаулардың мәні жоқ, тек елеулі әлеуметтік оқиғамен байланысты атауларды халық қабылдайды. Әлеуметтік оқиғаға және сол оқиғадағы тарихи тұлғаларына байланыстыра кісі есімдері қойылады. Мысалы, Шынғысхан, Мәлс, Жеңіс, Совет, Майдан, Батыр, Жәнібек, Октябрина, Сталина, Люция т.б.

Профессор Е. Жұбанов қазақ ертегілеріндегі прецеденттік антропонимдерді дәстүрлі атауыштық формулалар деп атап, солардың ішінен кісі аттарына қатыстыларын дәстүрлі атауыш формулалар деп жіктейді. Мұндай үлгілер, зерттеуші атап көрсеткендей, басқа да халықтардың ертегілерінде кездеседі: Василиса Прекрасная, Елена Премудрая, Кошей Бессмертный, Марья Моревна, Емеля-дурак, Иванушка-дурачок т.б.

Ал қазақ ертегілеріндегі кісі аттары өзінің мәдени-танымдық қызметіне байланысты күрделілігімен ерекшеленеді: Шойын Құлақ, Ер Төстік, Керкұла атты Кендебай, Күн астындағы Күнікей қыз, Алдар көсе т.б. Сонымен бірге эпостық жырларда кездесетін Қара қыпшақ Қобыланды, Қамбар батыр, Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Қыз Жібек, Еңлік-Кебек т.б. этнотанымдық ерекшеліктің көріністері.

Сонымен, осындай прецеденттік есімдердің, яғни тарихи тұлғалардың, мифтік бейнелердің аттарында ұлттық болмыс пен мәдениет сақталған.

ЭДЕБИЕТТЕР

1. Мадиева Г.Б. Теория и практика ономастики. – Алматы: Казак университеті, 2003. – 28-29 б.
2. Жанұзақов. Т.Ж. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1988. - 140 б.
3. Гудков Д.Б. Прецедентное имя и проблемы прецедентности: Научная монография. - М.: МГУ, 1996. - 152 с.

Резюме

В данной статье проанализировали сходства и различия прецедентных имен в разных лингвокультурах и сделали вывод, что данные лингвокультуры взаимосвязаны друг с другом.

Resume

The article analyzed the similarities and the differences precedent names in different linguistic cultures and concluded that the data lingvokultury interconnected with each other.

УДК 81.373.2

ЕЩЕ РАЗ О ТОПОНИМЕ КАЗАЛЫ**Н.А. Прманова**

*Академия государственного управления при Президенте
Республики Казахстан*

Любая топонимическая система испытывает воздействие времени, социально-исторических, культурных факторов, прямо или косвенно отражающихся в них. Поэтому при выявлении, исследовании и этимологизации отдельных топонимов необходимо учитывать не только лингвистические, но и экстралингвистические факторы.

На современной карте Кызылординской области Казахстана, территория которой охватывает нижнее течение реки Сырдарья и побережье Аральского моря, указан населенный пункт Казалы (русский вариант - Казалинск). Ойконим Казалы по свидетельствам русских источников, оставшихся со времен создания оборонительных укреплений русскими войсками в период борьбы с кокандскими ханами за установление господства в этом регионе, восходит к названию реки Казалы. В 1853 году близ истока реки Казалы был основан форт № 1 Казалы, а в 1867 году при учреждении Туркестанского генерал-губернаторства форт Казалы был переименован в город Казалинск.

Существуют различные этимологии названия Казалы. А. Абдрахманов связывал название с арабским словом газел (антилопа, сайгак) + -лы (аф. производного прилагательного, образованного от существительного) = сайгачье; место, где много сайгаков [1, 23]. В словаре Е. Койчубаева Казалы рассматривается как парное сочетание тюркских этнонимов каз и алы [2, 111]. Есть версии, связывающие его со словом каза смерть'. Но все эти версии звучат не совсем убедительно. По мнению А. Жакыпова название Казалы происходит от слова каза – названия древнего рыболовного орудия, которое использовалось еще до применения техники плетения рыболовных сетей и появления железных крючков и трезубцев. Казалы восходит к слову каза (слово, обозначающее предмет, имя существительное, синоним слова каза смерть) + лы – аффикс, образующий имя прилагательное, аффикс множественности [3, 72]. Известный ономастолог Т. Жанузаков в своей работе «Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры», перечислив вышеназванные толкования топонима, название Қазалы считает этнотопонимом и связывает с древним этнонимом каз + алы – в значении «хребет, высота» – «хребет, высота казов»: Казбек, Кавказ – гора казов [4, 98-99].

В целях обоснования вышеперечисленных версий обратимся к документам, связанным с археологией, историей и этнографией данного региона. По археологическим сведениям рассматриваемая территория обживалась человеком, начиная с каменного века. Археологические материалы и литературные источники свидетельствуют, что район среднего и нижнего течения Сырдарьи до монгольского завоевания представлял собой цветущий культурный оазис с богатыми и красивыми городами, последовательно населявшийся полукучевыми и полуседлыми народностями гузов, канглы и кипчаков [5, 38].

Впервые останки древних поселений были обнаружены Хорезмской археологической экспедицией в нижнем течении Сырдарьи и на побережье Аральского моря. О существовании здесь культурной жизни свидетельствуют, обнаруженные многочисленные развалины древних городов и селений с богатыми останками керамического производства, земледельческих орудий, монет и фрагментов прикладного искусства. По мнению С.П. Толстова, города Янгикентской группы существовали со времен античности, с начала нашей эры до X-XI столетий. В культуре этих городищ отразились три этнографические струи: местная (бронзовый век), культура степных тюркских племен Монголии и Приалтайских областей, влияние высокой среднеазиатской цивилизации - Хорезма, Средней Сырдарьи II половины I тысячелетия нашей эры.

Район нижнего течения реки Сырдарьи и побережья Аральского моря в историческом, культурном, этнографическом плане представлял и продолжает представлять интерес для научных исследований. Существует широкий круг

письменных источников, в которых зафиксированы сведения о поселениях на рассматриваемой территории. Более древними из источников, в которых есть указания на древние и современные названия населенных пунктов, являются работы арабских географов и историков IX-XVI веков. В них содержатся ценные сведения о древних и средневековых городах, расположенных на территории Казахстана и в том числе на этой территории. Научная их значимость в том, что по ним можно определить места локализации, типы поселений, динамику развития названий городов и селений.

В конце IX - начале XI веков здесь было известно довольно сильное государство огузов. Центром его был город Янгикент, расположенный в нижнем течении Сырдарьи. «Кроме Янгикента к городам огузов относились Дженд, Озкент (Огузкала), Баршынкент (Кызкала), Суткент, Отрар. Огузы занимались земледелием и частично скотоводством. О городах огузов сохранились письменные свидетельства арабских географов IX-XVI веков. Например, Янгикент по-арабски назывался ал-Карьят ал-Хадисс, что значит Новый город. По сведениям Ибн-Хаукаля, Янгикент был «столицей царства гузов». Он также рассказывает о Дженде и Хоре (двух городах по нижнему течению Сырдарьи), что власть в них тоже принадлежит гузам, о Сабране - где гузы собираются для заключения мира и торговли, о Сюткенде, что здесь собираются тюрки-гузы и что они уже приняли ислам. Ал-Макдиси ко всем этим сведениям добавляет, что Сабран (он его называет Сауран) является пограничной крепостью против гузов» [6, 48-54].

О завоевании областей Приаралья кыпчаками в XI в. и включении населения этих областей в состав кыпчакского союза отмечено во многих исторических документах. «Во II половине XI века кыпчаки вытеснили с низовьев Сырдарьи и с побережья Аральского моря живших там огузов. В этнический состав кыпчаков вошли тюркоязычные племена. В свою очередь, кыпчаки вошли в состав многих тюркоязычных народов (башкир, узбеков, каракалпаков, киргизов, туркмен, ногаев, волжских, казанских, крымских татар)» [7, 104]. О роли кимаков/кыпчаков в этнической истории многих тюркских народов говорится также в известном труде «Народы Средней Азии и Казахстана»: «Передвижение в тот же исторический период другой части огузов («узов» или «торков» русских источников) вслед за печенегами в направлении южнорусских степей и приход с Иртыша в Приаралье кыпчаков (западная ветвь живших на берегах Иртыша тюркоязычных племен кимаков) имели большое значение в начавшемся процессе формирования каракалпакской народности [8, 84].

Археологические памятники племен канглы на побережье Аральского моря и в нижнем течении Сырдарьи в 1930 году были исследованы экспедицией С.П. Толстова. «Движение кимаков и кыпчаков из Прииртышских областей, обусловленное особенно быстрым развитием у них кочевого скотоводства, ведет

к частичному вытеснению печенежско-огузских племен из бассейна нижней Сыр-дарьи, отложившемуся не только в туркменских, но и каракалпакских сказаниях. На почве скрещивания древнего массагетско-гунно-огузского полуоседлого населения этого бассейна с кимако-кыпчакскими иммигрантами формируется значительное объединение племен XII-XIII вв., известное под именем канглы (вариант печенежского этнонима кангар)...» [9, 101].

Все эти этнополитические процессы в определенной степени оказали влияние на развитие этого региона и нашли языковое отражение в топонимических названиях. Вопрос об огузо-кимацких отношениях и маршруте их движения также можно проследить на примере топонима Казалы.

В статье Ж. Артыкбаева «Огузско-кимацкие топонимы на территории Среднего Прииртышья» мы находим следующие интересные факты о топониме Казалы. «Казалы – название озера и поселка на левом берегу р. Аксу. В свою очередь Аксу является одним из больших рукавов р. Иртыш. В дореволюционное время плодородные участки побережья были отданы казачьим офицерам. Фамилия одного из них, Грязнова, на некоторое время заменила старое название – Казалы. В середине 90-х годов XX века усилиями нескольких аксакалов, помнящих еще старину, исконное название возвратилось. Но значение этого слова, к сожалению, уже никто не помнил. Первоначальные попытки этимологического анализа не привели нас к положительным результатам. «Казалы» топоним, постоянно пребывающий в таинственной загадке. Данное обстоятельство было связано с ошибочными этимологическими интерпретациями данного топонима нашими лингвистами... На самом же деле топоним «казалы» берет начало от «каза» - средство для ловли рыбы» [10, 116-117]. Далее автор в работе ссылается на исследования С. Аманжолова, где «каза» также объясняется как «одно из орудий рыболовного хозяйства» и Т.А. Жданко, отмечавшего «каза» как рыболовную снасть у каракалпаков.

Как раннее, так и позднее средневековье Павлодарского Прииртышья имеет уникальные автохтонные особенности, сформированные под влиянием местных природно-климатических и ландшафтно-географических условий. Результаты исследования археолого-этнографического комплекса «Акколь-Жайылма» показали, что в раннем средневековье история и культура региона была связана с кимако-огузскими племенами [11, 126].

По мнению казахстанских ученых, в настоящее время изготовление и использование каза встречается только в Акколь-Жайылме. «Среди рыболовных орудий особый интерес представляет так называемая каза. «Қаза» - рыболовная снасть (типа мордушки). От «каза» берет начало средневековый топоним Казалы. Эта снасть изготавливается из камыша и

представляет собой конструкцию, состоящую из длинной (8-10 м) камышовой, вертикально расположенной линии, называемой желі, заканчивающейся по обоим концам отсеками (қоржын), в нее рыба, продвигаясь вдоль желі, попадает через специальный вход (көмей) [12, 129].

Археолого-этнографическое изучение территории Павлодарского Прииртышья подтверждает существование исторических и культурных связей с территорией Присырдарьинского региона на примере средневековых топонимов, в том числе и на примере ойконима Казалы, который отмечен в Казалинском районе Кызылординской области и Аксуском районе Павлодарской области.

Вслед за А. Жакыповым и Ж. Артыкбаевым этимологию топонима Казалы мы связываем с названием древней рыболовной снасти. Как в Кызылординской, так и в Павлодарской областях ойконим Қазалы производно от гидронима Қазалы. В свою очередь, гидроним мог получить свое название от места, где ставились қаза – древнее рыболовное приспособление. Қаза изготовлялись из высоких стеблей камыша и ставились в речных протоках. Возможно, место, где чаще ставились қаза, стало именоваться қазалы: қаз/ғаз камыш' + -а = қаза - в значении сделанное из камыша'; қаза + -лы (аффикс наличия, обладания) = место, где много қаза или место, где ставится қаза.

В казахско-русском словаре под редакцией Р.Г. Сыздыковой и К.Ш. Хусаина қаза II имеет обозначение как специальное слово и означает қатқы (ловушка для рыбы, сделанная из тростника): шеңгел қазы – қатқы из осоки; қамыс қазы – қатқы из камыша; қазы сал – поставить қатқы. В словаре есть указание и на слово қазалы II – место в водоеме, где сосредоточено много қатқы, верш, морд (разновидность рыболовных снастей) [13, 438]. Диалектологический словарь казахского языка значение қаза также связывает с одной из разновидностей средств из камыша для рыбной ловли. Регионами его применения указаны Иргизский район Актюбинской области, Джангильдинский район Костанайской области, Аральский район Кызылординской области [14, 181]. Есть указание на қаза как орудия из камыша для ловли рыбы и в Толковом словаре казахского языка [15, 496].

Следует отметить, что қаза существовало также у каракалпаков. Об этом имеются сведения в двухтомном комплексном труде «Народы Средней Азии и Казахстана». В данном труде при описании быта и деятельности каракалпаков дается следующая информация: «Рыболовство было исконным занятием каракалпаков, живших в основном в северных районах родоплеменных групп муйтен и колдаулы, живших на Аральском побережье и в урочище Даукара близ крупных озер Кара-Терень и Кунград, а также у ашамайлы и киятов, расселенных в западной части дельты Аму-Дарьи. В народной литературе и фольклоре каракалпаков имеются произведения, посвященные рыболовству и быту рыбаков». Далее там же говорится, что «каракалпаки знали много

разнообразных снастей и орудий лова, приспособленных для рыболовства в реке и протоках, в море и озерах. Для ловли крупной рыбы – шипа, усача и др. в протоках дельты каракалпаки устраивали так называемые каза – сооружение из высоких стеблей камыша, которым перегораживали протоки. Посредине этой загородки оставлялось отверстие, через него рыба, шедшая против течения, попадала в большую окруженную камышовой изгородью западню, круглую в плане, откуда уже не могла выбраться; рыбаки доставали ее оттуда острой или руками» [16, 445].

В каракалпакско-русском словаре (1958 г.) слово каза наряду со значением - смерть, гибель, известным и в казахском языке, имеет второе значение: каза II – 1) морда, силек из прутьев (для ловли рыбы); 2) загородка (для ловли рыбы): шенгел каза – загородка из осоки (для ловли рыбы); камыс каза – загородка из камыша (для ловли рыбы) [17, 351].

Исходя из вышесказанного, по археологическим, историко-этнографическим данным по времени появления название Казалы восходит к раннему средневековью к периоду огузо-кимакских отношений, по мотиву номинации связано с древним приспособлением для рыболовства.

В дополнение к вышесказанному следует также отметить, что в этническом составе казахов Младшего жуза имеется родовое подразделение казалы (Мл. жуз ← байулы ← алтын ← казалы). Однако здесь, по нашему мнению, наблюдается процесс оттопонимического наименования этнической группы.

Таким образом, при топонимическом исследовании необходимо наряду с лингвистическими материалами учитывать материалы по археологии, истории, культуре и этнографии народа. При этом задача исследователя должна заключаться в том, чтобы собрать их по крупицам и использовать в решении тех или иных проблем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдрахманов А. Историко-этимологическое исследование топонимов Казахстана: Науч. докл. по опубл. трудам, предст. к защите... д-ра фил. наук.- Алма-Ата, 1991. - 58 с.
2. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. - Алма-Ата, 1974. - 275 с.
3. Жакыпов Ә. Байырғы атаулар айтқан сыр. - Қызылорда, 1993. - 142 с.
4. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры 3. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 524 б.
5. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. - Алма-Ата, 1950. - 122 с.
6. Якубовский А.Ю. Вопросы этногенеза туркмен в VIII-X веках // Советская этнография. - М., 1947. - № 3. - С. 48-54.

7. Тынышпаев М. История казахского народа. - Алма-Ата, 1993. - 224 с.
8. Народы Средней Азии и Казахстана. – Ч. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – с. 84.
9. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. - М., 1962. - 324 с.
10. Артыкбаев Ж.О. Среднее Прииртышье в контексте проблем истории евразийских степей / Этногенетический и этноархеологический опыт исследования. – 1 том. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2007. – 267 с.
11. Артыкбаев Ж.О., Ерманов А.Ж., Жанисов А.Т. Проблемы этнокультурного изучения средневековья Павлодарского Прииртышья (этнографо-археологический комплекс «Акколь-Жайылма» на территории Павлодарской области Республики Казахстан) // Этнографо-археологические комплексы: Проблемы культуры и социума. – Омск, 2009. – Т. 11. – С. 125-132.
12. Там же.
13. Казахско-русский словарь: Около 50 000 слов / под ред. члена-корр. НАН РК Сыздыковой Р.Г., проф. Хусаина К.Ш. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 1008 с.
14. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1969. – 426 б.
15. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – 5-том. К-Қ (кесік - қанаттас). – Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1980. – 640 б.
16. Народы Средней Азии и Казахстана. Ч. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – с. 84.
17. Каракалпакско-русский словарь / под ред. Н.А. Баскакова. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958. – 892 с.
18. Иванов П.П. Очерк истории каракалпаков // Материалы по истории каракалпаков (XVII-XIX). - Труды ИВ АН СССР. - Т. 7. - М.-Л., 1935.
19. Рычков П.И. История Оренбургская. - Оренбург, 1896. - 95 с.
20. Камалов С., Уббиниязов Ж., Кошанов А. Из истории взаимоотношений каракалпаков с другими народами Средней Азии и Казахстана в XVIII- начале XX веков. - Ташкент, 1988. - 108 с.

Түйіндеме

Мақалада Қазалы топонимының этимологиясы тарихи, этнографиялық, тілдік деректер негізінде жан-жақты зерттеледі.

Resume

In this article, on the basis of historical, ethnographic, linguistic facts discussed in detail placename etymology of Kazaly is.

ОГОВОРКА КАК ЯВЛЕНИЕ РЕЧИ

Г.А. Тезекбаева

Екибастузский инженерно-технический институт

им. К.И. Сатпаева

Практически каждый человек совершает в своей устной речи безобидные, ничего не значащие, на первый взгляд, оговорки, это знакомая нам всем ситуация, когда “с языка соскочило”. В эту ситуацию попадают дикторы радио и телевидения, спортивные комментаторы, известные политики, проповедники и лекторы. Иначе говоря, оговорка – это своеобразный и повсеместно распространенный в устной речи лингвистический феномен. Научный интерес к оговоркам проявляли уже более тысячи лет. Еще в IX веке арабским ученым аль-Кисали был создан трактат, который назывался «Ошибки среди населения».

В толковых словарях русского языка слово *оговорка* имеет несколько значений. Так, в «Новом словаре русского языка. Толково-словообразовательном (онлайн версия)» Т.Ф. Ефремовой оговорка определяется следующим образом: а) Разъяснительное замечание. б) Поправка, дополнение к сказанному или написанному. в) Непроизвольная ошибка в речи; слово, фраза, ошибочно сказанные вместо других, нужных. Словарь Д.Н. Ушакова определяет ее как «1. Разъяснительное замечание, поправка, дополнение к сказанному. Автор сделал оговорку к данному месту статьи. Согласиться на что-нибудь с оговоркой, без оговорок. 2. Ошибка в словах; слово, фраза, ошибочно сказанные вместо других, нужных».

Нас, конечно же, интересует оговорка в значении речевой ошибки, т.е. «слова, фразы, сказанных вместо других, нужных». Т.Ф. Ефремова и С.И. Ожегов в своих словарях подчеркивают ненамеренный характер, т.е. произвольность, «нечаянность» оговорки. Синонимами *оговорки* в этом значении являются слова *обмолвка* и *ляпсус*. Именно этот признак делает оговорку как явление речи очень интересной в психолингвистическом отношении. И действительно, оговорка уже давно, с начала XX века, стала предметом интереса в различных теориях психоанализа, и прежде всего в теории З. Фрейда.

В ранних работах З. Фрейд описал структуру человеческой психики состоящей из бессознательного, которое руководствуется «принципом удовольствия», и сознания, которое стремится к самосохранению - «принцип реальности». В более поздней работе «Я и Оно» [3] он выделяет в структуре

психики три компонента - Оно (Ид), Я (Эго) и Сверх-Я (Суперэго). Оно – это бессознательные влечения, Я - принцип реальности, Сверх-Я формируется в процессе усвоения человеком социальных норм, господство которых над психикой также становится бессознательным. Согласно Фрейду, все речевые ошибки, оговорки, неправильное произношение или расположение слов не являются случайными. Они - симптомы внутренних конфликтов, связанных с тем, что наше подсознание – Оно и Супер-Эго - влияет на наши сознательные слова и поступки.

Таким образом, речевые ошибки, оговорки, обмолвки бессознательно вызываются чувствами, которые мы испытываем, но не допускаем до уровня сознания, или которые мы старались сознательно, но безуспешно подавить в себе. В исследованиях «психопатологии обыденной жизни» З. Фрейд проанализировал многочисленные случаи различного рода ошибочных действий как душевно здоровых, так и нервных людей, которым обычно не приписывают никакого значения. К их числу он отнес забывание того, что человек хорошо знал, например, временное исчезновение из памяти собственных имен или дат; оговорки в речи, аналогичные описки и очитки, ошибки (промахи) при исполнении какого-либо намерения, жесты и поступки, которых не замечает совершающий их, затеривание и поломка вещей. Эти факты, которые остаются без внимания, как случайности, как результат рассеянности, невнимательности, и соответственно, обычно не являлись предметом внимания психоаналитиков, поскольку в них не искали психологической детерминированности.

Фрейд же утверждает, что в психической жизни нет ничего мелкого, произвольного и случайного. Везде можно обнаружить психологическую мотивировку, несмотря на то что пациенты чаще всего будут стараться её скрыть. Он пишет: «Эти пустяки, ошибочные, симптоматические или случайные действия вовсе не лишены того значения, в котором им отказывают в силу какого-то молчаливого соглашения. Они всегда полны смысла и легко могут быть истолкованы исходя из тех ситуаций, в которых они происходят, и их анализ приводит к тому выводу, что эти явления выражают собой импульсы и намерения, которые отстранены и должны быть скрыты от собственного сознания, или они прямо-таки принадлежат тем вытесненным желаниям и комплексам, с которыми мы уже познакомились как с причиной симптомов и создателем сновидений. Они заслуживают, следовательно, такой же оценки, как симптомы, и их изучение может привести, как и изучение сновидений, к раскрытию вытесненного в душевной жизни. С их помощью человек выдает обыкновенно свои самые интимные тайны» [3].

Особенно Фрейда интересовали оговорки, в которых были задействованы сексуальные ассоциации. Он приводил следующий пример. Кто-то спрашивает у женщины: «В каком полку ваш сын?» Женщина отвечает: «В 42-м полку

Убийц» (по-немецки *morder*, вместо *morser* (минометный), как она хотела сказать). Так, пытаясь сказать «организм», некоторые могут сказать «оргазм». Оговорка по Фрейду – это случайное проскальзывание в речи слов, возможно выдающих сексуальные желания или намерения человека. Например, отпрашиваясь у родителей, девушка хочет сказать: «Я сегодня заночую у Маши», а говорит вместо этого: «Я сегодня заночую у Игоря».

Тем не менее надо отметить, что многие исследователи возражают против подобной сугубо фрейдистской трактовки природы оговорок. С точки зрения психобиолога Альберто Оливерии из Центра научных исследований и университета La Sapienza, мы очень часто пытаемся придать оговорке психологическое значение, однако далеко не всегда речь идет о нашем подсознании. Он пишет по этому поводу: «Безусловно, когда человек произносит термин «мать» вместо «жена», можно говорить о существовании какого-то глубокого смысла. Но иногда ошибка является следствием извлечения из памяти ошибочной двигательной схемы. Каждому слову соответствует определенное движение мускулов речевого аппарата. Мозг может допустить ошибку, извлечь из памяти и «послать в эфир» ошибочную моторную схему». Далее он выдвигает интересное предположение: «Безусловно, когда ошибка имеет двойной смысл, хотя бы в сексуальном плане, то она, возможно, являясь не заслуживающим внимания дефектом в речевом потоке, превращается в анекдот, который врзается в память слушателей. А потому «фрейдистские» оговорки запоминаются легче всего».

Иначе говоря, в основе речевых оговорок не всегда лежат некие психологические комплексы. Причина их может быть вполне тривиальной: проблема с артикуляцией или скудный словарный запас, как в случае с оговорками Джорджа Буша. Ни один аналитик не объяснит ничем иным, как неправильным синтаксическим построением фразу Джорджа Буша: «Говорить на хорошем английском - это то, в чем меня редко обвиняют».

Развенчивая роль подсознания за использованием ошибочного слова, новые исследования смещают внимание на проблемы речи и артикуляции слов.

Речь является простым делом лишь на первый взгляд, говорится в статье о речевых ошибках, опубликованной в журнале «*Mente&cervello*» [4]. «Когда мы что-то произносим, мы выбираем в среднем три слова в секунду из запаса емкостью, по меньшей мере, в 40 тысяч слов, мы одновременно воспроизводим 5 слогов и дюжину фонем, в произнесении которых участвуют до 100 различных мускулов», - говорится в статье. Иными словами, речь представляет собой сложный комплекс психических, мыслительных, физиологических, нейромышечных операций, и оговорка (речевая ошибка) может быть причиной сбоев операции на одном из этих уровней.

Так, в 2004 году в журнале «*Psychological Science*» Зенци Гриффин из Технологического института Джорджии опубликовал интересное

исследование [5]. Он полагает, что когда человек ошибается, неправильно называя находящийся в поле его зрения объект, то ошибка чаще всего совершается на лингвистическом или фонетическом уровне, более поверхностном по отношению к уровню, о котором размышлял Фрейд.

Майкл Эрард написал книгу под названием «Гм...» (Michael Erard *Um...*, Pantheon Books), в которой объясняет природу оговорок, не прибегая к теории Фрейда [6]. По его мнению, оговорки неизбежны ввиду такого фундаментального свойства языка, как его линейность. Человеческая речь – это акт, протекающий линейно во времени, слова могут только следовать одно за другим и не могут налагаться одно на другое. Образно говоря, это дорога в одну сторону с полосой для одного автомобиля, поэтому говорящие на этой дороге не только движутся прямо, беспрепятственно, но они застревают, запинаются, возвращаются и начинают сначала. Так мы сможем представить, как мысль приобретает звуковую форму. Запинки и оговорки показывают, как мы извлекаем нужное слово из запасов памяти, как мы планируем высказывание, как объединяем смысл с интонацией и даже, может быть, как вообще учимся говорить.

Например, М. Эрард в своей книге ссылается на исследование Энн Катлер из Института психолингвистики имени Макса Планка и Дэвида Фэй из лаборатории телефонной компании «Verizon». Катлер и Фэй доказали, что обычно, когда одно слово произносится по ошибке вместо другого, например, «тамбурин» вместо «трамплин», то перепутанные слова не только сходны фонетически, но и принадлежат к одной грамматической категории (существительные мужского рода в единственном числе). То, что такое исследование финансируется одной из крупнейших телефонных корпораций, не случайно. Сегодня голосовые команды, отдаваемые машинам, разговор человека с компьютером, например, заказ авиабилетов приобретает все большее распространение [6].

Еще более важная проблема, связанная с запинанием и оговорками, – чисто психологическая. Люди нередко страдают от того, что не умеют говорить свободно, красиво и гладко, «как по писаному», особенно на публике. Умение публичной речи очень важно для карьерного и профессионального роста, оно необходимо каждому. Поэтому проблема изучения оговорок и других речевых ошибок устной речи имеет большое прикладное значение для разработки эффективных методик обучения красивой гладкой свободной речи.

М. Эрард назвал свою книгу «Um...», в названии ее он воспроизвел наиболее частотный звуковой сигнал, прерывающий поток речи и означающий заминку в речи, паузу; в русской графике он передается обычно «гм», «кхм». Например: - *Гм...* - сказал дядя. – *Немного бестолково, но рифма хорошая. Может, списал откуда-нибудь?* (А. Аверченко. Кривые углы). Эрард приводит мнение психиатра: «Меканье «Э-э-э...» раздражает, затягивает

беседу, заставляет собеседника томительно ждать; это [меканье] всегда так или иначе связано с неврозом» [6]. В книге Эрарда рассмотрен и феномен бушизма, возникновение которого связано с частыми оговорками и ляпами в речи президента США Джорджа Буша типа «перенедоценить».

Как и прочие виды неправильно понимаемых действий и слов, обмолвки часто вызывают смех и могут быть приняты за шутку. Принципиальное различие между оговорками и шутками заключается в том, оговорка носит «случайный» характер и, следовательно, относится к неосознанным действиям, а шутка – это запланированное, вполне осознанное речевое действие говорящего. Иногда оговорки причисляют к «неуместной речи», которая, по мнению Фрейда, также подсознательно мотивирована. При «неуместной речи» человек не замечает отчетливого двойного смысла в том, что говорит. В категорию «неуместной речи» относят высказывания с явным двойным смыслом:

Как только приехавшие дамы снимут свои одежды, о них незамедлительно позаботятся.

Испытайте удобство наших кроватей. Я лично стою за каждой кроватью, которую мы продаем.

Пропавшие вещи и машина были внесены в список украденного Департаментом полиции.

Подобные высказывания также могут порождаться сознательно, умышленно, с целью пошутить, но могут быть и промахами в контроле речи [7].

Одним из синонимов слова *оговорка* является лексема *ляпсус*, которая в словаре С.И. Ожегова определяется так: «Ошибка, оговорка, досадный промах (обычно в устной речи и на письме)». Семантика лексемы *ляпсус* отличается тем, что в ней наблюдается добавочный коннотативный смысл – негативно-оценочный, заключенный в семе «досадный», т.е. производящий нежелательное впечатление. О ляпсусах обычно говорят, когда речь идет об оговорках в публичной речи, например, ведущих радио и телевидения, известных политиков.

Речь диктора, как правило, пишется заранее, она «совершеннее», чем обычная разговорная речь, в ней меньше заминок и более ясная артикуляция. Именно поэтому «ляпсусы» дикторов более заметны, очевидны и вызывают досаду и смех аудитории. Многие их оговорки имеют природу, на которую обратил внимание Фрейд. Ниже приведены примеры оговорок такого типа:

Взбейте яичный желток, добавьте молока, постепенно смешивайте с сахарной пудрой. Пока вы это делаете, следите за тем, как смесь густеет.

Итак, подводя итог нашим рассуждениям, мы можем определить **оговорку** как ошибку в устной речи, совершаемую говорящим неосознанно, случайно вследствие потери или ослабления контроля за речью. В основе оговорок не всегда лежат подсознательные мотивы, как полагал З. Фрейд, причиной их может быть психофизиологические процессы, сбой в моторике

речевого аппарата. Оговорка может заключаться в ошибке в фонетическом произношении слова (типа *пелестрадал* вместо *перестрадал*), или в замене одного целого слова другим (*тамбурин* вместо *трамплин*), либо в ошибке в смысле высказывания в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ефремова Т.Ф. «Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный (онлайн версия)».
2. Ушакова Д.Н. Толковый словарь русского языка: в 4 т./ — М.: Гос. ин-т «Сов. энцикл.»; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935-1940.
3. Фрейд З. Я и Оно. - Харьков: ЭКСМО-пресс, 1998. - 1037 с.
4. *Mente&cervello*
5. Erard. *Um...* New York: Pantheon Books. Pp. 287.
6. Griffin Zenzi M. The Eyes Are Right When the Mouth Is Wrong. *Psychological Science*. 11. 2004.
7. Речевые ляпы с двойным дном. <http://www.point.ru/news/stories/3618/>.

Түйіндеме

Бұл мақалада сөйлеу тілінің қалыптасуындағы жаңылыс сөздер зерттеледі. Автор сөйлеу тіліндегі жаңылыс сөздердің пайда болуының психолінгвистикалық және тілдік тұрғыдағы себептерін анықтауды көздейді.

Resume

In this article a slip of tongue is analysed as an occurrence of spoken language. The author attempts to bring out psycholinguistic causes of slips of tongue as a speech error.

УДК 811.11:81 42

ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ ФЕНОМЕНЫ В ГАЗЕТНЫХ ЗАГОЛОВКАХ В АМЕРИКАНСКОМ ГАЗЕТНОМ ДИСКУРСЕ

Г.А. Хамитова

Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар

Прецедентные феномены, включенные в состав газетных заголовков современных американских газет, стали неотъемлемой частью структуры языковой

личности, и относятся к ядерной части национального языкового сознания. Сегодня прецедентные ссылки стали распространенным приемом построения газетных статей во многих изданиях. Прецедентные тексты хранят историю, отсылают читателя к известным событиям, именам и т.д. Вот почему журналисты довольно часто обращаются к этим единицам, задействовав самые различные сферы.

Вслед за Д.Б. Гудковым, мы понимаем прецеденты как образцовые факты, служащие моделью для воспроизводства сходных фактов, представленные в речи определенными вербальными сигналами, актуализирующими стандартное содержание, которое не создается заново, но воспроизводится. В этом широком понимании прецедентов в них включаются языковые клише и штампы разного уровня, стереотипы, фрейм-структуры и т.п. единицы [1].

Вслед за авторами словаря «Русское культурное пространство» (Д.Б. Гудков, И.В. Захаренко, В.В. Красных, Д.Б. Багаева) мы выделяем следующие типы прецедентных феноменов:

1. Прецедентный текст (ПТ): к числу прецедентных текстов принадлежат названия произведений художественной литературы, песен, рекламы, анекдотов, политических публицистических текстов и т.д. Так как прецедентный текст относится к числу вербализуемых прецедентных феноменов, апелляции к нему могут осуществляться через связанные с этим текстом *прецедентные высказывания*, а также *прецедентные ситуации* описанные в тексте; через *прецедентное имя*, либо *имя персонажа*, либо через *имя автора* этого текста; описательно [2, 107].

2. Прецедентное высказывание (ПВ): к числу прецедентных высказываний относятся *цитаты*, названия произведения, полное воспроизведение текста (художественного произведения, песни, кинофильма) представленное одним или несколькими высказываниями, *поговорки и крылатые слова*, образные выражения из литературных источников, *изречения исторических лиц*, *призывы*, *девизы*, *лозунги*. За прецедентным высказыванием всегда стоит прецедентный феномен – прецедентный текст и/или прецедентная ситуация [2, 65].

3. Прецедентное имя (ПИ): *индивидуальное имя*, связанное или с широко известным текстом, или с ситуацией, широко известной носителям языка и выступающей как прецедентная.

4. Прецедентная ситуация (ПС): некая «эталонная», «идеальная» ситуация, связанная с набором определенных коннотаций, дифференциальные признаки которых входят в когнитивную базу, означающим прецедентных ситуаций могут быть прецедентное высказывание или прецедентное имя [2, 46].

Прецедентный текст и прецедентная ситуация «хранятся в когнитивной базе в виде инвариантов восприятия и могут быть при необходимости вербализованы» [3, 103].

В данной статье мы рассмотрим особенности прецедентных феноменов, функционирующих в заголовках американских газет. Как известно, прецедентные феномены являются элементами культурной памяти народа, и как показывает практика, журналисты, желая найти подход к современному читателю, регулярно используют всевозможные прецедентные феномены для создания газетных заголовков. Рассматриваемая классификация источников прецедентных феноменов была составлена на основе классификации, разработанной Г.Г. Слышкиным.

В качестве исследуемого материала были изучены заголовки статей в газетах New York Times, The Los Angeles Times за период с ноября 2008 по март 2009 г. Выбор этих газет обусловлен тем, что они являются авторитетными и популярными изданиями в американском обществе.

В результате проведенного исследования нами были проанализированы около 2000 газетных заголовков и выявлено свыше трехсот газетных заголовков, содержащих прецедентный феномен. Были выделены следующие сферы-источники прецедентных феноменов (список представлен в порядке убывания по частотности):

1. Популярные песни;
2. Пословицы, поговорки, идиомы;
3. Названия популярных фильмов и телесериалов;
4. Антропонимы;
5. Названия и цитаты из теле- и радио шоу;
6. Цитаты из фильмов и телесериалов;
7. Названия художественных произведений и цитаты из них;
8. Географические названия;
9. Крылатые фразы;
10. Лозунги;
11. Праздники;
12. Исторические события;
13. Спектакли;
14. Речи американских политиков;
15. Иностранные заимствования;
16. Законы;
17. Приметы
18. Названия компьютерных игр;
19. Библейские персонажи, выдержки из Библии;
20. Мифология;
21. Другие случаи.

Что касается структуры прецедентных феноменов в проанализированных газетных заголовках, то ряд выработанных речевых стереотипов имеет вид «готовых» фраз, отсылающих к

общешоном, а также и в повседневной речи. Часто используются фразеологические обороты, афоризмы, перефразированные пословицы.

Остановимся подробнее на перечисленных сферах источников прецедентных феноменов в газетных заголовках. Общеизвестно, используя песенные цитаты, журналисты ставят на то, что она будет узнаваема: читатель воспринимает заголовок как нечто знакомое. В них выражаются универсальные базовые понятия, такие как любовь, счастье, дружба и т.д. Именно это условие гарантирует их устойчивость и долговечность. Так, широко используются заголовки, построенные на основе названий популярных песен разных лет и строк из них. Особым успехом пользуются песни из популярных Бродвейских мюзиклов (Энни, Человек из Ла-Манчи, Чикаго), рождественские песни (Jingle Bells, Winter Wonderland), гимн США, песни в исполнении Франка Синатры, группы Битлз, цитаты из детских песен и рифмовок. Например,

"Where is that lovin' feeling?" (The New York Times, 19/11/2008) – отсылка к популярной песне 60-х годов *"You are lost that lovin' feeling"*, исполнитель The Righteous.

"Who's Knocking on Obama's Door?" (The New York Times, 17/10/2008) – отсылка к знаменитой песне Guns N'roses *"Knocking on heaven's door"*.

"Tiptoe by the Tulips (or Stretch by the Apples)" (The New York Times, 28/11/2008) – отсылка к песне *"Tiptoe through the tulips"*, композитор Джо Берк, автор слов Эл Дабин, была исполнена в фильме *"Gold diggers of Broadway"* (1929).

"The show must go on" (The New York Times, 11/03/2009) – отсылка к знаменитой песне легендарной группы Queen *"Show must go on"*.

Пословицы, поговорки, идиомы прочно закреплены в мире говорящего и читающего с самого раннего возраста. Их употребление является сигналом принадлежности к данному социуму, связи с культурой и традициями. Наиболее популярными среди американских журналистов отсылки к пословицам *"It's a small world"*, *"Home is where the heart is"*, *"Too many cooks spoil the broth"*, *"Time is money"*, *"All is not gold that glitters"*, *"What's good for one is good for all"*, *"A bird in the hand is worth two in the bush"*, *"Out of sight, out of mind"* и другие. Например, *"A candy in the mouth or post-card in the hand?"* (The Los Angeles Times, 3/02/2009) – отсылка к пословице *"A bird in the hand is worth two in the bush"*, *"Everything in your hands: sink or swim"* (The New York Times, 3/10/2008), *"As traditional as Turkey"* (The New York Times, 21/11/2008) – отсылка к пословице *"As American as apple pie"*.

Названия фильмов, использующие в повседневной речи, служат основой большого числа колоритных газетных заглавий. Среди наиболее цитируемых фильмов можно отнести культовый американский сериал *"The X-files"*, фильмы *"They knew what they wanted"*, *"Smokey and the bandits"*, *"A French connection"*, *"Message in a bottle"*, *"The age of innocence"*, *"The Godfather"*,

“Pirates of the Caribbean”, “Star Wars”, “The curious case of Benjamin Button”, “Marley and me”, “Dream Team”, мультфильмы “Lion King”, “Kung Fu Panda” и др. Например, “Critics’ Picks: a Wonderful Life!” (The New York Times, 13/12/2008) – отсылка к фильму “It’s a wonderful life” (режиссер Фрэнк Капра).

Широко используются и антропонимы, известные имена собственные, используемые в качестве особых культурных знаков, своего рода символов определенных качеств [4]. Среди наиболее используемых имена американских президентов *Авраам Линкольн, Джордж Буш*, известных политиков *М.Л. Кинг, Х. Клинтон*, кинорежиссеров *Ф. Хичкок*, композиторов *Бетховен, Шопен, С. Бах*, писателей *В. Шекспир, Д. Мартин*, художников *Леонардо да Винчи*, музыкантов *Фрэнк Синатра, Джон Леннон*; также имена героев фильмов и мультфильмов: *Шерлок Холмс, Бетти Бут, капитан Немо, Робин Гуд* и др. Например, *“Sketches may be Leonardo’s” (The New York Times, 14/12/2008) – отсылка к великому художнику Леонардо да Винчи, “Modern Robin Good is in an Urban Jungle” (The New York Times, 06/12/2008) – отсылка к средневековому герою английской народной баллады «Приключения Робина Гуда»; “Who’s this New Dr. No?” (The New York Times, 6/01/2009) – отсылка к имени героя «Dr. No» из популярного сериала «Агент 007».*

Американцы уделяют особое внимание телевидению, в особенности популярны телевизионные шоу. Поэтому журналисты смело вводят в заголовки названия и даже высказывания из популярных телешоу, предполагая, что читатель сможет легко их распознать. Так, наиболее популярными, по итогам нашего анализа, стали следующие названия телевизионных шоу: *“So you think you can dance”, “TRL” (Total Request Live), “Meet the press”, “The Biggest Loser”, “Saturday Night Live”, “American Idol”, “Deal or No Deal”* и др. Например, *“Football Tramples ‘Superstars of Dance’” (The New York Times, 06/01/2009) – отсылка к популярному реалити-шоу “Superstars of Dance” на телеканале NBC, “Law and Disorder” (The New York Times, 17/01/2009) – отсылка к передаче “Law and Order”, “Gossip Boy, but Just for a Day” (The New York Times, 08/03/2009) – отсылка к популярному телешоу “Gossip Girl” и др.*

В газетном заголовке цитирование является одним из способов введения прецедентного текста. Прием цитации уже сам по себе способствует оживлению заголовка и повышению его изобразительно-выразительных возможностей. Цитаты культовых героев не только запоминаются, но и часто воспроизводятся в речи. Так, наиболее цитируемые фразы из фильма *“Fields of Dreams”, сериалов “Dragnet”, “Heroes”, “Star Wars”, “The X-files”, “Godfather”, “Sherlock Holmes”* и др. Например, *“You could not refuse this offer” (The Los Angeles Times, 3/02/2009) – отсылка к цитате из фильма “Godfather” “I’m going to make him offer he can not refuse”, “Will you be back?” (The Los*

Angeles Times, 3/02/2009) – отсылка к цитате из фильма “Терминатор” “*I’ll be back*” (реплика главного героя).

Среди наиболее часто цитируемых художественных произведений можно назвать Д. Стейбека “*Of Mice and Men*”, Д. Мильтона “*Paradise, Lost and Regained*”, М. Мумчел “*Gone with the wind*”, Ч. Диккенса “*A Christmas Carol*”, Л. Толстого “*War and Peace*”, а также сказки “*Snow White and the Seven Dwarfs*”, “*Three blind mice*”. Например, “*Who is watching Whom? Only the Mirror Can Tell*” (The New York Times, 19/11/2008) – отсылка к фразе, сказанной королевой из сказки Братьев Гримм “*Snow White and the Seven Dwarfs*”, “*Gone with the hurricane*” (The New York Times, 28/11/2008) – отсылка к знаменитому произведению М. Митчел “*Gone with the wind*”.

Национально-культурный компонент семантики топонимов отличается особой страноведческой репрезентативностью, богатством культурных ассоциаций. Особой популярностью среди журналистов пользуются метафорические названия Америки, прозвища американских штатов, районы Нью-Йорка. Например, “*A King of Chinatown*” (The New York Times, 15/03/2009) – отсылка к Chinatown, району Нью-Йорка, китайскому городку на Манхэттене, “*Recession Starts to Worry Silicon Valley*” (The New York Times, 18/02/2009) – отсылка к Кремниевой долине, регион в штате Калифорния (США), отличающийся высокой плотностью высокотехнологичных компаний, связанных с производством компьютеров и их составляющих, а также программного обеспечения, устройств мобильной связи, биотехнологии и т.п. [5, 720].

Среди используемых журналистами в газетных заголовках крылатых фраз, можно обнаружить фразы известных людей, не только американцев (Патрик Генри, Ф. Бекон, Луи Армстронг) и др. Например, “*Red Beans and Ricely yours*” (The New York Times, 2/03/2009) – отсылка к Луи Армстронгу и его знаменитой подписи “*Red Beans and Ricely yours*”.

Среди уважаемых и широко празднуемых американских праздников, почетное место занимают *День Благодарения*, *День Святого Валентина*. Неудивительно, что нами были обнаружены заголовки американских статей, отсылающие к этим замечательным праздникам, например, “*Turkey’s Supporting Cast*” (The New York Times, 28/11/2008), “*From Dining Out to Cold Turkey*” (The New York Times, 12/12/2008), “*Filling Those Heart-Shaped Boxes*” (The New York Times, 01/02/2009).

К прецедентным феноменам в американских заголовках можно отнести отсылки к историческим событиям, сыгравшим большое значение в истории Америки. К таковым относятся движение хиппи, и связанное с ним поведение: “*Back in 1968, When a Tie Was No Tie*” (The New York Times, 19/11/2008), “*A very dark Black Friday*” (The Los Angeles Times, 11/12/2008) – отсылка к *Black Friday*, черная пятница, когда разразился экономический кризис, и,

наконец, 11 сентября 2001 года, когда произошла серия террористических актов в США: “After 9//11, Hobby Became a Way of Life” (The New York Times, 17/10/2008) и др.

Одними из самых известных текстов в Америке считаются знаменитая речь А. Линкольна на открытии Геттисбергского кладбища в 1863 году “*Gettysburg Address*”, несмотря на её краткость (2 мин.), и речь Мартина Лютера Кинга “*I have a dream*”. Они встретились нам в заголовках газет в следующем виде: “*Gettysburg Address?*” (The New York Times, 30/12/2008), “*King’s Dream*” (The New York Times, 17/01/2009).

Таким образом, согласно проведенному исследованию источников прецедентных текстов, нами была выделена двадцать одна группа сфер-источников. Это говорит о том, что журналистами задействованы прецедентные феномены из различных областей жизни. Как видно из приведенных примеров, основой прецедентных феноменов являются популярные песни, пословицы, поговорки, идиомы, названия популярных фильмов и телесериалов, антропонимы, названия и цитаты из теле- и радио шоу, цитаты из фильмов и телесериалов, названия художественных произведений и цитаты из них.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гудков Д.Б. Прецедентные феномены в текстах политического дискурса. Политический дискурс в России. Материалы рабочего совещания. – М., 1997.
2. Гудков Д.Б., Красных В.В., Захаренко И.В., Багаева Д.Б. Некоторые особенности функционирования прецедентных высказываний // Вестник Московского Университета, № 4. Серия 9. Филология, 1997.
3. Гудков Д.Б. Прецедентное имя в когнитивной базе современного русского языка // Язык, сознание, коммуникация. Сер. 4. Филология № 6. 1998.
4. Нахимова Е.А. О критериях выделения прецедентных феноменов в политических текстах // Лингвистика: Бюллетень Уральского лингвистического общества. – Екатеринбург: Уралгос.пед.ун-т, 2004.
5. Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English: OUP, 2005.

Түйіндеме

Берілген мақалада американдық газеттерінің талқылауындағы газет тақырыпшыларының прецедент феномендері қарастырылады. Олңдер, мақалалар, идиомалар, әйгілі фильмдер мен сериалдардың атаулары әсеке белгіленіп тандалған.

Resume

The article deals with the precedent texts in the American newspaper headings. The sources of the precedent phenomena are revealed. They are

УДК 811. 11: 81 33

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ «ПИЩА» В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Г.А. Хамитова

Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар

Наше исследование проводилось в рамках фразеологии, наиболее «культуроносной» среди лингвистических дисциплин, т.к. «... лингвокультурологическое направление исследования фразеологизмов стремится раскрыть средства и способы проникновения «языка» культуры во фразеологические знаки естественного языка и формы презентации ими культурной информации» [1, 12]. Изучение национально-культурной специфики фразеологизмов традиционно проводится в плане ее выражения. Национально-культурным компонентом выступает входящая в состав фразеологизма лексика, в которой содержится географическая, историческая и культурно-бытовая соотнесенность.

В данной статье мы попытаемся определить национально-культурную специфику фразеологизмов с компонентом *food* в языковой картине мира британцев и американцев. Под понятием «food» мы подразумеваем «съедобное и пригодное для питья вещество, натуральное или обработанное, необходимое и потребляемое человеком для поддержания жизнедеятельности» [2].

Актуальность темы определяется значимостью фразеологизмов с компонентом *food/пища* для любого лингвокультурного сообщества и её малоизученностью в современной лингвистической науке. В казахстанском языкознании анализ тематической группы «пища» проводился на материале русского и казахского языков [3], немецкого, французского и казахского языков [4].

В английском языке фразеологические единицы с компонентом *пища* представляют собой достаточно большой слой лексики и обладают высокой употребляемостью. Материалом исследования послужили фразеологизмы с компонентом *food*, полученные методом сплошной выборки из англоязычных фразеологических словарей, картотека насчитывает более 300 фразеологизмов.

В результате анализа была составлена классификация фразеологизмов по семантическому признаку. В неё вошли девять тематических групп: *фрукты, плоды (в т.ч. орехи) и бобовые, хлеб и хлебобулочные изделия, яйца и яйцепродукты, бекон, рыба, рыбные продукты, вкусовые продукты/приправы, готовая продукция/блюда, напитки*. Каждая тематическая группа содержала ключевое слово: *fruit; apple, potato, nut, bean, bread, cake, pie, egg, bacon, fish, salt, soup, stew, tea, juice, beer*.

Перейдем к анализу каждой группы. Первая группа представлена следующими фразеологизмами с ключевым словом **fruit** *The fruit/fruits of sth* (плод труда) *The book is the fruit of years of research*; **bear fruit** (давать результаты) *The woman's hard work at her business finally began to bear fruit when she started to make money*; **forbidden fruit** (запретный плод) *Entering the old building was forbidden fruit for the young boys*; **fruitcake** (человек, который ведет себя неадекватно, странно) *She's nutty as a fruitcake*; **Fruit and Nut** (популярный британский шоколад с орехами и изюмом) *Do you want a bit of Fruit and Nut?* Как видно из примеров, фразеологизмы с ключевым словом *fruit* выражают универсальное понятие плода как результата труда, запретный плод, а также переносное значение «странный человек».

Фразеологизмы, представленные ключевыми словами этой группы **banana, apple** представляют немалый интерес, так как широко используются в разговорной речи, например: **bananas oil** (наглая лесь) *I say we get him, John. This kind of guys who loves to get bananas oil*; **top banana** (босс, начальник) *Who is the top banana in the outfit?* **Apple** обычно ассоциируется с чем-то дорогим, любящим: **apple of (someone's) eye** – someone or something that one likes a lot (кто-то или что-то, которого сильно любят) *The little girl is the apple of her grandfather's eye*; или очень легким: **as easy as apple pie** – very easy (очень легкий) *The test that I wrote yesterday was as easy as apple pie*; или с плохим человеком: **bad/rotten apple** – a bad person (плохой человек) *The boy is a bad apple and he is always in some kind of trouble*.

Фразеологизм **in apple pie order** означает, что что-то содержится в прекрасном или совершенном порядке *When they came back everything was in apple-pie order*. Американцы говорят **as American as apple pie** (такой же американский как яблочный пирог), признавая это блюдо одно из своих самых любимых. Фразеологизм **polish the apple** означает подлизываться *I know why you polish the apple at work so much! Wanna get a day off?* Наиболее красноречиво о роли и месте яблок у англичан и американцев говорит выражение **nothing is better than mom and apple pie** (нет ничего лучше на свете чем мама и яблочный пирог) [5].

Примечательно, что слово *apple* является родоначальником многих других слов, имеющих отношение как к фруктам и овощам, так и знаковым событиям американской культуры. Изначально оно несет в себе смысл не

только яблока, но и всей группы фруктов. К примеру, *love apple* – tomato, *potade* (*pomo* – apple), не говоря уже о словах, содержащих это слово: *pine-apple*, *dapple*, *applejack*. Кроме того, существует прозвище Нью-Йорка – *Big Apple* (1909). Первоначально оно использовалось джазовыми музыкантами и обозначало «время удачи» или «успех»: *She dreamed of finding wealth and fame in the Big Apple*. Название известной американской компьютерной компании также содержит слово *apple*: *Apple Mac* (Macintosh computer). Не стоит забывать и о библейском фразеологизме *Adam's apple* (Адамово яблоко) [5]. Как видим, фразеологизмы и выражения с ключевым словом *apple* достаточно широко распространены в английском языке и несут в себе богатую лингвострановедческую информацию, необходимую при изучении английского языка, особенно переводчикам.

В тематическую группу *плоды (в т.ч. орехи) и бобовые* попали фразеологизмы с ключевыми словами *potato*, *nut*, *bean*.

Картофель признается еще одним значимым плодом, родиной которой является Америка. Неслучайно английский язык богат фразеологизмами со словом *potato* (картофель): *couch potato* (лежебока) *My cousin is a couch potato and he never wants to leave his house*; *hot potato* (острый вопрос) *The issue of building the nuclear power plant is a hot potato for the local town council*; *drop someone or something like a hot potato* (внезапно прекратить что-либо делать) *The advertisers dropped the basketball star like a hot potato when he became involved in a scandal*; *meat and potatoes* (о человеке: простой, неприязнательный в еде) *The man is a meat-and-potatoes person who enjoys the simple pleasures of life*; *small potatoes* (незначительный) *The amount of money for the stadium is small potatoes compared to the total cost of the Olympics*. О значимости картофеля в жизни американцев говорит популярная детская считалочка, которая начиналась так: *one potato, two potato* Знаменитые *Saratoga Chips* (чипсы Саратоги), признанные в середине девятнадцатого века новым великолепным блюдом Америки, являются продуктом от картофеля. А любимым блюдом завсегдатых английских пабов признают *a jacket potato* (картофель «в мундире»), который подают с сыром.

Особое место в гастрономической картине мира англичан и американцев занимают орехи. Большая часть всех сортов орехов производится в Америке и используются американцами как продукт питания, как источник масла, иногда для других полезных целей. Они настолько популярны среди американцев, что входят в состав большинства американских блюд. Как результат, множество фразеологических единиц с ключевым словом *nut*: *everything from soup to nuts* (все, что можно пожелать) *We brought everything from soup to nuts for our weekend holiday*; *for peanuts* (за копейки, очень дешево) *I was able to buy a used computer for peanuts*; *hard nut to crack* (человек с которым трудно общаться) *My friend is a very serious person and she is very*

hard nut to crack; **in a nutshell** (кратко, в двух словах) *We went to the meeting and they told us in a nutshell about the plans for our company.*

Интересен факт изменения значения слово **nut** до метафорического **head** (**to be off one's nut** – *be insane*), и в последующем – *crazy*, пользующийся огромной популярностью. Слово **nut** встречается, кроме фразеологизмов, в названиях униформы солдат времен гражданской войны с целью скрасить её серый цвет **Butternut** или в слове **Coconut**, где слово *coco* употребляется в значении *grinning face* (с ухмылкой на лице). Самый продаваемый напиток в мире **Coca Cola**, состоящий из экстракта листьев кока и ореха кола, является одним из символов США.

Не менее популярны и бобовые. Фразеологизм **full of beans** означает быть в хорошем настроении, например *Full of beans we came home*; **not have a bean** не иметь ни гроша; **not to know one's beans** не знать, что к чему, не разбираться в сути дела. Появление этого выражения связывают с жителями Бостона, которые, как известно, гордятся своим происхождением. Бостонцы издавна считают себя самыми умными, самыми образованными, самыми воспитанными. А поскольку в тех местах большой популярностью пользуется горох, тушенный в горшке со свининой, то вполне возможно, что всех чужаков, которые ничего не понимают в такой вкуснятине, самолюбивые бостонцы отнесли к невежам и недоучкам. Фразеологизм **to give him beans** (задать на орехи, отплатить) является прямым заимствованием из французского языка, ибо во французском языке есть такая поговорка: он мне горохом, а я его фасолью, то есть отплачу сторицей [6].

Тематическая группа **хлеб и хлебобулочные изделия** представлена в нашем исследовании фразеологизмами с ключевыми словами **bread, toast, cake, pie, loaf**.

Известно, что хлеб - один из главных продуктов любой культуры. В английском языке существуют многочисленные фразеологизмы с ключевым словом **bread**: **bread and butter** (насущенный) *The voters are worried about bread-and-butter issues like jobs and taxes*; **bread and water** (хлеб и вода, скудная пища) *The prisoners were fed bread and water for several days last winter*; **greatest thing since sliced bread** (главная вещь после слайсов) *My mother believes that the microwave oven is the greatest thing since sliced bread*. **Know which side one's bread is buttered** (знать, что предпочтительнее) *My aunt knows which side her bread is buttered when she visits her sister*.

Ключевое слово **toast** содержится во фразеологизме **as warm as toast** (теплый как хлеб) *Our house was as warm as toast when we went in from the rain*; **eat one's cake and have it** (есть пирог и иметь пирог одновременно) *The man refuses to give up anything and he always wants to eat his cake and have it too*; **piece of cake** (раз плюнуть, легкая работа, как дважды два) *Don't worry,*

this test is a piece of cake; a slice of the cake (кусок пирога) *The government wants a slice of the cake of the money from the new casinos; take the cake* (быть самым плохим или самым хорошим) *The behavior of the young girl takes the cake. It is terrible.*

Eat humble pie (признать вину) *Our boss was forced to eat humble pie after he made the wrong budget estimate for next year; have one's finger in the pie* (выполнять несколько дел сразу) *Our supervisor has her finger in too many pies to really do her job well; pie in the sky* (заоблачные планы) *My cousin's plans are usually pie in the sky and will never happen.*

Half a loaf is better than none (лучше синица в руках чем журавль в небе) *Half a loaf is better than none and I would rather work part-time than have no job at all; use your loaf* (Шевели мозгами! Думай!); *loaf about/around* (бесцельно проводить время) *A group of kids were loafing around outside.*

Тематическая группа *яйца и яйцепродукты* представлена ключевым словом *egg*. *Sure as eggs is eggs* (верно, как дважды два четыре) разговорный вариант фразы, подслушанной в дискуссии ученых мужей. Вполне возможно, что обсуждая нечто, что не вызывает сомнения, ученый воскликнул *as sure as x is x*, а от «х» для безграмотного человека уже недалеко и до «eggs». *Bad egg* (больная овца в стаде, в семье не без урода) *My neighbour is a bad egg and you should avoid him if you can; lay an egg* (сделать что-то несуразное, не к месту, то, что не произвело впечатления) *John tried to sound witty and broke a joke but his joke laid an egg; egg someone on* (убедить кого-то сделать что-то опасное, неправильное, рискованное) *The boys egged their friend on to jump into water; have egg on one's face* (быть смущенным от обстоятельств) *The man has egg on his face now that he has admitted that he was wrong about his boss; put all one's eggs in one basket* (рисковать) *I do not want to put all my eggs in one basket and only invest money in real estate; nest egg* (деньги, откладываемые на черный день) В английских деревнях существует обычай, когда в гнездо, где несется курица, подкладывают яйцо, своего рода приманку, чтобы курица неслась именно в этом месте. По этой причине из гнезда никогда не забирают все яйца, всегда оставляют одно «на подклад». Отсюда и появился переносный смысл выражения [7].

Не самая многочисленная группа фразеологизмов, но одна из значимых в английской культуре с ключевым словом *bacon*: *To save one's bacon* уйти целым и невредимым, спасти свою шкуру У англосаксов существовало слово *baec* спина, выражение означает *спасти свою спину*, иными словами, повернуться к грозящей опасности спиной и постараться убежать. *Bring home the bacon* вернуться домой с целой спиной, добиться своего, настоять на своем, добиться успеха; *bacon and eggs* блюдо, состоящее из куска жареного мяса и одного или более жареных яиц, часть традиционного английского завтрака *I had bacon and eggs for breakfast.*

Как известно, индейка является американской птицей и блюдо из неё - самая важная часть праздничного стола во время празднования Дня благодарения. Нами был обнаружен один фразеологизм с ключевым словом *turkey - to talk turkey* означающий «вести деловые переговоры к собственной выгоде». Выражение появилось благодаря истории о том, как белый и индеец отправились на охоту, предварительно договорившись, что все трофеи поделят поровну. Они застрелили двух диких уток и трех ворон. Но когда дело дошло до дележа, то белый сумел отвоевать себе обеих уток, оставив напарнику трех ворон.

Следующая тематическая группа представлена ключевыми словами *рыба, рыбные продукты*. *He eats no fish* (он не постится) В переносном смысле так говорят о человеке, которому доверяют. Во времена королевы Елизаветы, когда отношения с Римом и католиками вообще были напряжены до предела, намек на то, что этот человек, в отличие от ревностных католиков, не соблюдает пост по пятницам и вместо рыбы потребляет в пищу мясо, был верным признаком того, что это – «наш человек» и ему можно доверять; *fine kettle of fish* (неразбериха, беспорядок) *It was a fine kettle of fish that I was in when I lost the keys to my apartment*; *have bigger fish to fry* (имеются дела поважней) *I have bigger fish to fry and I do not want to spend every evening doing extra work for my company*; *neither fish nor fowl* (ни рыба, ни мясо) *The movie was neither fish nor fowl and I didn't know what category to put it into*; *packed in like sardines* (плотно упакованный) *The commuters were packed in like sardines in the subway car*.

В тематическую группу *вкусовые продукты/приправы* вошли фразеологизмы с ключевыми словами *salt, mustard*. Слово *salt* изначально имело значение *sea, sailor*. Затем этой пищевой добавке приписывали магическую силу, т.е. защиту от злых духов. Фразеологизм *to be above (or below) salt* отсылает нас в то время, когда существовал обычай сидеть за столом в зависимости от ранга и чина, а большую солонку ставили в центре обеденного стола; *take something with a grain of salt* (воспринимать что-либо с известной долей скептицизма); *the salt of the earth* (надежный, честный человек); *worth one's salt* (хороший работник) *The man has only been working here for a month but quickly he is improving that he is worth his salt*. Фразеологизм *Not worth his salt* означает никуда не годный, ничего не стоящий. Это выражение имеет в своей основе латинские корни. «Salarium» в Древнем Риме называли жалование, выплачиваемое солдатам для того, чтобы они могли покупать соль. Кстати, английское слово *salary* – зарплата – имеет тот же корень. Следовательно, выражение дословно означает, что человек даже не заработал себе на соль [8].

Фразеологизм *after meat, mustard* означающий *дорога ложка к обеду* является своеобразным переименованием известного латинского выражения

«post bellum, auxilium» т.е. «после войны помощь». Скрытый намек на лицемерие тех, кто слишком поздно предлагает свои услуги.

В тематическую группу *готовая продукция/блюда* вошли фразеологизмы с ключевыми словами *soup, stew*, например, *in the soup/in a jam* (попасть в переплет, иметь неприятности, оказаться в затруднительном положении) *It was just your mistake, but I turned out in the soup with my boss!*; *as easy as duck soup* (очень легко) *It was as easy as duck soup to find the book that I wanted in the library*; *as thick as pea soup* (очень густой, о тумане или о любой жидкости) *The fog was as thick as pea soup when we walked along the beach*; *duck soup* (несложное задание) *It was like duck soup. I was able to finish my school project last night*; *everything from soup to nuts* (все, что можно вообразить) *We brought everything from soup to nuts for our weekend holiday*; *soup up sth.* (изменение или добавление чего-либо, особенно о машинах) *My neighbor decided to soup up the car that he recently bought*; *too many cooks spoil the broth* (~ у семи нянек дитя без глаза) *Too many cooks spoil the broth and we decided to have less people work on the project because having too many people was making it difficult to do anything*; *Irish stew* (ирландская похлебка) – это блюдо, которое готовится только из лука и картошки. Переносный смысл (непритязательная еда) это кушанье получило потому, что ирландцы в свое время были слишком бедны, чтобы добавлять в похлебку еще и кусок мяса; *get oneself into a stew over someone or something* (огорчиться по поводу чего-либо или кого-либо) *I try hard not to get myself into a stew over some of the rude remarks of my supervisor*; *in a stew about/over someone or something* (огорчиться, расстроиться) *My father is in a stew over the fact that his order of car parts has not arrived.*

Тематическая группа *напитки* представлена фразеологизмами с ключевыми словами *tea, juice, beer*. *Not for all the tea in China* (ни за что на свете) *I wouldn't do your job. Not for all the tea in China*; *stew in one's juice* (пострадать от своих действий) *The man is the one who caused the problem for himself and he is now being forced to stew in his own juice*; *All beer and skittles* означает пустые, праздные развлечения. Смысл выражения станет понятным, если вспомнить, что в былые времена ни одна деревенская харчевня не обходилась без специальной площадки, оборудованной для игры в кегли. Посетители предавались игре, потягивая пиво. Так и родилось это выражение, означающее пик удовольствия и праздности – пиво и кегли [8].

Таким образом, гастрономическая картина англичан и американцев, представленная в нашей статье фразеологизмами, безусловно, отражает национально-культурное мировидение англичан и американцев. Но с течением времени меняются и гастрономические предпочтения, ритм жизни, условия жизни людей. Поэтому сегодня типично **американскими блюдами**, например, считают *густой суп с моллюсками* (clam chowder), *жареного цыпленка*, *пирог с*

орехами пекан – один из самых любимых американцами десертов, *тыквенный пирог, сосиска в булочке* (hot dog), *бургеры, яблочный пирог* и *картофельные оладьи* (harsh brown), часто подаваемые на завтрак.

Что касается традиционной британской еды, то к ней относят *bread* (хлеб), *pastry* (кондитерские изделия), *milk* (молоко), *cheese* (сыр), *eggs* (яйца), *potato* (картофель), *chips* (чипсы), *pudding* (пудинг), *saucers* (соусы), *ice cream* (мороженое), *rice* (рис), *pasta* (макаронные изделия), *noodles* (лапша) [6].

Как уже отмечалось, фразеологические единицы с компонентом *food* отражают национально-культурное своеобразие социальной деятельности английского или американского народов, т.е. описывают определенные обычаи, традиции, подробности быта, материальной и духовной культуры. Поэтому они вызывают определенные трудности при переводе и их изучение должно стать приоритетным.

ЛИТЕРАТУРА

1. Джемилева Н.Н. «Жизнь» и «смерть» в зеркале фразеологии. – М., 2005.
2. Головницкая Н.П. Лингвокультурные характеристики немецкоязычного гастрономического дискурса // автореф. дисс.на соискание уч. степ. канд. филол. наук. - Волгоград, 2007.
3. Исакова З.Д. Наименования продуктов питания в русском и казахском языках / автореферат диссертации на соиск. уч. степ. канд. филол. наук. - Алматы, 1994.
4. Кульпеисова З.М. Лингвотипологические и национально-культурные особенности тематической группы пища // автореферат на соискание уч. степ. канд. филол.наук. – Алматы, 2004.
5. Oxford Guide to British and American culture. OUP, 2000.
6. Голденков М. Осторожно! Hot dog! Современный активный English. –М.: «ЧеРо», 2001.
7. Красневская З.Я. Занимательный английский. - Минск: «Амалфея», 2000.
8. Bill Bryson Made in America, Happer Perennial, NY, 2001.

Түйіндеме

Берілген мақалада ағылшын тіліндегі «тағам» компоненті бар фразеологизмдерінің ұлттық-мәдени ерекшеліктері қарастырылады. «Тағам» компоненті бар фразеологизмдер тақырыптық тоғыз топ талданған.

Resume

The article describes the national and cultural peculiarities of the English phraseological units with the nuclear component “food”. Nine thematic

groups have been revealed, each group has a key word. The examples of using phraseological units in speech are given in this article.

ӘОЖ 827.512.122

АҚЫТ ҚАЖЫНЫҢ ҚАЗАНДА БАСЫЛҒАН ҚИССА- ДАСТАНДАРЫНЫҢ БІРІ – «СЕЙФҮЛМӘЛІК»

Дәулеткерей Кәпұлы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Өтүкен қойнауы, Үкөктің жайлауы - адамзат тарихының атақонысы аталады. Көне түркінің бітіктастары мен алтын адам табылған Берел қорғаны да Адамзат баласының алтын бесігі Алтайда. Сол күнгеі Алтайда, қара Ертістің басында туған Ақыт қажы ақынның әдебиет тарихындағы орнын көзіқаракты оқырман танып болды. Қазақ тарихындағы «Шығыс Түркістан ұлт-азаттық көтерілісі» деген атпен қалған Алтайдағы, яғни Қытайдағы қазақтардың атақоныс үшін атқа қонуы, отаршыл жуан жұртқа жота көрсетуі – ұлтарактай жер үшін ұран салатын, сүйем жерге сүйегін беріп өлген аталар ерлігінен туған әрекет еді. Сол уақытта Қытай өкіметінің аз ұлттарға көрсеткен қысымы, қазақтың сүт бетіндегі қаймақтарын қалқып алып түрмеге тоғытуы, Алтай қазақтарының әулиедей көрегін аяулы ақыны, ағартушысы, дін ғұламасы Ақыт қажыны да түрмеге қамауы – қара халықтың ашу-ызасын тудырды. «Мәдени мұра» бағдарламасымен жарыққа шығып жатқан жүз томдық «Бабалар сөзі» сериясының жиырма сегізінші томында «Қан кешу» атты тарихи жыр бар. 1992 жылы «Бурылтоғай ауданының қисса-дастандары» атты ауыз әдебиет үлгілерінің жинағына енген бұл тарихи жырды 1946 жылы Мөнен Ақытұлы шығарған деп жазады Қытайдан келген әдебиетші ғалым О. Егеубаев. Осы жырда Алтайдағы Ақыт ұсталатын ахуал былай кестеленеді:

Осы күні Ақытты да алған қолға,
Жоспарлап бірін үйде, бірін жолда.
Есімқан екеуін де сезбей қалып,
Әрең жүр кекті ашуы кернеп бойда.

Яғни Ақыт тарихи жырдың кейіпкері болса – тарихи тұлға.

Ақыттануда еселі еңбек етіп келген Моңғолиялық қарт қаламгер Ш. Рахметұлы «Ақыттану ғылымының ауқымды саласы» атты мақаласында: «Әлемдік өркениетті көрегендікпен тани біліп, өзінен ғасыр өткеннен кейін

болатын құбылыстарды айта білгендігі үшін Абақ керейлер Ақытты әулие, сәуегей ретінде құрметтеуі ойшыл, кемеңгерлігінің белгісі іспетті» деп жазады. Алтайдағы қазақтар Ақыт ақынды аса құрметтеуі діни білімінің молдығына, ел-жұртын ынтымаққа шақырып, өлеңмен үгіт-насихат жүргізуіне, ағартушылыққа ден қойып, бірынғай ұстаздықпен айналысуына байланысты болса керек.

Ақыт шығармашылығының ауқымды саласы - өз көзі тірісінде Қазанда басылып шыққан қисса-дастандары еді. Ақыт кітаби ақын. Оған дәлел ақынның 1891-1914 жылдар аралығында Санкт-Петербург, Қазан баспаларынан жарық көрген діни қиссалары. 1907 жылы Меккеге қажылыққа барған ақын сапарластарынан қалып қойып, Арабия, Түркия елдерін бір жылдай аралап діни білімін жетілдіріп қайтады. Ш. Рахметұлының жазуы бойынша Ақыт араб аңыздарының ізімен «Жиһанша» дастанын 18 жасында жазған деседі. Сонда Ақыт қажылыққа бармай тұрып діни сауатының белгілі деңгейде екендігін танытып тұр.

Ақыттың діни қисса-дастандары жайында сөз қозғаған алғашқы адам 1898 жылы «Деятель» журналында Қазан университетінің профессоры Н.Ф. Катанов. Бұл Ақыттың 1897 жылы Қазанда шыққан «Тәржіме-и Ақыт уаляди Өлімжі Алтайский» кітабы жайында мақала екендігін ескерткен «Қазақ кітабының шежіресі» атты еңбекте әдебиетші ғалым Ү. Сүбханбердина былай дейді: - «Халық даналығынан туған өшпес мұраларымыз – «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Айман-Шолпан», «Біржан-Сара айтысы», «Қыз Жібек» жырлары және қиссашыл ақын Ақыт жайында жазылған Н.Ф. Катановтың мақалалары кейінгі зерттеушілеріміз үшін бірден-бір нақтылы дерек екені сөзсіз». Моңғолиядағы талантты ақын, Ақыттанудың алғашқы қарлығашы К. Жанжүнұлы 1991 жылы Ақыттың ел аузындағы өлең-жыр, қисса-дастандарын жинап, «Қажыбаян» деген атпен кітап етіп шығарды. Сол кітаптың алғысөзінде К. Жанжүнұлы Ақыт қиссаларының Қазанға жетіп, кітап болып басылу сырын былай деп ашады: «Соншама қиыр шетте жатқанына, сол кездегі мүмкіндік болмыстың қиыншылығына қарамастан түү сонау Қазан шаһарында 7-8 кітабын шығартты. өзі Қазанға бармаса да шығармаларын Алтай, Қобдаға келген ноғай, татар, қазақ саудагерлерінен жалғастырып жіберіп тұрған.

Жиырма үште хатшы болып Қобда келдім,

Көп елім қоймаған соң сонда келдім.

Ғабдолхадыр – ноғайда асыл бекзат,

Қобдаға кеп жүргенін сонда көрдім. – деп, 1892 жылы Тобольскілік саудагер Ғабдолхадыр Ғабдолуахабұлымен танысып, алғашқы қисса-жырларын бастыруға сол кісіден жібергенін - 1897 жылы Қазанда басылған «Тәржүмә-и Ахид бин уәләд Гүлімжі-Алтайский» (Қарымсақов) атты дастанында жазса, пайғамбардың тууы, қайтыс болуы жайлы жырының соңында:

Аралап дәмін таттым талай жердің,

Кітаптан әуелі оқып бәрін көрдім.

«Бастыруға Қазанға жібергіл» деп,

Ахметкәрім ноғайға жазып бердім.- дейді. Ол көбінесе, Жайсандық (Зайсан) саудагер, достас адамы Бабаев арқылы кітаптарын Қазанға жіберіп тұрған.

Кәрімберді Бабаев –

Зайсандағы танысы.

Алтай жұрты, Өр керей,

Баспаға сөзім жете алмай,

Әттең жердің алысы...

Кәрімберді, Сәлімжан,

Зайсанский Бабаев-

Алтайға мәлім саудагер,

Таниды тәмәм халайық.

Ойлаңыздар, асыл зат,

Почтаға қисса салайық.

Құсайынов Шамсалдин

Қабыл көрсе ғазиздер,

Бастырып қисса алайық... («Әбияд Ғахидия»)). Бұл келтірілген үзіндіде зерттеуші Кәкей Ақыт қиссаларының Қазанға қалай жету сырын аңғартқандай. Енді осы Қазаннан шыққан «Сейпілмәлік» қиссасы туралы «Бабалар сөзі» сериясының 17 томында В.В. Радлов жариялаған 1882 - жылы «Қисса Сейфулмәлік Шаһзада ағазқардан Бәдіғұлжамал перизат» нұсқасымен 1895, 1909, 1914 жылдары «Қисса Сейпілмәлік», ал 1902, 1904, 1909 жылдары «Қисса Ғабдулмәлік» болып қайта жарияланған нұсқасы қатар беріліп отыр. «Бабалар сөзін» дайындаушылар осы екі нұсқаны салыстыра келе жалпы шығарманың бойынан айтарлықтай айырмашылық таппайды. Оқиға жүйесі бірдей екендігіне көз жеткізеді. Тек Радлов нұсқасында жыр үлгісінде айтылатын үзінді бір рет қана, ал «Қисса Сейпілмәлікте» кейіпкерлердің жыр үлгісінде айтылатын лирикалық монолог, диалогтар он тоғыз жерде кездесетініне тоқталады. Ендігі бір назар аударар жайт; «Қисса Сейпілмәліктің», «Қисса Ғабдулмәлік» болып өзгеруі. 1909 жылы Қазанда Құсайыновтар бастырған Ақыттың «Әбияд Ғахидия» ғибрат жыр жинағында ақын өзі сөйлейді. «Қисса Сейпілмәліктің» Ғабдулмәлік боп өзгеруін Ақыт:

Ғабдулмәлік боп келді,

Сейфулмәлік нұсқасы.

...Ақыт атым орнына,

Сейіткерей қол қойған.- деп өзі жазады. «Бабалар сөзіндегі» мәтіндерге түсініктеме берген ғалым Б. Әзібаева: «Қисса Сейпілмәлік шаһзада ағазқардан Бәдіғұлжамал перизатта» дастан жырлаушысы,(мүмкін

жинаушысы, жариялаушысы немесе хатқа түсірушісі) туралы бір-біріне қайшы деректер келтірілген, мысалы мәтіннің 1-жолында «Бісмиллә, деп Сейітгерей қалам алар», 949-жолында «Сейітгерей қалам алып бастар сөзді», 1315-жолында «Жазады Сейіт қисса ғашық жардан», 2323-жолда «Қылады Сейіт назым сөзді машық», 3059-жолда «Ұстаған Сейіт қалам әуел бастан» деген жолдарды салыстырып қарастырады. Бұл жолдар келесі мәтіннің 595-жолында «Бұл Ақыт қалам алып бек қоштайды», 963-жолында «Кітаптан көріп жазған ғаріп Ақыт» деген жолдар «Сейпілмәлік» жырын Ақыт ақын жазғанының айғағы болса керек. Осы жайға байланысты Ү. Сүбханбердинаның зерттеуіндегі мына жолдарға зер салайық: «Қиссаны жазған Сейіткерей мен бірге Ақыт аты да айтылады. Сейіткерей туралы қолымызда ешқандай мәлімет жоқ. Ал, Ақыт ақын Алтайда, қазіргі Шыңжаң жерінде және Моңғол Халық Республикасында «Ақыт ақын», «Ақыт қажы» деген атпен әйгілі болған, революциядан бұрын Қазан қаласында төрт-бес кітабы басылып шыққан Ақыт Өлімжіұлы Қарымсақов болатын» дейді. «Қисса-и Сейфүлмәлік» нұсқасы 1895 және 1897 жылдары Қазанда басылып шығады. «Қазақ кітабының шежіресі» атты кітапта бұл қиссаны «жазушы Сейд-Герей» деп беріледі. Екі басылым да 75 беттен тұрады. Ал, «Қисса-и Ғабдүлмәлік» болып 1902, 1904, 1909 жылдары сол Қазанда тағы да басылады. 1902, 1904 жылдарғы бұл нұсқада да «жазушы Сейд-Герей» деп беріледі. Енді 1909 жылы «Қисса-и Ғабдүлмәлік» және «Қисса-и Сейфүлмәлік» болып қатар басылып шығыпты. Алайда осы жылғы «Ғабдүлмәлік» нұсқасы 56 бет, «Сейфүлмәлік» нұсқасы 55 бет. Екі нұсқада да жазушы туралы мәлімет жоқ. 1909 және 1914 жылы қайтадан «Қисса-и Сейфүлмәлік» болып шыққанда алғашқы 1895, 1897 жылғы басылымдардан беті қысқарып, 55 беттік боп жарық көріпті. Осы бір күмәнді жайтқа байланысты Ақыт ақын өзінің жауабын 1909 жылы Қазан, Б.Л. Домбровский матбәгесінде шыққан 14 беттік «Әбият ғәқдия» (Үшбу әбиятләр Алтай жерінде Керей елінде мулла Ақит Өлімжі ұғлының бәғзі таснифатларынан-дүр. Нәшері: Шәмсуддин бин Хусаин уәрсәләрі) атты еңбегінде жазғанын жоғарыда келтірдік. Әдебиетші-ғалым Д. Мәсімхан: ...кейбір ғалымдар мынадай дерек ұсынады: «Жиһанша», «Қисса и Жиһаншаһ Тамұзшаһұғлы», «Қисса и Ғабдүлмәлік», «Ақуал қиямет», «Абият Ғәқдия», «Керей ешені Мұхамед момын», «Қисса и Сейпілмәлік» қатарлы қисса-дастандары 1897-1909 жылдар аралығында Қазан қаласында басылып шыққан. «Хажы баян» автордың Мекке сапарынан жазылған. ... Демек осылай сараптай келгенде, жоғарыда аталғандардың «Хажы баяннан» басқалары дерлік А. Үлімжіұлының Меккеге барудан (1908 ж.) бұрынғы шығармалары екен. - дейді. Демек, Ақыттың Қазанда басылған барлық шығармалары діни тақырыпқа арналған болып отыр. Яғни, ислам шарифатына Меккеге бармастан бұрын сауатты ақынның жауһар дүниелері тасқа басылғанына көңіл сендіреміз.

Әдебиет тарихында шығыстық сюжеттегі бір қиссаны бірнеше кітаби ақын қатар жырлағаны кездесе береді. Біз сөз қылып отырған «Қисса и Сейфүлмәлік» Қазан қаласында, Қазан гимназиясының баспаханасында 1807 жылы 115 бетпен жарық көрген екен. Бастырушы: Юсуф Исмағил ұғлы Апанайдың тасрифы – деп берілген. Демек, Қазақ кітаптары шежіресінің көшін бастап тұрған да осы «Сейфүлмәлік» қиссасы. Негізінен бұл «Сейфүлмәлік» қиссасы – Орта Азияда көп таралған «Жеті ғашық» жырының бірі. «Батырлар жырын» құрастырған ғалымдар (М. Ф. Ғұмарова, О. А. Нұрмағамбетова, Т. Сыдықов, Б. Уахатов) «Сейфүлмәлік» жырының сюжетін атақты Бабырдың ақындары айтып таратқан деген пікірді айтады. Және осы «Жеті ғашық» жырының шыққан уақытын Б. Әзібаева XIV – XV ғасырлар арасы деп көрсетеді. Жыр мәтіндерінде кездесетін Ақыт, Сейіткерей, Махмұди ханның есімі бірнеше жерде кездесетінін ескерткен Б. Әзібаева Сейіткерей мен Махмұди ханды Бабырдың ақындары мен сұлтандарының бірі болу керек деп болжайды. Ал, Ақыт ақынның өмір сүрген уақыты анық екенін тәптіштеп жазады. Жырдың 1807 жылғы басылымын ойлағанда ерте хатқа түскендігін түйсінуіміз керек. Сонда Ақыт ақын бұл жырды қайта жаңғырта жырлаушының бірі деп білуіміз ләзім. Тағы бір есте ұстар жайт бұл жырдағы Сейт деген есім Сейфүлмәлік сияқты белсенді кейіпкер екендігі. Жырдың басынан аяғына дейінгі оқиғада Сейфүлмәлікпен қатар қатысып отыратындығы.

Ғабдүлмәлік боп келді,

Сейфүлмәлік нұсқасы.

Ақыт атым орнына,

Сейіткерей қол қойған. – деп Ақыт өзі ескертетін әңгіме осы жырдағы кейіпкер Сейітпен шатастырмаса, бастырушылар?! Алайда «Бісімлә деп Сейітгерей қалам алар» - деп басталатын нұсқада Сейфүлмәліктің досының аты, яғни, Сейіт – Сағит боп өзгереді.

Ақыттың үш томдық Қытайдағы «Шыңжаң халық баспасынан» шыққан шығармаларының бірінші томында «Сейфүлмәлік – Бәдіғұлжамалдың кіріспесінде»:

Қолына Ақыт пақыр қалам алар,

Үңіліп ақ қағазға назар салар.

Сейфүлмәлік, Бәдіғұлжамал екі ғашық,

Ғаламға мысал болған шаһзадалар. – деп басталады.

Ілгергі зерттеушілеріміз ескерткендей Сейфүлмәлік пен Ғабдүлмәлік атында ғана өзгеріс бар. Қалған оқиға түгелге дерлік ұқсас.

Біз Ақыттың бір ғана «Сейфүлмәлік» қиссасына тоқталдық. Алдағы уақыттың еншісінде автордың қалған діни тақырыптағы шығармаларына тоқталмақ ниеттеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ақыт қажы Үлімжіұлы. «Ғахылия». Баян-Өлгей баспагер компаниясы. 1994.
2. Ақыт акын Үлімжіұлы. (жыр, толғау, қиссалар). - Өлгий, - 1994.
3. Ақыт Үлімжіұлы. Шығармалары. (үш томдық). - Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1998.
4. Ақыт Үлімжіұлы. Шығармалары. Іле халық баспасы. Күйтің - 1999.
5. Қазақ кітабының шежіресі. (1807-1917). - Алматы, 1996.
6. Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі. Алматы, - 1983.
7. Қазақ поэзиясының антологиясы, - Алматы, 1993.
8. Дүкен Мәсімхан. «Сарап». - Астана, 2001.
9. Шынай Рахметұлы. «Шұғыла». 2009.
10. «Бабалар сөзі» - 17- том, - Астана, 2005.
11. «Бабалар сөзі» - 28- том, Астана, 2006.
12. «Батырлар жыры» -3 – том, - Алматы, 1964.

Резюме

Статья посвящена исследованию одного из вариантов поэмы «Сейфулмалик», опубликованной Ақыт-қажы в Казани.

Resume

The article is devoted to the analysis of the variant of the poem «Seyfulmalikh», published by Akhyt-khazhy in Kazan.

УДК 82.09: 821.512.122

**ВЫСОКОМИМЕТИЧЕСКИЙ МОДУС
ТРАГИЧЕСКОГО**

А.Т. Жаманкозова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

В 1969 году вышел в свет роман Ахана Нурманова «Құланның ажалы» («Смерть Кулана»). «Құланның ажалы» - художественное произведение, написанное на историческую тему. В центре повествования – судьба батыра Кулана в период становления советской власти. Прототипом героя был батыр и охотник, легендарная личность, соратник и сподвижник Амангельды Иманова – Кейкі-батыр.

Главный герой романа – участник легендарного национально-освободительного движения в Торгайском крае в 1916 году, проходившего под предводительством Амангельды Иманова. Фабула романа раскрывает события после 1916 года. Сюжетно-композиционное построение произведения подчинено раскрытию судьбы Кулана-батыра, невинного, оклеветанного, вынужденного, после несправедливого оговора, скрываться вдали от родных мест и семьи. Перед читателем проходит трагедия человека, прошедшего сложные перипетии взаимоотношения личности и общества. Фабула произведения не изобилует действиями и масштабными событиями. А.Нурманову интереснее и важнее показать внутренний мир переживаний и чувств своего героя, внутреннюю реакцию Кулана, силу духа и непоколебимость, умение выстоять в сложной ситуации, сохранить величие и чистоту души. С самого начала читатель понимает всю нелепость и горечь клеветы, оговора мелких людей, которые пытаются уничтожить батыра. К сожалению, по ложному навету, начинаются трудные для Кулана дни.

На вопрос, почему это случилось с героем, просится закономерный ответ. Кулан-батыр – личность с большим человеческим сердцем, широкой душой, благородными помыслами и сильным духом. Один из последних представителей того понятия, который народ веками вкладывал в смысл слова батыр. Кулан полностью соответствует тому уровню, вызывающему в народе всеобщее почитание и уважение. Не раз на поле брани показывал он мощь и отвагу, сражаясь, бок о бок с Амангельды Имановым, не раз после восстания восхищал народ меткостью и мастерством охотника, знанием природы.

Даже будучи неграмотным, Кулан смог разобраться в перипетиях политической борьбы. Герой разочаровался и не принял советскую власть, за которую отчаянно сражался в 1916 году. Неприятие героя не отразилось в каких-то действиях или рассуждениях. Кулан-батыр просто отстранился от общественной жизни, и стал тихо жить в родном ауле. Это, на наш взгляд, и дало основу для несправедливого оговора героя. Формально, конфликт между Куланом и большом Болжыком, милиционером Томаром – повод для расправы над непокорным и сильным героем. Писатель показывает трагедию человека, не принявшего существующую власть. Часто исследователи сравнивают Кулана с героем романа М. Шолохова «Тихий Дон» Григорием Мелеховым. Кулан-батыр сначала сражается на стороне советской власти, затем уходит в банду Коктобета, потом возвращается в родной аул. Кулана вынуждают к духовным поискам и терзаниям пороки мелких, завистливых людей. Так, К. Сарсекеев пишет: «Ақанның шығармасында Құлан бейнесі адасқан кейіпкер ретінде сомдалады, бұл жағынан оның тағдыры Шолоховтың «Тынық Донындағы» Григорий Мелеховтың образына ұқсас.

Кейкі – Құлан жаңа үкімет – Кенесті мойындамаған батыр. Өйткені ол оқымаса да жүрегі таза қазақ-тын. Автор осы линияны сонау қызыл

империяның қылышынан қаны тамып тұрған кезде-ақ мұрат етіп, алып шыққан. Бұл сол кез өлшемімен санағанда жаналық еді» [1, с. 5-6]. Действительно, создать в 1969 году произведение, в котором главный герой не принимает тоталитарную систему советской империи, показать чистого душой и сердцем героя-казаха было новаторством и смелостью автора. Писатель изобразил трагическое истины и клеветы, силы и мелочной суеты, величия человеческого духа и коварства.

А. Нурманов сумел передать трагическую тональность в духовных терзаниях и муках главного героя. Внутренние монологи Кулана раскрывают сложный мир человеческих взаимоотношений и несут идейно-смысловую функцию всего произведения. Через внутреннюю речь героя автор изображает новый тип героя казахской прозы, который становится зависим от сложившихся обстоятельств, пытается противостоять им, мечется, совершает ошибки, ищет пути спасения, но не может поступиться своими принципами человечности и порядочности. Кулан-батыр, в силу величия своей природы, внутренне не принимает власть, которая вершит судьбы людей, опираясь на сплетни, грязную клевету и обман. Внутренняя борьба героя, его надежда на здравомыслие власти, с одной стороны, и предчувствие на интуитивном уровне нависшей опасности, с другой стороны, становятся движущей силой фабулы романа.

Трагическое в романе принимает скрытое, имплицитное начало. Для того, чтобы понять мироощущение Кулана необходимо понять скрытый смысл его внутренних монологов. Необходимо со-пережить и со-чувствовать то, что чувствует герой. Имплицитный характер внутренней речи Кулана имманентен внутренней форме всего романа. А. Нурманов воплотил в своем произведении тот аспект трагического, на который обратил внимание итальянский критик Барбери Скуаротти [2]. Конструктивное построение всего романа изображает внутреннее раздвоение героя, его метания, потерянность, утрату прежних иллюзий и необходимость принятия нового решения. Новая ситуация, изначально противоречащая старой, порождает невероятные страдания и переживания героя, батыр пересматривает всю систему прежних ценностей, во имя которых боролся в 1916 году; совершает ошибки. Разочарование методами и формами правления большевиков подводят Кулана к мысли, что человек – игрушка в руках судьбы. Но тогда почему природа одарила его здравым смыслом, разумом? Чем личность отличается от животных? Умением различать и преодолевать трагизм бытия. Это осознание возвышает Кулана над обстоятельствами, дает силы противостоять мелочной зависти и сплетням. Переход от уверенности в правоте и справедливости советской власти к разочарованию, от боли и необходимости преодоления зла к надежде на его поражение, приводят мироощущение Кулана к философии трагизма бытия,

к преодолению страдания и боли, к умению противостоять негативному в жизни, к созданию новой ситуации, позитивной и созидающей.

Большевики принесли разрушение, убивая и уничтожая всех на своем пути, они ничем не отличаются от белогвардейцев, также приносящих в жертву человеческую жизнь. И для тех, и для других человек – разменная монета в политической игре; и те, и другие не гнушаются использовать интриги и наветы. Батыр вдруг осознает, что целью обеих сторон стало истребление благородства и человеческого в личности. Через переживания героя автор показывает скрытую динамику развития трагического. Внутренние монологи, диалоги с другими персонажами романа, внутренняя борьба, страдания и поиски смысла – всё работает на раскрытие имплицитного движения трагического в произведении. Различные душевные состояния героя: недоумение, непонимание, обида, неприятие, осуждение, отчаяние, страх показаны через напряженную работу мысли батыра. А. Нурманов пишет: «Бәрінен де жанымды күйдіретіні, кешегі қызыл сарбаз мені апарып байлардың күйыршығына, бандының санатына тіркеп қойғаны. Бұған не айла бар? Ойлай-ойлай бас қататын болды» [3, с. 110]. В период гонений и поисков убежища Кулан испытывает и сомнение в правильности выбранного решения, и подозрение, и неверие в помощь тех, с кем сражался когда-то рядом в далеком 1916 году. В тяжелый период гонений, свершения ошибок, духовных терзаний и метаний Кулан-батыр размышляет о человеке и обществе в целом, поднимаясь до философского осмысления жизни. Человеческие пороки, зависть, малодушие, злоба и ненависть становятся объектом рассуждения героя. Кулану важно понять, чем отличен и чем прочен человек. И Кулан осознает главную истину: если человек хочет жить, он не должен убивать, истреблять другого. Зависть и клевета могут загнать в тупик, заставить переживать, совершать ошибки, может даже сломать человека. Но это не верный путь развития человеческого общества. Чуждость такого понимания жизни делает батыра сильнее. Жизнь одного человека ценой страдания и смерти другого никогда не приведут общество к прогрессу и процветанию. Оправдания идеологического, политического характера здесь не уместны. Как неуместны и чужды мировоззрению героя мелочные пороки завистливых людей. Измельчание общества, измельчание духа не могут не волновать благородного батыра, который в своей жизни никогда не шел на поводу интриг и грязных сплетен. Кулан решал свою судьбу по законам справедливости и добра, степной мудрости и величия. Иначе он не был бы тем, кого народ назвал и признал батыром.

Однако даже сильный духом человек может не выдержать тяжелого пресса клеветы и человеческой зависти. Даже высокий в своих помыслах и делах герой может стать жертвой сплетен и оговора. Нравственно-философские искания Кулана приводят его к мысли о неотвратимости

судьбы. В конце повествования Кулан отчетливо понимает бренность и тщетность суеты жизни, конечность пути. Короткая жизнь неизменно ведет человека к смерти. Эта простая истина, необратимость которой осознал батыр, делает его безразличным к словам, боли, унижениям. Он словно перегорел. Переживания, сомнения, бегство, жизнь в банде, возвращение в аул, страх быть незаслуженно наказанным, клеймо оговора – все теперь абсолютно безразлично герою. А. Нурманов пишет: «Жаксы болған, Ореке, - деп қойды Құлан. Бір ғажабы, ол қазір өзін бір бөтен дүниенің адамы, шет жерден келген мейман іспетті сезініп отыр. Айлар бойы аң сияқты өмір кешіп, ауылын жатырқап қалғаны ма? Әлде жападан-жалғыз тартқан азабы, сондағы ойлаған мың сан жабырқау ой оны мына адамдардан жатысыратты ма? Оны өзі де түсіне алмады. Не қылса да, осынау өз ауылы, мұндағы тіршілік оған біртүрлі таңсық тәрізді. Адамдары да бөтен сияқты. Емен-жарқын ғана көңілмен отыр. Ежеғабыл шүйіркелесіп, илігіп кете алмайды. Бір тылсым түсініксіз хал» [3, с. 196]. Потому что он уверен только в одном. Короткая жизнь ведет человека к смерти. Смерть – непреложная истина. Смерть – конец страданиям и страхам. Человек смертен, мир вечен. Жизнь героя после всех происшедших событий в романе превратилась в движение вниз, к «осени» жизни. Трагическое усиливается теперь новыми размышлениями героя. Оказывается, даже батыра можно морально убить. Даже благородного рыцаря степи можно «привязать» и сделать зависимым от обстоятельств. Охотника, защитника степи и мужественного воина загнали в тупик, выход из которого только смерть. Кулан, не преступавший в жизни законы человечности и добра, не делавший никому плохого, теперь смотрит на все чужими глазами, испытывая глубокое разочарование и неприятие проявлений мелочной природы глупых людей. В финале романа перед нами совершенно другой герой. Это человек, испытавший самые низкие проявления подлости и лицемерия, уставший от борьбы, но, вместе с тем, мудрый и по-прежнему недосыгаемый в своём величии.

Трагическое в романе – это конфликт истины и клеветы, истины и лжи, благородства и подлости. А. Нурманов показал жизненную ситуацию, в которой порядочный человек становится бессильным перед лицемерием и коварством людской лжи. Грязные наветы и зависть сделали свое черное дело. Невинного человека выставили в негативном свете. Кулан, каким бы сильным и смелым он ни был, всего лишь человек. Поэтому он хрупок и уязвим. Боль, отчаяние, горечь обиды, внутренние терзания, одиночество, тяжелые мысли – компоненты трагического в романе. Поэтому Кулан-батыр принимает смерть как облегчение от всех страданий. Разочарование и неприятие жизни, измелчание людских душ, никчемные желания и цели заставляют батыра не желать такой жизни. Трагическое усилено тем, что пороки общества способны загубить и убить даже сильного духом и мыслями

героя. Трагическое в романе завершается поражением героя. Кулан-батыр не смог победить зло. Трагедия батыра должна стать уроком последующим поколениям или стать трагедией всего народа. Оказывается, человеческая несправедливость и ложь могут унижить, приземлить, сделать маленьким беспомощным человеком даже батыра! «Куланның еңсесі түсті, тұнжырап, түйіліп қалды. Жаңағы әзірде айнымалы от жарығында оба басындағы түздің кара бүркітіндей қомақталып отырған ол енді біртүрлі кішірейіп, шөгіп кеткен тәрізді», - пишет автор [3, с. 28]. Трагизм судьбы батыра усилен еще одним аспектом. У героя нет детей. И это усиливает горечь и боль Кулана.

Трагическая тональность романа усиливается через музыку. Искусство не умеет лгать, оно вечно столько, сколько вечен мир. Музыка отражает трагическое мироощущение главного героя. Большую смысловую нагрузку в романе несет пейзаж. Природа отражает мысли и чувства героя. Природа – единственная стихия, чистая и благостная, которая отвечает душевным страданиям героя. Кулан – охотник, прекрасно знающий и понимающий природный мир. Его восхищают гармония и покой, царящие в природе. Неслучайно, Кулан долго смотрит на летящих стройным рядом журавлей, внутренне благословляя их за возможность жить ровно, безкомпромиссно и без пороков человеческого мира. Неслучайно, во время гонений, Кулан-батыр ощущает себя частью этой природы, умеет замечать каждую деталь местности, видеть скрытые, потаенные уголки земли, быть благодарным ей за счастье жить и быть человеком. Автору важно было показать истоки душевной чистоты и мудрости своего героя, поэтому природа в романе сродни души героя, но контрастом проходит в описании других персонажей романа. Пейзаж спроецирован на мироощущение Кулана, отражает его мысли и способствует усилению трагической тональности всего произведения. Важную роль в раскрытии трагического в романе имеют и мотивы сновидений. Писателю важно, чтобы читатель сам понял скрытый смысл снов героя.

Таким образом, трагическое в романе реализуется через внутренние монологи главного героя. Каждое событие в романе комментируется самим Куланом, он внутренне рефлексировывает на все действия, дает им моральную и нравственную оценку. Кроме того, автор использует музыку, пейзаж, мотивы сновидений для раскрытия психологии главного героя. Большое значение уделяет писатель портретным характеристикам других персонажей романа. Все портретные характеристики в романе даны сквозь призму восприятия и оценки главного героя. Автор выводит нам поведенческие типы людей.

Так, Болжык и Томар предстают как типичные представители тоталитарной системы, для которых человеческая жизнь, равно как и морально-нравственные ориентиры не представляют никакой ценности.

Предводитель банды Коктобет оказывается обыкновенным бандитом, не способным к высоким поступкам и делам. Единственная ценность для Коктобета – собственная безопасность и жизнь.

Шарбакбай – человек, способный выжить при любой власти и при любых отношениях. Засаленные глаза Шарбакбая, подобно глазам змеи, видят все подлые пути решения любой проблемы. Это тип человека, олицетворяющего лицемерие и зло, неистребимого ни при каких обстоятельствах и ни при какой власти.

Но, пожалуй, самым отрицательным персонажем в романе является Ефим Кутский, более известный под именем Абдол. Бывший белый офицер тщательно скрывает свое прошлое, прикрываясь под видом нищего. Куланбатыр замечает в глазах Кутского-Абдола скрытую ненависть и злобу, интуитивно подозревая недоброе, он все же полагается на порядочность последнего. Но Абдол убивает Кулана. Все эти персонажи романа контрастируют с главным героем, заметно проигрывая ему в морально-нравственном плане, но оказываясь сильнее в реальной действительности.

Аристотель в «Риторике» писал: «...страшным... будет все то, что, ... имеет большую возможность разрушить или причинить вред, влекущий за собой большие горести. ...такова вражда и гнев людей, имеющих возможность причинить какое-нибудь зло.. несправедливость, обладающая силой, потому что человек несправедливый несправедлив в том, к чему он стремится. ... и оскорбленная добродетель, когда она обладает силой ...» [4, с. 193]. Действительно, несправедливость, обладающая силой, страшна. В романе А. Нурманова «Құланның ажалы» изображена трагическая ситуация, в которой несправедливость, зависть и ненависть людей оказались сильнее доброй воли героя, потому что обладали реальной силой, подкрепленной властью. И это страшно. Это трагично. Это вызывает в нас сострадание, потому что это может случиться и с другими людьми, может повториться и на последующих временных этапах развития человеческого общества.

Писатель делает трагическим героем сильную личность, имеющую огромный авторитет и уважение в народе. И тем трагичнее ее гибель, потому что страшно быть зависимым от кого-либо. Страшно, когда тот, от которого зависит другой человек, может причинить зло и обладает большей силой. Тяжесть и трагизм гибели Кулана определяется, прежде всего, степенью его авторитета и роли в жизни общества. Канадский литературовед, профессор университета Торонто Нортроп Герман Фрай в своем труде «Анатомия критики» писал: «Во второй главе «Поэтики» Аристотель пишет о различии литературных произведений в зависимости от особенностей действующих в них лиц. В одних произведениях, говорит он, герои лучше нас, в других – хуже, в третьих – такие же, как мы. Это место у Аристотеля не привлекало особого внимания современных критиков, поскольку та важная роль, которую Аристотель отводил добру и злу, казалась им

проявлением слишком одностороннего морализаторского подхода к литературе. Однако для обозначения понятий «хорошее» и «дурное» Аристотель пользовался словами *spondaios* и *phaulos*, которые в переносном смысле обозначают «тяжесть» и «легкость». Сюжет литературного произведения – это всегда рассказ о том, как некто совершает нечто. «Некто», если это человек, является героем, а «нечто», что ему удастся или не удастся совершить, определяется тем, что он может или смог бы сделать в зависимости от замысла автора и вытекающих отсюда ожиданий аудитории. Литературные произведения поэтому могут быть классифицированы не по моральному признаку, а в соответствии со способностью героя к действию, которая может быть большей, меньшей или приблизительно равной нашей собственной» [5, с. 5]. Исходя из этой точки зрения канадского ученого, которая нам очень импонирует, мы делаем следующие выводы.

Кулан, выступая главным героем романа, совершает определенные действия, раскрывая предельные возможности сильной личности в неравных условиях несправедливой борьбы. Трагическое выявляется, прежде всего, через образ главного героя. Автор переносит центр тяжести на батыра, и через описания его впечатлений от окружающего, внутренних монологов, сновидений, интуитивно-подсознательных чувств, характеристик его переживаний, действий и поступков показывает зависимость героя от реальностей объективной действительности. Трагическое в этом смысле раскрывается с новых позиций. Акцент сделан на Кулане, его страданиях, чувствах и действиях. Рефлексия героя на несправедливость и зло является проявлением зависимости батыра от условий реальности; трагизм существования героя усилен тем, что Кулан-батыр, при всем своем превосходстве в моральном и физическом плане, оказывается, тем не менее, зависим и уязвим от других людей. Тяжесть гибели батыра усилена этим аспектом. Убит не просто человек, убит батыр. Если стала возможной смерть батыра, то о каких морально-нравственных принципах общества может идти речь? Каково будущее такого общества? Как поведет себя в подобной ситуации обычный человек, слабый? Н.Фрай далее писал: «Если герой превосходит других людей по степени, но зависим от условий земного существования, то это – вождь. Он наделен властью, страстностью и силой выражения, намного превосходящими наши собственные, однако его поступки все же подлежат критике общества и подчиняются законам природы. Это герой высокого миметического модуса, прежде всего – герой эпоса и трагедии, именно тот тип героя, который в первую очередь имел в виду Аристотель» [5, с. 7]. Безусловно, герой романа А. Нурманова «Куланнын ажалы» превосходит всех персонажей произведения по степени благородства, страстности и морали. Но он «зависим от условий земного существования», следовательно, Кулан-батыр – герой высокого миметического модуса. Это объясняет, почему автор проецирует трагизм повествования на центрального

героя, почему герой – человек неординарный, необычный, а известный на всю степь охотник, борец и батыр.

В основу трагического А. Нурманов положил тип героя. Утверждение высокоимитического модуса свидетельствует о новом качественном сдвиге казахской прозы в решении проблемы трагического и ее близости с литературной традицией мирового искусства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сәрсекеев Қ. Ақ жол // Нұрманов А. Құланның ажалы: Роман. – Алматы: Раритет, 2005. – 224 б.
2. Скуаротти Б. Христианское трагическое // Западное литературоведение XX века: Энциклопедия. – Москва: Intrada, 2004. – 560 с.
3. Нұрманов А. Құланның ажалы: Роман. – Алматы: Раритет, 2005. – 224 б.
4. Аристотель. Риторика. – Санкт - Петербург: Издательский Дом «Азбука - классика», 2007. – 352 с.
5. Фрай Н. Анатомия критики. – М.: Директ – Медиа, 2007. – 82 с.

Түйіндеме

Мақалада А. Нурманов «Құланның ажалы» романы негізінде қайғылы мәселесі шешелген. Қазақ прозадағы қайғылы проблемасы жоғары-миметикалық модус ретінде көрсетілген. Оның дәлелі: сюжеттік-композициялық құрылымы, трагедиялық тартыс, көркем-бейнелеу әдістері, кейіпкердің тип.

Resume

There is a plot-compositional analysis made in the article of A.Nurmanov's novel "Kulan's Death". Using this work of literature the author of the article reveals the specific character of the tragic in the novel, its tragic conflict, imetary-figurative means, the type of a character which allows to infer a highly-mimetic modus of the tragic in Kazakh prose.

UDC 81'1

ABOUT THE LINGUISTIC CULTURAL LEXEME "LIGHT"

G.K. Syzdykova

Eurasian National University named after L. Gumilyov

The linguistic cultural lexeme *light* refers to the number of ancient key words of the Russian language picture of the world, which are directly connected with the man's perception of the world, with the system of the wider understanding

of the world, which also may express the meaning of the world and the Russian man's place identification in this world.

In the people's mind there has settled down an opinion about the saint origin of the light and its separation from the darkness as result of the first saint action. The blinding light of the sun, which is so unbearable for the human's eyes, is the consequence of this saint origin.

For the Russian man the eyes are connected with the light the most, which both percept the external light and give the light themselves.

It is impossible to realize what is around a person without the vision and, without the light as well. The absolute absence of the first means physical blindness, inability to see the world around you, differ the objects of this world, its colors and forms. V.I. Dal's thesaurus gives the *light* and *vision* as synonyms, which mean the ability to see with one's own eyes: *His light is gone, there's no light, i.e. he is blind, lost his vision* [Thesaurus, vol. IV, p. 156]. Russian language connects the decrease in light with the weakening of the vision. A person who lost one eye used to be called *half-light*.

It is possible to define the similarity of the meanings of *light* and *vision* by the word *зрак* (old), which in Russian means *eye*, and in its relative language – Serbian it means *sun beam*, i.e. light. The similarity of these terms proves the idea that if the new moon *обглядится* (*will be shining*) up to three days then the whole next month the weather will be nice and clear. *Зреть* (has the same root as the words *зрение*, *зрак*) means to see, to watch: *Зри в корень* (Kozma Prutkov); *зреть* (to ripen) – is said about the wheat which, ripening, slowly turns golden getting closer to the color of sunshine. Eyes as the organs of vision (очи) may have constant epithets *clear*, *light*.

The similarity of terms light and vision created the belief in magic origin and mystic power of the eyes. That's where the mythic knowledge that the heaven lights are the eyes of the skies comes from. The eyes of the person are like the sun and the moon: *Яко на небеси светила солнце и луна..., так и в человеке в главе очи* – is written in one of the old manuscripts. The eyes of the sky meaning the eyes of the person have supernatural power. The metaphoric language gives a human glance an ability to bring bad luck, i.e. hurt someone. The folklore claims that the human eye might not only see, but it has ability to *light* and *burn*. Russian fairy tale tells us about a furious step-mother who sends her step-daughter to bring fire from Baba-yaga. The young girl comes to the witch's house and sees the fence around it with people's skulls on it. Those skulls give light from the eye sockets all night long and lit the yard. The girl puts one of the heads on her stick and returns home. The eyes of the skull burn down the step-mother and her natural daughters, turn them into coals, punishing them for all the sufferings of the step-daughter. A. Block says: *Asrail - an Angel of death hits me with his shining eyes* (p. 372).

For a Russian person the word *light* means the world around him, the Earth with everything that exists on it. A human being lives *in the white (god's) light*, he travels *around the white light*; *Live in the light, see the miracles* [vol. 1, p. 225]; *Light stands by the God's will* [Dal, Russian folk proverbs, vol.1, p. 330]; *Times and years of present light* [Dal, Russian folk proverbs, vol.1, p. 234]; *For many generations, as the light stands, it has been so since ancient times* [Dal, Russian folk proverbs, vol.1, p. 236]; *There are good people in the light* [vol.1, p. 330]; *Just think how wonderfully the light is created!* (Griboyedov, Sorrow of the mind); *I'm going to lock you up behind a metal lock, Behind the bind oak door, So you couldn't see the God's light, And not besmeared my honest name.* (Lermontov, Song about the tsar Ivan Vasilievich, young warrior and the lucky merchant Kalashnikov); *At the first sight he gave an impression of an honest and a little self-confident fellow, many of which you can meet in the white light.* (Turgenev, Smoke, PSS, vol.7, p. 253); *Everyone in the light, everyone in the light knows: There is no happiness* (Block A.A. Lyrics. – M.: Pravda, 1985, p. 249).

In the language picture of the world the lexeme *light* has a positive characteristics, it opposes the darkness. *Light* for a Russian is life in all its appearances, it's a "condition, opposite to darkness, shadow" [Dal, The thesaurus of the live great Russian language, vol. IV, p. 156].

By the mythological concepts of the Russian folk the darkness contains everything evil, scary: death, loss, disaster. In "The word about Igor's army" the picture of the day passing and the night coming after it that will bring the death of Russian army, is shown as: *The night is falling, the sunset drops the last light, darkness covered the fields* [The word about Igor's army, M., 1987, p. 81]. Russian language consciousness has the following imprinted in it: *Do not cut the new loaf of bread after the sunset, do not give back the borrowed money, do not lend the money, do not settle the scores, do not give anyone anything* – all of it means devastation. Before the sunrise it is not permitted to pour out the water that was used to bathe the child for the night, since it may hurt the child. The food and water containers should be covered for the night so the wicked one (one of the appearances of the darkness) could not make them dirty, etc.

The sunlight, on the contrary, brings everything good, well, predicts life, harvest, income, prosperity. The phrase *The sun is shining in the east* (i.e. it has risen) *and shows the way* means that everything predicts success for the one who sets off for the road, for the one who begins to do something.

For the qualitative evaluation of the person, its accordance to the Russian spiritual ideal is also used the opposition *light – darkness*. Human spirit contains a constant fight of light and darkness. The spirit might be dark, unclean and in this case it doesn't suit to the folk ethic ideal: *Someone else's soul is dark; Twist one's soul*, i.e. to lie; *Christian's soul but gypsy's conscience; There's a deep night inside of me*, i.e. the dark beginning dominates in the soul (Tyutchev F.I., PSS. Poet's

library. Big series. L., 1987. – p. 239). Everything positive comes from the light, the light brings the outside and inside beauty. A person with a light soul supposed to follow high moral, ethic and Christian norms, and is supported in every way: *The purse is empty but the souls is clean; The light in the church comes from the candle, and the light in the soul comes from the prayer; The soul is royally light* (Tyutchev, 239); *God's blessing lies upon enlightened soul!..* (Tyutchev, 140). Evaluating positively the lyric hero A. Block claims: *He's all a child of kindness and light, he is all the triumph of freedom!* (p. 259); *You are so light, like virgin snow. You are so white, like distant church* (p. 281).

The term *light* in the consciousness of a Russian is associated with the categories of life and death: *light* – is life, and opposite, *absence of light, the darkness* is death. These perceptions are linked to the following set phrases: *this light* (earth world, life as oppose to the world of dead), *that light* (the world of dead, as oppose to the earth world, life), *to come to light* (to be born), *bring to light* (to give life to a child) – *to go to the other light* (to die), *the one who came from the other light* (the dead person who, by the superstitious perceptions comes out of the grave). They say about the person who was balancing on the edge between life and death due to bad illness, and who began to recover from it: *The patient started to see the light*. When a person dies then the light is “lost” in his eyes. And, the emotional condition of the person, suffering the sorrow, crying over the loss of the close person corresponds at this moment with the condition of darkness. We find the proof of it in the burial song: “*The clear eyes can't see the white light...*”

The word *light* is connected by the Russian people with the concepts of happiness and sorrow: *light in the window* – the only happiness, relief; *light faded in the eyes* – everything became unhappy, unpleasant, disgusting etc.; *the light will look like a mat* – someone will feel bad, difficult, usually of pain, fear etc.; *hate the light* – feel a sudden sharp pain, anger, fear etc...

The term *light* in the consciousness of a Russian person can not be parted from the terms of sense and ignorance: *light of life, light in the eyes, not see the light, light of sense, light of faith, light of truth; Learning is light, and not learning is darkness; What a light of sense has faded! What a heart stopped beating!* (Nekrasov, To the death of Dobrolyubov); *Try to attach to God with as much power as you have and he will enlighten your heart in your spiritual way* (Rerich N., The country of light; The holy patrol. – Riga: Vieda, 1992, p.13); *Light is a result of thought* (same, p. 66)...

Light is also connected with the terms of time, with *day* and *night*: *almost light, not a light and not a sunrise; It's almost light and I'm before your feet!* (Griboyedov, Sorrow of the mind); *We came at almost light, one after another* (from the song); *the next day we got up at not a light and not a sunrise* etc.

Hence, the word *light* contains a whole row of perceptions which have a straight relation to the understanding of the world by the Russian person.

Түйіндеме

Бұл мақалада «свет» лексемасының лингвомәдени әлеуеті анықталады.

Резюме

В данной статье определяется лингвокультурологический потенциал лексемы «свет».

УДК 821.512.122:82-3

**МОТИВЫ РУССКИХ КЛАССИКОВ В РОМАНЕ-ЭПОПЕЕ
«ПУТЬ АБАЯ» М.О. АУЭЗОВА**

А.К. Тусупова

АО Финансовая академия, г. Астана

Изучение творчества М.О. Ауэзова в аспекте международных литературных связей началось с 60-ых годов XX века. Через столетие определились важные тенденции компаративистского осознания творчества классика казахской литературы; во-первых, различные формы взаимосвязей с русской литературой, во-вторых, опосредованные отношения с литературами западной Европы (французской и немецкой), в-третьих, влияние ауэзовского творчества на литературы Востока и, в первую очередь, на тюркоязычные литературы, в-четвертых, связи творчества классика с арабской и персидской литературами.

Осознавая актуальность каждого направления, остановимся, однако, на проблеме влияния русских литературных традиций на творчество М.О. Ауэзова, изменение, трансформацию этих традиций, их дальнейшее развитие в тексте выдающегося романа-эпопеи «Путь Абая».

Проблема влияния русских литературных традиций на творчество М.О. Ауэзова, изменения, трансформация этих традиций, их дальнейшее развитие в тексте выдающегося романа-эпопеи «Путь Абая» всегда была актуальной.

Ауэзов, говоря о влиянии на него русской литературы, на первое место ставил не Толстого, а И.С. Тургенева. Об этом, в частности, вспоминает ученый-востоковед, академик И.С. Брагинский, беседовавший с писателем. Ауэзов ему сказал: «Знаете ли Вы, кто оказал на меня самое большее влияние? Не догадаетесь. Тургенев. Вы не смотрите, что на поверхности, может быть, этого влияния и не видно.

Литературное влияние – это не простая вещь, его только упрощенцы думают руками схватить и показать, смешивая влияние и подражание. Творческое влияние проходит где-то в глубине, проникает в самую душу писателя, делается его второй природой и проявляется как-то по-своему, по-особому, не всегда заметно для невооруженного взгляда. Вот так и Тургенев, а ведь его-то я больше всех и любил смолоду» [1].

Современные исследователи обзорно представляют проблему русско-казахских литературных связей в романе-эпопее «Путь Абая». Следует сказать, что признание факта влияния отнюдь не означает принижение самобытности литературы, которая это влияние воспринимает. Напротив, интерес к художественным достоинствам другой литературы говорит о широте мысли и кругозоре писателя, его умении видеть перспективы развития родной литературы не в стороне от мирового литературного процесса, а в органической связи с ним.

Как известно, роман «Путь Абая», будучи первым произведением такого типа в казахской литературе, имел предшественников в русской и зарубежной литературе, которые послужили почвой для его создания. Одно из самых дискутируемых произведений И.С. Тургенева «Отцы и дети», в котором отразилась не столько поколенческая, сколько идеологическая проблема отношения к прогрессу, причем национально выраженная – в соответствии с представлением русского общества 60-х годов XIX века. Сам Ауэзов неоднократно говорил о романе «Отцы и дети» Тургенева, раскрывшем идейную несовместимость. Эта сложная идея отразилась и в одной из важнейших сюжетных линий романа – взаимоотношении отца и сына – Кунанбая и Абая, и далее – взаимоотношениях Абая с братьями-Кудайбергеном, Такежаном, Оспаном.

М. Ауэзов, как и И.С. Тургенев, в своих произведениях намечает круг проблем для дальнейшего развития сюжета, прояснение которых невозможно без такого понятия, как мотив. С современной точки зрения мотив есть не только явление композиции, но и сюжета. Ученые склонны относить мотив то к сюжету, то к композиции. В прозе и поэзии исследователи часто определяют мотив как часть образной системы, то есть образ-мотив, который обнаруживается в лирике, лирической прозе значительно чаще, чем, скажем, в историческом романе.

Анализ литературоведческих трудов по данной проблеме приводит к мысли о том, что мотив, как повторяющаяся и расширяющая символически свое значение единица, охватывает такие важные категории как сюжет, композиция, образная система. Рассмотрим это на примере творчества М.О. Ауэзова.

Поскольку сюжет – это цепь действий героев, которые разрешают какой либо конфликт, то мотив в сюжете возникает сначала как описание действия,

если в тексте он встречается более двух раз, то это первый признак того, что это – мотив. Подчеркивание какого-либо действия (намеренной холодности, суетливости, желания угодить и т.д.) не только характеристика образа, но прежде всего усиление (градация) действия, а значит и привнесение нового смысла в сюжет.

Известно, что во многих классических произведениях одно и то же действие может повторяться. К примеру, бегство Мцыри дано Лермонтовым неоднократно, что создает градацию в сюжете и показывает неукротимость героя через его важнейшую мечту-свободу. Хлестаков в «Ревизоре» не раз и не два вдохновенно врет и т.д.

В романе «Путь Абая» мы обнаруживаем несколько случаев мотива-действия, то есть мотива - сюжетного составляющего. Например, мотив молодости, роста, жизни определяется как важнейший в романе-эпопее. Во-первых, он открывается известным эпизодом возвращающегося домой на каникулы Абая-подростка, что является завязкой сюжета. Во-вторых, мотив молодости и роста неоднократно возникает в связи с поэтической деятельностью Абая и поисками своего героя. Поэт не может уповать на богатырское прошлое, современность подвергается им беспощадной критике, в поисках героя он обращает свой взгляд на молодежь.

В-третьих, в годы укрепления своего поэтического и человеческого влияния Абай приобретает приверженцев и последователей, поддерживающих его общественные взгляды и его борьбу за нового человека в казахской поэзии – свободного от феодальной регламентированности, открытого для новых знаний, умений и отношений. Этими приверженцами становятся его сыновья, поэтически и музыкально одаренная молодежь – Амир, Керимбала, Умит и другие. Именно молодежь подхватывает и несет в народные массы новые идеи Абая о мире, человеке, обществе, боге, то есть она поддерживает и распространяет новую идеологию, а не только новые песни.

В-четвертых, Абай разрушает один из важнейших институтов феодализма- угнетение женщины как самой бесправной в феодальной системе. Это и бунт против феодальных установлений и женитьба самого Абая на Айгерим, это моральная помощь возлюбленным, желающим по любви заключить брак, это выступления Абая в защиту молодости, любви и свободы в общественных инстанциях (на курултае, на собрании волостных, в русском суде).

Мотив молодости жизни – важнейший в сюжетной линии романа, придает символическое значение победы будущего, победы молодости в смертельной борьбе с прошлым. Это новая философия молодости по Абаю.

Молодость воспевалась в казахской поэзии и до Абая. В фольклоре и в творчестве казахских поэтов-современников Абая молодость –

пора прекрасная, свободная, безмятежная, счастливая в основном для мужчины. Молодость женская – очень короткий период девичества в родном доме и родном кругу. Редко замужество было итогом любви или обоюдного влечения, поэтому и молодость женщин редко бывала счастливой и безмятежной. Во взаимоотношения молодых людей Абай ввел понятие любви, уважения и гармонии. Именно Абай создал образ джигита- нового человека, умного, образованного, жаждущего новых знаний и желающего преобразовать собственную жизнь, создать новую семью. Молодость – важнейшая пора жизни, время выбора жизненного пути для юноши и девушки - считал поэт. Абай создал в поэзии, а потом и в своем окружении новую молодежь. Словно следуя тургеневской чуткости ко всему новому, зарождающемуся, прогрессивному, Абай создает образы девушки и джигита понимающих, ценящих, уважающих и любящих друг друга, стремящихся к новой осмысленной жизни, отвергающих многие закостеневшие традиции своего народа.

Мотив молодости по-новому воспринятый Абаем проходит красной нитью через весь роман, сначала как молодость самого поэта, потом как молодость талантливого окружения. Этот мотив сопровождается горькими абаевскими раздумьями о своей молодости, гордостью и радостью за молодость своих наследников по крови и по духу, верой в образованных, свободных и счастливых потомков в будущем. Мотив молодости является сюжетообразующим, трехкратное обращение к нему означает важность этого мотива как явления обновления.

Созвучен мотиву молодости и мотив любви. Поиски человеком себя, своего места в жизни всегда связаны и с проблемой любви.

Трагическая личность на переломе эпох редко бывает осчастливлена безоблачной любовью. Претензии личности простираются как бы недалеко: чтобы его выбор был личностным и был поддержан окружением. В феодальном патриархальном обществе этого быть не может. Личный выбор, выражение личных потребностей пресекаются в таком обществе на корню. Абай и Тогжан повторяют судьбу всех несчастных влюбленных, так ярко и эмоционально выраженных в казахском лироэпосе. Феодальная регламентированность жизни уже давно определила пути молодых, их чувства не имели значения для системы. Кстати, мотив несчастной несостоявшейся любви, являясь общечеловеческим сюжетом, каждый раз приходит в мир в национальном, временном видоизменениях. Поэтому не только в жизни и поэзии Абая прозвучал этот мотив, но и стал проблемой казахской эпике начала XX века.

Мотив любви Абая связан с молодостью, с талантами, с обаянием, которые были характеристикой его возлюбленной Тогжан. В ином человеке – в Айгерим – он встречает потерянную любовь. Будучи уже

состоявшейся личностью, он противостоит патриархальному взгляду, добивается женитьбы на любимой.

Став отцом взрослых детей, он мечтает, что отношения его потомков будут складываться по-иному. Как прогрессивный человек он воспитывает своих детей в ином духе, но власть тьмы оказывается сильнее. Короткой была жизнь и любовь его любимого сына Абиша, недолгой оказалась жизнь талантливого Магавьи, а дочь Гульбадан сполна испила горькую чашу судьбы женщины-казашки. Семья, конечно, может воспитать нового человека, но жестокая среда ломает судьбы. Дисгармония мира не приемлет любви, испытывает ее сурово, ломает и корежит ее.

Особое место в творчестве И.С. Тургенева и М.О. Ауэзова занимает также мотив природы.

Русская литература необычайно богата философскими размышлениями о жизни природы. Мотив природы Тургенев часто связывает с темой любви. Так, в повести «Первая любовь» используется традиционный прием: проводится параллель между картиной природы и психологическим состоянием героя. Психологическое состояние влюбленного юноши показано в движении – от бурных порывов чувства к душевному умиротворению. Душа человека, охваченного любовью, словно находится во власти стихии. Такое представление глубоко характерно для Тургенева, рассматривавшего любовь как проявление в человеке некоего иррационального природного начала. Вслед за Тургеневым М. Ауэзов отражает в пейзажных зарисовках чувства своих героев. Поэтому так волнует главного героя Абая Семей-гора, манит родственную душу своим одиночеством: «...Семей-гора! Отчего тебе судьба – быть столь одинокой? Что за горькая доля? Какой гнев в степи выплеснул тебя в этот мир?» [2, с.22].

Мотив природы у Тургенева тесно связан с музыкой, а у Ауэзова – с народными напевами. Именно музыка и отношение к ней является идеальным мерилем тургеневских характеров. В «Дворянском гнезде» почти все герои музицируют, однако они и резко противопоставлены по восприятию ее чарующей силы. Так, внезапно услышав игру Лемма, Лаврецкий на фоне природы испытывает непередаваемое волнение, то Паншину музыкальность не свойственна, она чужда его сухой и прагматичной натуре. Как же мотив музыки преломляется в творчестве М. Ауэзова? Для возлюбленной Абая Тогжан его песня, плывущая по бескрайним просторам Сары-Арки, – «...это исповедь сердца, взволнованного глубокими чувствами, изливавшего юную печаль...» [3, с.602] Совсем по-другому относится к напевам, долетавшим из тьмы ночи, Кунанбай: «Пусть замолчит, не вост...Он покой мой отнял!» [3,603]. Такой упорной и назойливой казалась ему песня любви.

Постигая образ природы в творчестве Тургенева и Ауэзова, можно увидеть закономерную последовательность движения от эстетического любования красотой пейзажа – к осознанию родства в проявлении стихийных

сил природы и человеческих чувств – и далее – к пониманию сложной и противоречивой природы человеческой души.

Одним из важных мотивов в творчестве И.С. Тургенева и М. Ауэзова является мотив борьбы отцов и детей. У Ауэзова этот мотив также национально окрашен и является главным в романе-эпопее «Путь Абая». Конечно, противостояние отца и сына возможно наблюдать во многих произведениях мировой и, прежде всего, французской литературе. Но особенное отличие их от романов любимого Ауэзовым Тургенева состоит в том, что непонимание и вражда поколений, то есть аспект несовпадения во времени перенесен русским писателем в сферу идейную.

Поэтому у Ауэзова не только Кунанбай-вождь и глава патриархального общества, не менее подвластен и молодой Такежан влиянию старого мира, и Оспан также несет в себе родимые пятна своей среды.

Ауэзовский роман не только показывает распад патриархальной семьи, старых устоев, но и утверждает закономерность этого процесса. Именно в этой патриархальной среде рождается, растет критик и ярый враг ее – это Абай.

Продолжая интерпретировать проблему извечных мотивов в художественном тексте «Путь Абая», нельзя не сказать о толстовских традициях в творчестве М. Ауэзова.

Центральным мотивом в романе выступает и мотив смерти, который и определяет развитие не только сюжета, но главного героя романа-эпопеи Абая. Философская проблема жизни и смерти является одной из главных в романах как Л. Толстого, так и М. Ауэзова.

Мотив смерти открывается в романе позорной и насильственной смертью Кодара и Камки и в течение романа как эта так и другие кончины имеют важное идейное и композиционное значение.

И Лев Толстой, и Мухтар Ауэзов как писатели-реалисты и как создатели романов-эпопей, то есть романов о жизни целого народа, показывают жизнь в различных ее проявлениях; жизнь в исканиях, творческих поисках, в желании приносить пользу окружающим, своему народу, жизнь ради жизни, жизнь в смирении и бесполезную жизнь людей, мертвых духовно. Однако смерть у Толстого неоднозначна: это и смерть как составляющая жизни, смерть ради продолжения жизни, смерть-гибель, бессмысленная и неестественная. Всех своих положительных героев Толстой подвергает различным испытаниям. И одно из них - испытание смертью, причем не только смертью самого героя, но и смертью близких ему людей.

На протяжении эпопеи Ауэзова Абай тоже подвергается испытанию смертью. В главе «В печали» умирают два самых близких и родных для него людей - Даркембай и Абиш.

Богатейшая галерея образов романов - эпопей Ауэзова дает цельное представление о казахском народе. Таланты, стремление к добру, к правде,

любовь к поэтическому слову, привязанность к родной степи - вот главные черты народного характера, которые показывает М. Ауэзов сквозь бесчисленное множество индивидуальных судеб и характеров. При всех жизненных тяготах, которые выпадают на долю героев, они сохранили высокие моральные качества, это личности сильные, незаурядные. Через жизненные преграды они шагают рядом с Абаем, набираясь опыта, узнавая, кто «близкий», а кто-« дальний».

Один из таких образов- это образ Даркембая, который с наибольшей полнотой очерчен в романе. В нем как бы сосредоточились безмерные страдания жизненная стойкость народа. Один из многих бедняков, он выделяется решительностью характера, живым языком, ясным умом, живет достойно с пониманием своей моральной правоты. Именно это чувство позволяет ему, отстаивая интересы Дармена, бросать в лицо Кунанбаю резкие слова. Это же чувство позволяет ему вести себя независимо, гордо при столкновениях с Такежаном. На страницах романа Даркембай появляется уже зрелым человеком, но, как и большинство героев эпопеи, он растет вместе с самой жизнью - его образ дан в развитии. Сначала, как сородич Божея, он готов пристрелить Кунанбая, посягнувшего на честь рода. Но впоследствии более важными становятся для него не родовые, а народные, жизненные интересы. Многое в Даркембае привлекает Абая- честность, смелость, его образная речь: «Боже ж мой, ведь вы здесь одиноки среди злодеев, как кустик чия в горящей степи»; «О чем говорят сильные? О том, как угнетали слабых. О чем говорят слабые? О том, как терпели от сильных» [2,с.108].После болезни Даркембай умирает.

Ауэзов показывает, как тяжело переживает смерть друга Абай:

«Давно не плакал Абай, но теперь уже не мог сдержать слез: они так и закапали на лицо умирающего. Абай прижался лбом к его бороде, вдохнув теплый дух умирающего человека, стараясь навсегда запомнить его, и Даркембай тоже целовал его голову, вдыхал запах друга, будто желая навечно унести его с собой.

-Славный мой, дорогой мой старик - скорбел в печали Абай – то ли взывая к умирающему, то ли говоря сам собой. Всхлипывая, прерывисто дыша, он предавался горю, и ему казалось, что вся его многолетняя дружба с этим человеком и все его чувства к нему теперь собраны в этой широкой груди - и открылись в час смерти» [2, с. 157].

Жизнь и смерть представлены в романе Л.Н. Толстого «Война и мир» в различных формах. Основным авторским приемом на протяжении всего романа является антитеза. И главным противопоставлением является противопоставление жизни и смерти. Даже в заглавии романа это видно: война несет людям страдания, горе, смерть, а мир – радость жизни. Принято

отождествлять войну со смертью, а мир с жизнью, но в реальной жизни все не так однозначно и потому в своем романе автор противопоставляет также естественную смерть ради продолжения жизни и противоестественную человеческой природе смерть на войне; жизнь естественную простых людей и лучших представителей дворянства – жизни мертвых духовно людей света.

Для Ауэзова как писателя философская тема жизни и смерти важна прежде всего для показа развития его героя. Жизненные предпосылки развития героя, включающие столкновения, драматические ситуации, чувства и мысли Абая, Ауэзов раскрывает в ряде различных по своему значению эпизодов; личных, общественных и семейных. К этим эпизодам относятся и эпизоды смерти.

По признанию самого писателя, ему «казалось необходимым дать эти эпизоды не в разрозненном иллюстративном плане, а в естественном жизненном переплетении, как того требуют законы реализма».

Таким образом, резюмируя вышесказанное, в художественном тексте М. Ауэзова можно определить несколько видов мотивов, которые существуют и в творчестве русских классиков, но которые по-особому преломляются в творчестве гениального казахского классика. Эти извечные мотивы национально окрашены и передают дух своего народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Брагинский И.С. Ученый-поэт. Народы Азии и Африки, 1961, №6, - с. 240.
2. Ауэзов М. «Путь Абая». Роман-эпопея, книга II. Перевод А. Кима. – Алматы: И.Д. Жибек жолы, 2007. – с.108-157.
3. Ауэзов М. О литературе. Сайт общественного фонда «Мухтар Ауэзов».

Түйіндеме

Мақала әдеби компаративизмдердің өзекті мәселелеріне арналған М. Ауэзовтің көркем мәтіндеріндегі уәждерді түсіндіру мәселесі қазақ және орыс классиктерінің шығармашылықтарын салыстырмалы талдау негізінде шешілген.

Resume

The article is devoted to the actual problem of the literary compromise. The problem of interpretation from the eternal motives in the literary texts of M. Auezov was solved with the help of comparative analyses of the Kazakh and Russian classics' creative works.

-ША, -ШЕ ТҰЛҒАЛЫ СӨЗДЕРДІҢ ҮСТЕУЛЕНУ

Ж.Т. Сарбалаев

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Қазіргі қазақ тіліндегі ең сыры да, қыры да көп қосымшалардың бірі, дау жоқ, -ша, -ше екені белгілі. Бұл, оның, әлбетте, семантикалық қырларының сан алуандығымен, тіл құрамында атқаратын қызметінің әр қилылығымен байланысты түсіндіріледі. Сондай-ақ, бұл аффикс тілдегі өзге тұлғаларға қарағанда өзінің шығу тегі, қалыптасу тәркіні тұрғысынан да айрықшаланады. Түркі тілдерінің көне ескерткіші Орхон-Енисей жазбаларында –ша, -ше формалы сөздердің молынан ұшырауы оның көне кезеңнен бері қолданыста келе жатқанын аңғартса керек. Сөзімізге дәлел ретінде Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі мына сөйлемдерді алға тарта кетейік. «Өртше қызып келті» (Өртше лаулап келді). Оғланым, ерда марымынша бол (Ұланым, ерлікте ұстазындай бол). «Түркге йил лу ер үр» (Түркше жыл ұлу еді).

Қазіргі қазақ тіл білімінде –ша, -ше қосымшасының қолданылу жайына келсек, оның негізінен 3 түрлі қызметі сөз болады. Бірінші, аталған аффикс зат есімдерге жалғанып, жеке көзқарас тұрғысынан кішірейту мәніндегі зат атауларын жасайды: сандықша, қобдиша, кітапша, өзекше, өгізше және т.б. Бұл қосымша әуелі тіліміздегі араб-парсы тілдерінен ауысып келген сөздерге ғана жалғанған, уақыт өте келе оның қолданылу өрісі кеңейіп, бірте-бірте төл сөздер санатындағы байырғы зат атауларына да қосылатын болған. Екінші, -ша, -ше жұрнағы негізгі және туынды сын есімдерге де қосылып, оның бойындағы шырайлық дәрежені солғындатып, бәсеңдетіп көрсететін атрибутивтер тудырады: толықша, семізше, арықша, ұзынша. Үшінші, бұл форма есім негіздерге қосылып, салыстыру, ұқсату мәнін беретін үстеу сөздер қалыптастырады. Мысалы, адамша, суша, қалаша, орысша, балаша... Зерттеу өзегі болып отырған –ша, -ше аффиксінің алдыңғы екі қызметі форма жасаушылық яғни сөз түрленімдік болса, соңғы, үшінші қызметі сөзжасамдық болып табылады.

Қазіргі қазақ тіл білімінде аталған тұлғаның сөз түрленімдік қызметіне қарағанда сөзжасамдық функциясы зерттеу нысанына көбірек алынған. Қазақ тілінің мектепке және орта, жоғары оқу орындарына арналған барлық оқулықтарында, тіліміздің морфологиялық жүйесіне, сөзжасамына, әсіресе, үстеуге қатысты барлық бөлімдерінде –ша, -ше сөзжасамдық тұлға болып анықталған. Ол еңбектерде оған «үстеу жасайтын ең өнімді, белсенді қосымша» деген сипаттама таңылған. Қазақ тілінен өзге түрлі тілдерінде де –ша, -ше жұрнағы сөз тудырушы қосымша ретінде сипатталады. Әрине,

–ша, –ше тұлғасының тілдегі негізге қызметі үстеу категориясына жататын жаңа сөздер тудыру екеніне дау жоқ. Бірақ, осыған қарап оның сөзжасамдық қызметтен кем түспейтін екінші функциясы-сөз түрленімдік яғни форма жасаушылық қызметін ұмытуға бола ма?

–Ша, –ше тұлғасының сөз түрленімдік сипатына зерттеушілер тамтұмдап болса да ерте кезден назар аударып келеді. Мысалы, Н. Созонтовтың белгілі грамматикасында –ша, –ше қосымшасы сөзжасамдық сипатта емес, сөзтүрленімдік мазмұнда яғни септеулік қызметтегі тұлға ретінде анықталса [1, 46-47], В.В. Радлов оны септеулік шылау деп бағалаған [2, 31-32]. Татар тілшілері Т.Алпаров пен М.М. Закиев сөз болып отырған аффиксті септік категориясының қосып, бейнелеу, ұқсату септігінің грамматикалық көрсеткіші деп қарастырған [3, 90-91]. Әрине, бұл ғалымдардың бұл арада –ша, –ше жұрнағының абстракциялану қарқынының жоғарылығына, зат есім атаулының басым көпшілігіне жалғана беретіндігін негізі қазық етіп ұстағаны белгілі. Сондай-ақ, түрік тілдерінің бірі-түркімен тілінде де –ша, –ше формасының сөзжасамдық қызметімен қатар сөз түрленімдік функция орындайтынын сол тілдің зерттеушісі П. Азизов та секертеді [4, 32-34]. В.М. Насилов та ұйғыр тіліне арналған еңбегінде–ша, –ше аффиксінің сөзжасамдық қасиеті жоқ екенін айта келіп, оның аталған тілде жалпы форма жасаушылық роль атқаратынын баса атап өтеді [5, 33]. Көрнекті түрколог ғалымдар Н.Н. Дыренкова мен М.А. Хабичевтер де –ша, –ше тұлғасының сөзтүрленімдік қызметін жоққа шығармайды. Алдыңғы зерттеуші оны әрі көсемше тұлғалы, әрі салыстырмалы септік формасы деп тұжырымдаса, соңғы автор бұны қарашай-балқар тілінде барлық сөз таптарына ортақ салыстырма септіктің тілдік көрсеткіші деген байлам жасайды [6, 137,218].

Қазақ тіл білімінде де –ша, –ше тұлғасының семантикалық мәні мен қызметі жайында бір-біріне кереғар, әртүрлі болжамдар айтылады. Профессор Қ.Жұбановтың –ша, –ше тұлғасын кезінде меңзес септіктің грамматикалық көрсеткіші деп қарастырғаны мәлім [7, 344]. академик Н.Сауранбаевтың аталған форманы әуелі септік жалғауы болған, кейіннен ол үстеу жасаушы тұлғаға айналған деп түйіндегені белгілі [8, 144].

Қазақ тілінің тағы бір көрнекті өкілі Ы.Мамановтың –ша, –ше қосымшасын әрі сөз жасаушы, әрі сөз түрлендіруші тұлға деп қорытынды жасағаны ғылым әлеміне аян. Осы зерттеушілермен қатар ғалым Қ.Шаяхметовтің де аталған аффикстің сөзжасамдық қызметпен бірге сөзтүрленімдік функция атқаратынын мол тілдік фактілер негізінде дәлелдеп, құнды еңбек жазғанын айрықша атап өткен жөн [10, 106-124]. Бұл пікірталасқа, ғылыми дауға 2004 жылы жарыққа шыққан «Қазақ грамматикасы» атты іргелі еңбекте біржола нүкте қойылды деуге болады. Қазақ тілінің көрнекті маамндары тізе қосып әзірлеген бұл сүбелі зерттеуде –ша, –ше қосымшасының әрі сөзжасамдық, әрі сөзтүрленімдік қызмет атқаратыны тайға таңба басқандай жазылды.

Сонымен, –ша, -ше аффиксі екі түрлі функция орындайды: а) сөзтүрленімдік; ә) сөзжасамдық.

Енді аталған қосымшаның осы қызметтеріне қысқаша тоқталып өтейік. Ең әуелі –ша, -ше жұрнағының сөзтүрленімдік қызметі жайында.

1. –Ша, -ше аффиксі етістіктің есімше негіздеріне тікелей жалғанып, сөз түрленімдік функция орындайды. Мысалы, келгенше, айтқанша, дегенше, барғанша, сөйлегенше...

Мысалға келтірілген сөздерде –ша, -ше аффиксінің сөзжасамдық функция атқаруына, біріншіден, оның сөзтүрленімдік –ған, -ген аффиксінен кейін келуі кедергі болған, ол оның түбірмен бірігіп монолиттенуіне бөгет жасаған. Екіншіден, есімше негіздеріне жалғанған –ша, -ше қосымшасы септеулік шылау мәнін білдіріп тұрады. Оны барыс септігінің шылауларда жүретін дейін, шейін септеуліктерімен тіркестіріп, қайта құруға болады. Келгенге дейін, жеткенге дейін, сөйлегенге дейін.

2. –ша, -ше тұлғасы етістік категориясы көсемшенің –а, -е, -й формалы болымсыз негіздеріне қосылып, сөзтүрленімдік қызметте жұмсалады. Мысалы: айтпайынша, аспайынша, пайдаланбайынша, оқымайынша, т.б. бұл мысалдарда аталған жұрнақ өзі жалғанған түрбірлерге лексикалық жаңа мағына үстеп тұрған жоқ. Ол оларға тек үстеме мағына ғана жамап тұр. Сондықтан бұларға жалғанған –ша, -ше аффиксін басқа тұлғалармен, мысалы, атап айтқанда, шартты рай формасы –са, -семен ауыстыруға болады. Сөйлемейінше-сөйлемесе, болмайынша-болмаса. Ал, егер бұл дәлелдемелердегі –ша, -ше тұлғасы сөз тудырушы аффикс болса, онда аталған қосымша мұндай ауыстыруға көнбес еді. Сондықтан, –ша, -ше аффиксінің бұл жердегі негізгі қызметі сөзжасамдық емес, сөзтүрленімдік болып табылады.

3. Қимыл есім тұлғасы –у –ға үстемеленген –ша, -ше аффиксі де сөзтүрленімдік қызмет атқарады: айтуынша, болжауынша, білуінше, төзбөуінше, шамалауынша. –У тұлғалы қимыл есімдеріне жалғанған –ша, -ше аффиксінің сөзжасамдық қызмет атқармай, тек қана сөзтүрленімдік сипатта келуінің, біздіңше, бірнеше себептері бар. Біріншіден, –у тұлғалы қимыл есім негіздеріне –ша, -ше жұрнағы тікелей жалғана алмайды, ол өзінің алдына міндетті түрде тәуелдік формасының келуін талап етеді. Екіншіден, –у тұлғасы тәуелденген барлық негіздерге –ша, -ше аффиксі талғаусыз, шексіз жалғана береді. Бұл өз кезегінде оны грамматикалық абстракция жасауға итермелейді. Ал, грамматикалық абстракция жасау сөзжасамдық тұлғаның міндеті емес, ол сөзтүрленімдік форманың негізгі қызметтерінің бірі.

4. –Ша, -ше аффиксі зат есімнің көптік, тәуелдік формаларына да қосылып, сөзтүрленімдік міндет орындайды. Мысалы, адамдарша, құстарша, балаларша, құжаттарша, анамша, әкемше, анасынша, бабаңша, бастығыңша. Бұл мысалдардағы –ша, -ше формасын өзі жалғанған сөзден үстеу тудырып

түр деп тануға болмайды. Себебі, атүсті, сырттай қарағанда бұлар үстеу сөз болып көрінгенмен, шын мәнінде бұлар сөздік бүтін деңгейіне жете алмаған. Себебі, біріншіден, түбір мен аталған аффикстің арасына кіріп кеткен көптік, тәуелдік формалары түбір мен қосымшаның тұтастанып, лексикалық бүтінге айналуын тежеген. Екіншіден, сөз болып отырған аффикс зат есімнің көптік, тәуелдік формаларына шексіз қосыла береді. Яғни, грамматикалық абстракция жасайды. Үшіншіден, оны –дай, –дей тұлғасымен ауыстырып, жаңа тілдік құрылым жасауға болады. Оған төмендегі мысал жұптар анық дәлел. Анамша-анамдай, баламша-баламдай, құсша-құстай, қасқырша-қасқырдай. Ал көптік, тәуелдік жалғауынан соң қосылған –ша, -ше тұлғалы сөздердің сөйлем құрамында үстеулер сықылды пысықтауыштық қызмет атқаратыны рас. Бірақ, оларды синтаксистік талап тудырған пысықтауыштар деп қабылдаған дұрыс болмақ.

Әрине, тілде өзгеріске түспейтін, бір орында қатып, байланып қалған құбылыстар болмайды. Тіл де жанды организм сияқты, уақыт заңына бағынып, өзгеріп, дамып, бір күйден екінші күйге ауысып, өзгеріп отырады. Осы тұрғыдан қарағанда –ша, -ше тұлғасының қосылуы арқылы қалыптасқан сөзтүрленімдік формалар да өзгеріске түспей тұра алмайды. Тұрақты әрі жиі синтаксистік қолданыстың нәтижесінде бұлардың да адвербиалданып, үстеу болып қалыптасып кеткендері бар. Ол үшін мына сөйлемге назар адарып көрейік. 1. Ол ізінше үйіне қайтты. 2. Біз оларға барымызша көмектестік. 3. Жұрттың көзінше жұмыс істегенді ұнатады. 4. Күндегі әдетімше ерте ояндым. Мысалға алынған бұл сөйлемдердегі –ша, -ше тұлғалы лексикалық единицалар үстеу категориясына тән лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерді иеленген. Әрине, бұларды үстеуге айналдырған –ша, -ше аффиксінің дериваттық қызметінің жемісі емес, ол-адвербиалдану процесінің нәтижесі яғни бұларды үстеу еткен синтаксистік ұдайы әрі тұрақты қолданыс. Екінші сөзбен айтқанда, сөз болып отырған сөздер пысықтауыштық қызметте жиі әрі үздіксіз қолданылудың нәтижесінде үстеулерге тән ерекшеліктер мен белгілерді бірте-бірте қабылдап, нәтижесінде адвербиал тұлғалар болып қалыптасқан. Аталған сөздердің құрамындағы –ша, -ше аффиксі еш өзгеріске ұшырамай, бәрібір бұрынғы сөзтүрленімдік позицияда қалады. Мұндай адвербиализация процесінің нәтижесінде қалыптасқан үстеулерді адвербиалдану дәрежесіне қарай толық адвербиалданған үстеулер және жарым-жартылай немесе толық емес адвербиалдар деп, екі топқа жіктеп көрсетуге болады. Жарым-жарты үстеуге айналған –ша, -ше тұлғалы сөздердің толық адвербиалданған сөздерге қарағанда лексика-семантикалық бүтіндігі мен құрылымдық тұтастығының біржола орныққандығы яғни өзінің бұрынғы категориясынан біржола қол үзіп кеткендігі байқалады. Себебі, оларды бұрынғы қалпын сақтап, септік жалғаулармен немесе септеулік шылаулармен алмастырып айтуға болады. Мысалы, өзімше-өз бетіммен,

қалауымша-қалауым бойынша, айтқанша-айтқан бойда, әдетімше-әдетіммен. Жарым-жартылай немесе толық емес адвербиалдардың осылайша септеулік шылаулармен болмаса септік жалғауларымен семантикалық байланысы яғни оларды аталған тұлғалармен ауыстырып қолдана беруге болатындығы бұларды толық адвербиалдан ажыратудың басты белгісі болып саналады. Ал, толық адвербиалданған –ша, -ше жұрнағын қабылдаған зат есім негізді лексикалар мұндай құбылтуларға көне бермейді.

Сондай-ақ, –ша, -ше тұлғасы қазақ тілі оқулықтарында жазылып, айтылып жүргендей жалқы есімдерге қосылғанда сөзжасамдық емес, сөзтүрленімдік қызмет атқарады. Мысалы, Оспановша, Адамбаевша, Мұхтарша, Қибігүлше деген сөздердің құрамындағы –ша, -ше жұрнағы сөзжасамдық тұлға деуге бола ма? Біздің мұндай пікірлерге қарсы айтар дәлелдеріміз жоқ емес. Біріншіден, жаңадан пайда болатын сөз қоғамдық әлеуметтік өмірдің сұранысын қанағаттандыру үшін жасалып, өзінің тұрақтылық қалпын сақтайды. Ол жеке сөйлеушінің талап-тілегінен тумайды, қоғамдық-әлеуметтік өмірдің жаңа сөздерге деген сұранысын өтеу үшін пайда болады. Сол себептен тілдің сөздік құрамында жаңадан қалыптасқан сөздердің басым көпшілігінде модальдық мән бола бермейді. Ал, Оskarовша деген лексеманың бойынан жаңа сөздерге тән белгі, қасиеттер табыла бермейді. Мұндай үстеу мәнді сөздер сөйлеу процесінде айтушының белгілі бір іс әрекетке жеке көзқарасын білдіру үшін стихиялы түрде пайда болады. Осыған орай оларды модальдық мағына айқын білініп тұрады. Сондай-ақ, –ша, -ше тұлғалы жалқы есімдерге тұрақтылық белгі де болмайды. Осыған байланысты болса керек, сөздік жасау процесінде олар реестр сөз ретінде қабылданбайды. –Ша, -ше аффиксі өзі жалғанған негізді лексикалық бүтін деңгейіне көтере алмайды. Мұның үстіне түбір мен оған жалғанған –ша, -ше аффиксінің арасындағы семантикалық байланыс та өзге туынды түбірлерге қарағанда анағұрлым солғын болады. Бұлардың арасына яғни негіз бен аффикстің арасына септік, тәуелдік жалғаулары сыналап кіріп кете береді. Мысалы: 1. Оспановша-Оспановтарша-Оспановынша. 1. Дүйсенше-Дүйсенімше-Дүйсендерше. Осы аталған ееркшеліктеріне орай мұндай –ша, -ше тұлғасы жалқы есімдер салыстыру мәнді зат есімдер ретінде субстантивтер қатарында қала береді. Болмаса оларды грамматикалық функциялық қызметтерін есепке ала отырып зат есімдер құрамындағы адвербиалдану бағытындағы элементтер ретінде қарастырған дұрыс.

Сан есімдердің –ша, -ше жұрнағы арқылы түрленімінде осының алдында сөз еткен сан есімдегі тілдік жағдай дәл сол күйінде қайталаанады. Мұнда да сан есім негіздеріне қосылған –ша, -ше тұлғасы әуелгі кезде оларды субстантивтендіріп барып сан есім негіздерін өзге лексикалық единицалармен грамматикалық байланысқа түсіреді. Дәлірек айтсақ, сан есімдерге үстемеленген –ша, -ше жұрнағы бұл арада семантикалық түрленім емес,

грамматикалық байланыстырушы қызмет атқарады. Бұдан пайда болған тілдік тұлға, әлбетте, салыстыру мағынасында қолданылады. Мысалы, жүздерше, мындарша, мынша, миллиондарша. Айта кететін бір жайт, ол қазақ тілінен басқа түркі тілдерінде сан есім негіздеріне жалғанған –ша, -ше аффиксі грамматикалық байланыстырушы қызметін емес, семантикалық сөзтүрленім функциясын орындайды.

Аталған аффикс есімдіктерге де қосылып, сөзтүрленімдік сипат алады. Жалпылау және сұрау есімдіктеріне жалғанған –ша, -ше аффиксі семантикалық сөзтүрленімдік реңк алса, есімдіктің басқа мағыналық топтарына үстемеленген –ша, -ше аффиксі грамматикалық байланыстырғыш ролінде жүреді. Ескере кетер бір жайт, қазақ тілі грамматикаларында, кейбір қазақ тілі оқулықтарында, –ша, -ше аффиксінің сөзжасамдық қызметі сөз болғанда, оның есімдік негіздерінен де жаңа үстеу сөз жасайтыны айтылып қалады. Мысалы, 1967 жылы жарық көрген академиялық грамматикада, А.Ысқақовтың жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулықтың оның сілтеу, жалпылау, сұрау және өздік есімдіктеріне жалғанып, үстеу сөз жасайтыны баяндалады. Оған өзімше, қалайша, онша, сонша және т.б. тәрізді сөздер дәлел. Әрине, бұл жерде автордың мұндай көзқарастарымен келісу қиын. Олар, ең бастысы, –ша, -ше аффиксінің сөзтүрленімдік қасиетін ескермейтіндіктен қонымсыз пікірлерге бой алдырған. Алайда, бұлардың сөйлемде үстеу орнына жүріп, пысықтауыштық қызмет атқаратыны аясында қарастырып, адвербиалдану бағытында тұрған лексемалар деп қарастырған жөн сықылды.

Оларды әлбетте, септік шылаулармен немесе септік жалғаулармен ауыстырып айтуға, сөйтіп басқа бір синтаксистік құрылым жасауға болмайды. Сондықтан, мұндай –ша, -ше тұлғалы лексикалық единицалар толық адвербиалданған формалардың қатарына жатады. Мысалы, ізінше, әлінше. Бұлар тілдік қажеттілікті орындау мақсатында сөйлем құрамында пысықтауыштық қызметте жиі әрі тұрақты қолданылғандықтан, бірте-бірте өзінің бұрынғы модельдік мәніне ажырап, үстеу сөздер болып қалыптасқан. Бұлар қазіргі тілдік сөздік бүтін деңгейінде жеткен лексикалық құрылым болып саналады.

–Ша, -ше қосымшасы адвербиалданған модаль сөздердің құрамын да сөз тудырушы аффикс ете, сөз түрлендіруші тұлға болып танылады. Мысалдарға жүгінейік: барынша, керегінше, мүмкіндігінше, көбінше. Қазіргі қазақ тілінің лексикалық нормасы бойынша бұл сөздер үстеулер үстеулер қатарына жатқызылып жүр. Бұлардың лексикалық, құрылымдық-функциялық тұрғыдан алып қарағанда үстеу сөздер екені анық. Бірақ әңгіме басқада. Мәселе бұлардың қандай жолмен, қандай тілдік амал-тәсілмен үстеу болып қалыптасқандығында. Мысалға келтіріген сөздердің құрамындағы

–ша, –ше аффиксінің бұл арада еш сөзжасамдық ролі жоқ. Ол аталған сөздердің құрамында сөзтүрленімдік қызметте ғана оның аталған сөздерді адвербиалдануға еш қатысы жоқ. Біздіңше, модаль сөздерге жалғанған –ша, –ше қосымшалы сөздерді де үстеуге айналдырып тұрған бірден-бір фактор-синтаксистік қолданыс. Пысықтауыштық функцияда тұрақты әрі ұдайы жұмсала келе бұлр да өзге тілдік формалар сықылды адвербиализация үдерісіне ұшырап, үстеу болып біржола орныққаны анық.

Субстантивтенген сын есім негіздеріне үстемеленген –ша, –ше аффиксі де сөзтүрленімдік сипатқа ие болады: үлкендерше, жақсыларша, ескілерше, дәулерше, жамандарша. Бір қарағанда, субстантивтенген сын есімдерге қосылған –ша, –ше формасы салыстырма мәнді үстеулер тудырып тұрған сықылды. Алайда, түбір мен –ша, –ше аффиксінің арасына орналасқан көптік жалғаулары оған ондай мүмкіндік бермеген, түбір мен сөз тудырғыш қосымшаның бір тұтас бүтін болып тұтастануына кедергі келтірген. Осыған байланысты –ша, –ше аффиксі сөзжаамдық деңгейге өктеріле алмаған, тек сөзтүрленімдік шеңерде қалып қойған, бүкіл құрылым салыстырма мәнді зат есімдер болып танылған.

Сапалық сын есімдерге қосылған –ша, –ше тұлғасы да туынды түбір жасай алмайды. Олар да сөзтүрленімдік қызмет атқарудан аса алмайды. Алайда, сапалық сын есімдерге жалғанған –ша, –ше аффиксінің сөзтүрленімдік қызметіне елеулі айырмашылықтар бар. Біріншіден, кейбір сапалық сын есім негіздеріне үстемеленген –ша, –ше аффиксі ондағы сапа мәнін бөсеңдетіп, шағындап көрсетіп, семантикалық жақтан сөзтүрленімдік атқарады. Мысалы, сұрша, көкше, сұлуша, қоңырша, ақша, бозша тәрізді сын есімдердің құрамындағы –ша, –ше аффиксі өзі жалғанған сын есім түбірлерді семантикалық тұрғыдан ғана түрлендіріп тұр. Екіншіден, кейбір сапалық сын есімдерге қосылған –ша, –ше аффиксі оларды әуелі субстантивендіріп барып, одан кейін септік жалғаулар тәрізді грамматикалық байланыстырғыш қызметін атқарады. Мысалы, «Олар танысша сәлемдесті» деген сөйлемдегі –ша, –ше қосымшасының қызметіне тереңірек үңілсек, онда оның біз сөз етіп отырған қызметі анық аңғарылады. Егер танысша сөзінің құрамындағы –ша, –ше аффиксі болмаса, оның сөйлемдегі баяндауыш мүшемен синтаксистік байланыс бұзылар еді. Ал, бұл сөздің үстеуге айналуы адвербиалдану процесінің нәтижесі. Сонда да оны толық адвербиалданған тұлға деп санауға болмайды. Себебі, мұнда түбір мен аффикстің бір бүтін болып тұтасуында берік емес. Өйткені, сөйлеуші өз қалауынша кез-келген уақытта олардың арасына зет есімге тән жалғауларды қосып айта беруге болады. Мысалы: таныстарша, танысынша, танысынша...

Мезгіл мәнді үстеулер мен осы мағыналас зат есімдерге де қосылғанда –ша, –ше аффиксі сөзжасамдық емес, сөзтүрленімдік қызмет атқарады. Мысалдарға жүгінейік: бүгінше, қазірше, биылша, уақытша, қысша, әзірше...

Бұл мысалға алынған сөздерде –ша, -ше қосымшасы өздері жалғанған сөздердің мағынасына сәл-пәл өзгеріс енгізгені болмаса, жаңа лексикалық бүтін жасап тұрған жоқ, оның негізгі қызметі-сөзтүрленімдік. Сондай-ақ сын есімдерге қосылған –ша, -ше аффиксі де дәл осындай функция орындайды.

Енді –ша, -ше аффиксінің сөзжасамдық қызметі жайында. Ол аз-кем сөз.

–Ша, -ше аффиксінің үстеу тудыруда ең өнімді қосымша екені, әсіресе, оның қимыл-сын мәнді үстеулер мен мезгіл мағынасы үстеу сөз жасайтындығы, сондай-ақ оның сан есім, есімдік, тікелей, кейде үстеулердің өзінен үстеу тудыратыны қазақ тілінің барлық оқулықтарында мейлінше кеңінен айтылады. Алайда, зат есімнен басқа сөз таптарына қосылғанда сөзжасамдық функция атқармайтынын, оның негізінен сөзтүрленімдік қызмет орындайтынын жоғарыда едәуір баяндалды. Біздің де –ша, -ше аффиксінің сөзжасамдық қызметі жайында өзіндік көзқарасымыз бар. Ең алдымен қазақ тіл білімінде үстеулерге берілген анықтамаларға көз жүгіртсек, олардың барлығында да үстеудің морфологиялық өзгеріске түспейтіндігі, өзіне тән грамматикалық категориялары жоқ екендігі, тілде бұрыннан бар сөз таптарының негізінде кеш қалыптасқандығы айтылады. Егер осы анықтамаларды басшылыққа алсақ, үстеулердің морфологиялық өзгеріске түспейтінін мойындасақ, оның басқа сөз таптарынан келген сөздердің негізінде пайда болғанын танысақ, –ша, -ше аффиксі қалай үстеу тудырады? Әйтеуір үстеу сөздердің құрамында аффикстер бар екен деп, соны мойынсынып бәрін аффиксация тәсілімен жасалған деу ақиқатқа жанасымды бола ма? Әрине, жоқ. Десек те, сөз таптарының сөзжасамның жалпыға мәлім белгілі бір амал-тәсілдерінің негізінде жасалатыны ақиқат.

Біздіңше, үстеулердің өз алдына бөлек, жеке сөз табы болып қалыптасуында шешуші роль атқарған бірден-бір тәсіл-адвербиализация. Бұл сөзжасамдық тәсіл бойынша үстеулер басқа сөз таптарынан ауысып келген сөздердің негізінде дербес категория болып қалыптасады. –Ша, -ше тұлғалы сөздер де о баста адвербиалдану үдерісіне ұшырап, тілде үстеу болып орныға бастаған. Тілдің даму барысында аталған тәсіл кең өріс алып, тіл құрамында адвербиалданған –ша, -ше тұлғалы лексемалардың саны бірте бірте арта түскен. Кейін түркі тілдерінде, соның бірі-қазақ тілінде аффиксация жүйесі қалыптасып, берік орныққан кезде –ша, -ше қосымшасы да өзге де жұрнақтармен бірге сөз тудырушы аффикс болып қайта ұғынылған.

Адвербиализация процесі тілдегі барлық тұлғалар, атап айтқанда, түбір сөздерді де, туынды түбірлерді де, күрделі тұлғаларды да, түрлі түрленімдерді де қамтиды. Өйткені аталған үдеріске шешуші әрі басты роль атқаратын фактор, біздіңше, әрине, синтаксистік қолданыс. Синтаксистік қолданыс адвербиализация процесінде аталған үдеріске ұшыраған сөздердің

лексикалық және грамматикалық жақтан да игеріліп, үстеулер қатарына ауысуына оң ықпал жасайды. Сондықтан жоғарыда сөз болып отырған сөздік түрге жататын –ша, -ше тұлғалы сөздердің үстеуленуін осы ыңғайда түсіндіруге болады.

–Ша, -ше аффиксінің сөзжасамдық қасиетке ие бола алмай, оның көбінесе сөзтүрленімдік дәрежеде қалып қоюының себебін, біздіңше, қосымшалардың даму заңдылығын негізгі қазық етіп ала отырып түсіндіруге болады.

Тіл білімінде кез-келген аффикстің шығу тегі, түп төркіні өз алдына дербестігі бар жеке сөздердің дамуымен байланыстыратын теория бар. Түркологияда –ша, -ше аффиксінің арғы тегі мезгіл, уақыт мәнінде жұмсалатын шақ сөзімен байланыстырады. Жоғарыда айтылған теория бойынша о бастағы дербес сөз аффикске айналу барысында 4 түрлі сатыдан өтеді: а) жеке сөз; ә) көмекші сөз; б) септеулік шылау; в) аффикс. Зерттеуші Қ.Шаяхметовтың пікіріне қарағанда, –ша, -ше аффиксіне негіз болған «шақ» сөзі қазіргі кезде осы аталған дамудың 3-ші сатысында тұрған көрінеді. Бізге де ғалымның бұл тұжырымы сенімді әрі дәлелді көрінеді. Шынында да –ша, -ше аффиксі сөзтүрленімдік қызмет атқарғанда оның септеуліктен аффикске айналуының ерекшеліктері белгі береді. «Шақ» лексемасы аффикске айналған соң оның құрамындағы –к элементі қысқарып, –ша, -ше кейпіне түскен. «Бірақ,- деп жазады Қ. Шаяхметов: –ша, -ше аффиксі әлі сөзжасамдық дәрежеде нық бекіп, тиісті үшінше ие бола қойған жоқ. Оның түбір немесе негіздерге қосылған соң өзіне екпін тартпауы сол сөзжасамдыққа тән бір шарттың бойына қонбағанынан көрсетеді».

Біздің ойымызша, тіл дәл осы жерде басқа сөз таптарының адвербиалдануына мүдделік танытады. Тілдік сұранысты өтеу мақсатында бірінші болып үстеумен семантикалық әрі функциялық жақтан үндес, орайлас тілдік формалардың ұшырауы заңды.

Қазіргі қазақ тілінде –ша, -ше тұлғалы арқылы түрленген формалардың субстантивтену қарқыны күшті екені байқалады.

Қазіргі кезде тілімізде термин жасау ісінің жандана бастауымен байланысты –ша, -ше аффиксінің де заттануы яғни зат есім сөздер жасауға қатысы активтен бастағанын айта кеткен жөн. Мысалы, түйнекше, жүрекше, үстеуше, сүйекше деген сөздердің кішірейту мәнінен толық арылып, тек қана заттық ұғымда қолдануларын олардың дәл осы терминдік қызметте жұмсалуларымен түсіндіруге болады. Терминдік қызмет олардың сөз түрленімдік қызметін сөзжасамдық статусқа ауыстырған. Сөйтіп, бұл факторлар –ша, -ше қосымшасы тек қана үстеу тудырады деген қатып қалған тұжырымдарға басқаша қарауға мәжбүрлейді.

Қорыта айтқанда, –ша, -ше аффиксі әрі сөзтүрленімдік, әрі сөзжасамдық қызмет атқаратын қосымша болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Созонтов Н. Записки по грамматике. - Ташкент, 1912.
2. Радлов В.В., Алпаров Г. Сайлана хезмәтлар. - Казан, 1945.
3. Закиев М. Синтаксический строй татарского языка. Изд. Казанского унив. 1963.
4. Азимов П. Түркмен дили. - Ашгабош. 1950.
5. Насилов В.М. Аффиксы включения. «Вопросы языков и литератур стран Востока». - Москва, 1958.
6. Диренкова Н.Н. Грамматика ойратского языка. - М-Л., 1940.
7. Хабичев М.А. Карачаево-балкарский язык. «Языки народов СССР» II. - Москва, 1966.
8. Жұбанов Қ. Исследование по казахскому языку. - Алматы, 1966.
9. Сауранбаев Н. Қазақ тілі. - Алматы, 1944.
10. Маманов И. Қазіргі қазақ тілі. - Алматы, 1966.
11. Шаяхметов Қ. Қазіргі қазақ тілі. - Семей-Новосібір, 2007.

Резюме

В статье рассматриваются особенности словообразования и словоизменения аффиксов – ша, - ше в казахском языке.

Resume

The article is devoted to the question of peculiarities in wordbuilding and coorehande of –sha, she affixes in Kazakh language.

УДК 372.881.111.1

**ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ПРОЕКТ КАК МЕТОД
ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

И.И. Агашкина

Технический лицей № 165, г. Алматы

Важнейшей чертой современного учебного процесса является установка на развитие творческих сил и способностей учащихся. Это задача может быть решено лишь при условии личносно-ориентированного подхода в обучении, основной принцип которого гласит: в центре обучения должен находиться ученик, а не учитель, деятельность познания, а не преподавания. Эту главную задачу должен помнить учитель, выбирая методы и приемы обучения.

Одним из способов реализации личносно-ориентированного подхода является пробуждение в детях активных исследовательских интересов, т. е. применение

исследовательских методов обучения. Исследовательские методы - это методы, посредством которых учащиеся вовлекаются в самостоятельную творческую деятельность сходную по своей структуре с деятельностью ученого. В своих исследованиях ученики проходят все этапы творческого поиска: анализируют и сравнивают, доказывают и опровергают, обобщают и оценивают.

Разные ученые по-разному оценивают возрастные предпосылки использования исследовательских методов в учебном процессе. По мнению В.Ф. Паламарчук, овладение исследовательскими методами и достижение творческого уровня возможно, как правило, в старших классах.. А в средних и младших возможны лишь элементы исследования [1].

Сторонники развивающего обучения Д.Б. Эльконин и В.В. Давыдов, напротив, пытаются доказать, возможность исследовательской деятельности уже в младшем школьном возрасте [2]. Исследовательским методам принадлежит ведущая роль в ряде передовых педагогических технологий. С начала шестидесятых годов в литературе развивается идея проблемного обучения, основным элементом которого является проблемная ситуация. (И.М. Махмудов, А.М. Матюшкин [3], [4]. В преподавании иностранных языков понятие ситуация, точнее, учебная речевая ситуация является одним из центральных [5]. При организации проблемного обучения перед учителем иностранного языка встает задача создания таких проблемных ситуаций, с помощью которых пробуждается мысль, познавательная потребность учащихся, активизируется мышление. Однако, как отмечают сами авторы, организация проблемного обучения на практике имеет определенные сложности, что связано с недостаточной разработанностью методики.

Исследовательская деятельность учащихся является составной частью другой технологии обучения метода проектов. В технологии процесса обучения происходит смещение акцентов на самостоятельность, предприимчивость, активность, изобретательность учащихся, а педагогическая роль учителя приобретает патронажный характер [6]. Ещё в начале двадцатого века умы педагогов были направлены на то, чтобы найти пути развития активного, самостоятельного мышления ребёнка, чтобы научить его не просто запоминать и воспроизводить знания, а уметь применять их на практике. Именно поэтому американские педагоги Дж. Дьюи, Килпатрик и австрийский педагог Рудольф Штайнер обратились к активной познавательной и творческой совместной деятельности детей при решении одной общей проблемы. Её решение требовало знаний из различных областей и позволяло реально увидеть результаты. Так возник метод проектов [7]. В настоящее время метод проектов достаточно хорошо проработан технологически и нашел широкое применение, в том числе и при обучении иностранному

языку. Основная идея заключается в том, чтобы перенесли акцент с различного вида упражнений на активную мыслительную деятельность учащихся, требующую для своего оформления владения определенными языковыми средствами [8]. На этапе творческого применения языкового материала только метод проектов, по мнению авторов (Полат Е.С. и др.), может позволить решить эту дидактическую задачу. При этом уроки иностранного языка превращаются в дискуссионный, исследовательский клуб, в котором решаются действительно интересные, практически значимые и доступные учащимся проблемы.

Выбор этого метода в моей работе с лицеистами, во-первых, обусловлен тем, что он позволяет учащимся наиболее полно реализовать их способности и интересы, то есть речь идет о реализации личностно-ориентированного подхода в обучении. Вторая причина связана с особенностями иностранного языка, как учебного предмета. В сравнении с другими предметами его усвоение не дает непосредственных знаний о реальной действительности. В связи с этим встает задача определения предмета учебной деятельности, удовлетворяющего познавательным потребностям учащихся. В этом качестве могут выступать сведения по истории, географии, культуре, стран, изучаемого языка и своей родной страны. Эта особенность иностранного языка определяет его ярко выраженный межпредметный характер. Цель обучения иностранному языку иноязычная речевая деятельность. Предметом речевой деятельности является мысль. Для активации речевой деятельности учащихся важно предоставить им возможность мыслить, решать проблемы, которые порождают мысль.

Третья причина выбора метода проектов связана с особенностью нашего образовательного учреждения. Среди лицеистов большой процент способных и одаренных детей с высокой мотивацией к учебе, к исследовательской деятельности. Важно не растерять этот интеллектуальный потенциал, а всемерно его развивать. Наш учебный предмет должен вносить свою существенную лепту в развитие личности лицеиста.

Благоприятной предпосылкой использования метода проектов в нашем лицее является тот факт, что мы, будучи ассоциированной школой ЮНЕСКО, имеем возможность участвовать в ежегодных проектах под эгидой этой организации. Далее я расскажу о выполнении двух таких проектов.

Проект ЮНЕСКО 2002-го года «Моё сердце в горах».

Тип проекта:

- по доминирующему признаку смешанный, информационный с элементами исследования;
- по признаку предметно-содержательной области межпредметный: проект проводился в рамках предмета «английский язык», т.е. допускалась

речевая деятельность на английском языке, но предусматривалось применение определенных знаний из области биологии и географии;

- по характеру координации - с открытой, явной координацией: я выступала координатором проекта и разработала этапы и методику его проведения;

- по характеру контактов - внутренний, среди учащихся групп 7.1., 7.2.;

- по количеству участников - групповой (16 чел.), по составу межгрупповой;

- по продолжительности проведения - средней продолжительности (2 месяца);

- по форме представления видеофильм.

Цель проекта - изучение гор Заилийского Алатау по литературным источникам, развитие навыков работы с информацией, развитие умений представлять свою страну на английском языке.

Исследуемая проблема - «Горы - друзья и враги человека».

Этапы работы над проектом:

1. Организационный этап

На этом этапе я объяснила семиклассникам, что такое проект, познакомила с его структурой:

- в основе проекта лежит какая-то проблема;

- для её решения необходимо поставить исследовательские задачи;

- определить методы исследования, источники информации;

- обработать полученную информацию;

- сделать выводы;

- представить результаты в виде какого-либо «продукта» - реферата, видеофильма и т.д.

Для того, чтобы учащиеся сориентировались в теме, я провела беседу, в результате которой подвела ребят к определению проблемы исследования: «В чем горы - друзья человека, а в чем - враги?», а также мы наметили объекты исследования: растительный и животный мир гор, спорт и отдых в горах, стихийные явления. Ребята с воодушевлением восприняли предложение поехать в Малое Алма-Атинское ущелье и снять видеофильм с комментариями на английском языке.

2. Этап разработки:

- определение задач по теме исследования;

- распределение задач между участниками, формирование микрогрупп.

Моя роль на этом этапе заключалась в том, чтобы помочь ребятам правильно сформулировать задачи, учесть их интересы и желания при распределении задач и формировании микрогрупп, т.е. здесь реализовался лично ориентированный подход к деятельности учащихся.

Итак, были определены исследовательские задачи:

- уникальные растения и животные гор Заилийского Алатау;
- опасные животные и насекомые гор, ядовитые растения;
- лавины и камнепады;
- сели и меры борьбы с ними;
- высокогорный каток Медео.

3. Этап реализации проекта

1) Обсуждение, выбор методов исследования и поиска информации

- вести поиск нужной информации;
- выделять главную мысль;
- анализировать информацию;
- делать обобщения;
- делать выводы, аргументировать их.

Подразумевалось наличие навыков работы со словарем и грамматических навыков и умений при переводе русских источников на английский язык.

2) Самостоятельная работа учащихся над задачами

Ученики подбирали материалы в Интернете, справочниках, энциклопедиях, книгах и журналах, делали переводы с русского на английский язык. Периодически проводились промежуточные обсуждения достигнутых результатов. В итоге были составлены комментарии к каждому эпизоду видеофильма. Завершающей фазой была поездка в Малое Алма-Атинское ущелье и съёмки видеофильма, в котором ребята выступали в роли гидов. Маршрут, места остановок, объекты съёмок были продуманы заранее. Большую помощь в организации поездки оказала нам освобожденный классный руководитель.

4. Этап презентации проекта

Презентация проекта проходила в параллели седьмых классов и включала в себя изложение наработанного материала, не вошедшего в фильм, просмотр видеофильма и ответы на вопросы. Главные выводы, которые сделали ребята, заключались в том, что горы Заилийского Алатау, их природа предоставляют человеку большие возможности для отдыха, оздоровления, занятия спортом, туризмом, но в то же время они таят опасности, которые человек должен знать и уметь избегать.

Проект ЮНЕСКО 2003 года «Проблемы водных ресурсов Казахстана глазами школьников».

Этот проект для учащихся, чьи знания в восьмом классе в области физической географии и экологии стали более глубокими, явился продолжением предыдущего проекта. В нем на более высоком уровне исследуется проблема «Селевые явления Алматы и Алматинской области и меры борьбы с ними». Актуальность этой темы возрастает в последнее

время в связи с потеплением климата, ухудшением экологической обстановки, уменьшением финансирования службы слежения и селезащитных мероприятий.

Казалось бы, зачем делать узкий проект по географии на английском языке? Наши доводы таковы. Во-первых, учитывая, что проект проходит под эгидой ЮНЕСКО и носит экологический характер, ребята решили обратиться в эту организацию, как представители Казахстана, чтобы привлечь внимание к нашему региону на международном уровне.

Во-вторых, преследовалась познавательная цель составление словаря терминов по изучаемой теме, что значительно расширило лексический запас учащихся.

По своей технологии этот проект межпредметный, межрегиональный, исследовательский с информационным модулем, с открытой координацией, групповой (4 человека).

Этапы работы, методы обработки информации, моя роль координатора были прежними. Итогом исследования ребят стал реферат, в котором они решали следующие задачи:

- классификация селевых явлений;
- условия их образования;
- причины возникновения селей;
- орографические особенности хребтов Заилийского Алатау;
- историческая справка о селевых явлениях нашего региона;
- станции слежения за селеопасностью;
- меры борьбы с селевыми потоками.

Большую помощь в определении исследовательских задач в качестве эксперта нам оказала преподаватель географии Казановская Татьяна Леонидовна. Она дополнила наш список источников несколькими научными статьями. На нашу просьбу о помощи откликнулся директор Института Географии Медеу Ахметкал Рахметулаевич, 30 лет изучающий проблему селей. Он охотно предоставил ребятам очень редкие книги - «Сели окрестностей Алматы» и «Селевые явления сейсмоактивных территорий Казахстана». От него мы узнали, что в проекте ЮНЕСКО, под тем же названием, но уже на академическом уровне, участвуют Научно-исследовательские институты Казахстана. Этот факт усилил значимость их работы, осознание сопричастности к решению больших проблем.

Выводы:

Общеучебные и общеметодические приемы и навыки исследовательской работы в процессе выполнения проекта выступают в роли средств, влияющих на интеллектуальное развитие личности.

Благодаря исследовательской деятельности мы выводим детей в мир больших контактов, в мир большой науки. Решая на своем уровне

те же проблемы, подросток ощущает себя активным участником реальности.

Есть все основания говорить о том, что исследовательская работа естественным образом ориентируется на участников и. таким образом, мы входим в сферу лично- ориентированного обучения и соединяем образовательный и воспитательный процессы в единый учебный процесс.

Выполняя проекты на английском языке, ребята приобретают новые, необходимые знания по целому ряду предметов. Работая в группах, помогая друг другу, обмениваясь информацией на английском языке, учащиеся развивают свои речевые умения, коммуникативную компетенцию, а. выполняя роль гидов - и страноведческую компетенцию.

В процессе познания природы родного края, ее красоты и неповторимости учащиеся реально переживают чувство привязанности к своей земле, к родине. Наблюдения за участием детей в проектах убеждают, что такая форма работы направлена на формирование их патриотических чувств.

ЛИТЕРАТУРА

1. Паламарчук В.Ф. Школа учит мыслить. - Москва, 2000.
2. Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника. - М.: Знание. 1974.
3. Махмутов М.И. Проблемное обучение. - Москва: Педагогика, 1975.
4. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. - Москва: Педагогика, 1972.
5. Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам. - М.: Просвещение, 1969.
6. Полат Е.С. Обучение в сотрудничестве, Иностранные языки в школе. № 1, 2000.
7. Дьюи Дж. Как мы мыслим. 1933.
8. Полат Е.С. Метод проектов па уроках иностранноу языка. Иностранные языки в школе. № 2, 2000.

Түйіндеме

Берілген мақалада ағылшын тілінің әдістерін зерттеу үшін зерттеушілер жобасына ерекше көңіл бөлінген.

Resume

Main attention in this article is paid to research project as a method of the English language studying.

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ПСИХОЛОГИЗМ МӘСЕЛелЕРІ

Б.А. Мәлібаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Әдебиеттің алуан түрлі салаларға бөлінуі оның өсіп-дамуымен, жаңа арналары мен салаларының қалыптасуымен тығыз байланысты. Қоғамдық үрдістердің сан тарау тереңінен бастау алатын әдебиеттің даму процесі күн өтен сайын жанарып һәм жасарып өзгеріп отырады. Уақыт өрнегіне көз салып, тарих тереңіне үңілетін болсақ, әдебиеттің өзіндік даму жолы бар екенін көреміз. Қазақ әдебиетінің ең алғашқы бастауларынан бергі қалыптасу, даму, өзгеру және өсіп-өну кезеңдері адамзат баласының ой-санасының интеллектуалды деңгейін байқатады. Бұған кез келген халықтың тарихынан орын алатын әдебиетінің өзіндік алтын ғасырлары дәлел бола алады. Орысәдебиетіндегі 19 ғасыр, Жапон әдебиетіндегі 20 ғасыр сияқты кезеңдер әдебиеттің дамуының үздіксіз жасалып отыратын процесс екенін танытатынын айта келіп, қазақтың үлкен сыншысы С. Әшімбаев әдебиетті: «халықтың ой-сана өсуінің, рухани дамып кемелденуінің көркемдік тарихы дейміз. Өйткені, жалпы алғандағы азаматтың ой-сананың оянуы да, шарықтап өсуі де алдымен сол халықтың әдебиетінде көрініс табады», - дейді [1, 62].

Яғни адамзат тарихында орын алатын өзгерістер ең алдымен әдебиетте өз бедерін қалдырып, өрнегін салатындықтан одан тұтас бір дәуірдің, тұтас бір халықтың тағдыры көрініп отырады. Орыс әдебиетінің даму тарихын зерттеуші ғалым Д. Лихачев әдебиеттің ежелгі славян халықтарында алатын орынын, оның тарихын саралаудағы басты дереккөздер екендігіне тоқтала келіп, кез келген халықты оның әдеби дамуынан бөліп қараудың қате екендігін және «халықтың ұлт ретіндегі қалыптасуы, әдебиеттен көрінетінін» айтады [2,75].

Бұл жағынан алып қарағанда қазақ халқының әдебиеті оның тарихының антологиясы болып есептелмек. Бұл біздің аттың жалы, аттанның қамында өмірін өткізген көшпелі бабаларымыздың ауыздан ауызға таратып жеткізген шығармалырынан анық танылады. Әдебиеттің өрістеуіне жол ашатын тарихи процестерде кейінен сол әдебиеттің қойнауына сіңісіп, олардың бөлінбейтін бөлшегіне айналады. Ежелгі фольклорлық шығармалар, ертегілер, ауыз әдебиетінің сан алуан салалары, батырлық және сүйіспеншілік туралы эпостар мен дастандар, тасқа басылған жазбалар, жыраулар әдебиеті, ақындар шығармашылығы, солардың ізімен қалыптасқан қазақ әдебиетінің негізгі тамыры мен оның нәр алатын бастау қайнары болады.

Ал ол қалыптасқан әдебиеттің қаншалықты халықтың шығармашылық тарихынан орын алатынына уақыттың қатал сыны өзі екшеп береді. Ол шығарманың көтерген жүгіне, айтар ойына, танытар идеясына қатысты болмақ. Әсіресе прозалық шығармалардың жанрлық ерекшелігі туралы айтқан кезде оның өміршендігіне қойылатын талаптар осы тұрғыдан өрбиді.

Бұл ретте әдеби шығарманың, соның ішінде прозалық туындының басты құндылығы өзі негізге алған тақырыптың тереңінен оқырманның жан әлеміне жағымды, түсінікті және қонымды болатын идеяны сүзіп алып шығу болып табылады.

Ал шығарма идеясы ол туындының кейіпкерлер әлемінен бөлек емес, қайта сонымен бірге, біте қайнасып, балталасаң бөлінбес тұтастыққа айналады. Жалпы сәтті туындының кез келген кішкене бөлшегінен бастап, көтерген ауыр да үлкен жүгіне дейінгі аралықта белгілі заңдылыққа бағынған өзара байланыс болуы керек. Себебі өзара байланысып, өзара тұтастырылмаған шығарманың белгілі бір бөлшегі оның көркемдік қалпын кемітіп, идеялық һәм тақырыптық арнасын тарылтып тұрады.

Бұл ретте әдебиетте келтірілетін, сөз өнерінің ұлылығын көрсетіп (А. Байтұрсынұлы), сәулет өнерімен салыстырылуы да тегін емес болса керек (З. Қабдолов). Себебі белгілі бір ғимарат құрылысы салынған кезде әрбір кірпіштің жігі өзара басылып, бірін-бірі «байлап» тұруы тиісті. Олай болмаған жағдайда еңбек еш кетіп, өзара жіктеспеген кірпіштердің құлауына алып келеді. Ұлы ғалым айтқандай «үйдің жақсы-жаман болып шығуы балшығынан да, кірпішінен де болады. Бірақ көбінесе кірпіштерінің қалануынан болады» [3,17].

Сол сияқты белгілі бір шығармада, мейлі ол прозалық, поэзиялық немесе драмалық шығарма болсын, оның барлық компоненттері өзара тұтастықта болып, туындының толық келбетін, керек десеңіз автордың қаламгер ретіндегі шығармашылық тұлғасын да қалыптастырып тұру керек. Бұл әдебиетке қойылатын басты талаптардың бірі екенін қазақ әдебиетінде А. Байтұрсынұлынан бастап, оның ізін жалғап әдебиеттің теориясына түрлен салған ғалымдарымыздың барлығы да айтып кеткен. Ол автордың сол шығарманы жазу барысындағы қолданған көркемдік әдіс-тәсілі, ұстанған бағыты немесе алған тақырыбы мен көтерген идеясында көрініп жатуы керек. Шығармашыл тұлғаның назарда ұстауға тиіс басты қағидаты осы болса, оның сол арқылы оқырман қауымына өзінің таланты мен туындыгер ретіндегі шеберлігін танытудың әдебиеттану ғылымында қалып тасқан қаншама әдіс-тәсілдері бар.

Ол шығармашылық иесінің өзінің таңдап алған тақырыбына, айтар ойына, кейіпкерлер әлеміне және жалпы шығарма табиғатына байланысты көрінбек. Ал кейіпкердің жан әлемі алуан түрлі, қайшылықтарға толы, күрестердің тұтас бейнесі мен жекелеген бөлшектері болмақ. Егер оның жанын «ашып» қарайтын болсаңыз шығармашылық иесінің заманның,

тұтас халықтың психологиялық хәлі мен тұтас өмірін көретінін даусыз. Ал әдебиеттегі кейіпкер әлеміне психологизм призмасы көз жүгірту сол ерекшеліктерге тереңінен қарау болып табылады.

Адамның ойы, сезім-танымы, пиғылы, сондай-ақ түпкі санасында өтіп жатқан ішкі әлемі көркем әдебиетте түрлі жолдармен беріледі. Ол сөз өнерінің ежелгі түрлерінде (фольклор және ауыз әдебиеті) тікелей түрде емес, жанама түрде - қазіргі қалыптасқан психологизмнің жекелеген белгілерін көрсету арқылы беріледі. Әдебиеттің ондай түрлерімен танысу барысында қаһармандардың ішкі жан-дүниесі мен ой-сезімі туралы ақпараттан гөрі оқиғаға араласуы, кимыл-қозғалысы мен сыртқы келбеті туралы ақпарат көбірек аламыз. Ертегі кейіпкерінің сезімдерінің шиеленісуі мен ішкі жан-әлеміндегі арпалысы сыртқы әлеммен және оқиғалардың дамуымен тығыз байланысты: егерде ертегі қаһарманы қайғылы оқиғаға ұшыраса, ол «зарланып жылайды», ашуланса, «жауар бұлттай түнереді». Ал егерде қаһарманның ішкі әлемі тікелей бейнелетін олса, онда ол ұзақ сонар ой ағымы немесе ішкі монологы емес, қысқа ғана нақтылы бір мезеті, бөлшектері мен сәттеріне тоқталмастан жалпылап өте шығады.

Бұның барлығы да психологизмнің әдебиеттің дамуымен де тығыз байланысты екендігін көрсетеді. Яғни адамның өзін-өзі тануы немесе әдебиеттің өнер ретіндегі адамды зерттеуі негізгі жемісін бере бастаған шақта, әдебиет қоғамдық процестерді емес, сол процестерді жасайтын адамды зерделуді қолға алған кезде психологизм дамыды.

Негізінен алғанда психологизм қай қоғамда болса да, әдебиеттегі төңкеріс ретінде көрінеді. Өз кезінде Ф. Достоевскийдің де нағыз психологизмге құрылған шығармалары орыс қоғамында асқан жаңашылдықтың үлгісі болып, оған алғашында үдере қарауына себеп болды. Қазақ әдебиетіндегі бүкіл шығармасы таза психологизмге құрылған О. Бөкейдің шығармашылығы әдебиет үшін, әдебиеттанушы мамандар үшін де тосын жағдай болғаны анық. Сол үшін де қазіргі таңда әдебиеттанушылар мен әдеби қауым үшін қалыптасқан жағдайға айналған психологизмнің өзіндік ерекшеліктері бар. Жалпы адамтануға бет алған сайын, әдебиетте психологиялық романдардың көптеп жазылуы орын ала бастады.

Қазіргі таңда әдебиеттанушы қауым үшін «сәнге» айналған психологизм дегеніміз не? Оның жалпы әдебиет үшін қаншалықты маңызы бар, ерекшелігі мен кемшілігі бар? Ең алдымен психологизм қалай пайда болады және ол әдебиетте қандай орын алмақ?

Сонымен орыстардың «Әдебиеттану сөздігінде» психологизм «адам психологиясын тұлғаның іс-әрекетіндегі импульстер мен стимулдардың жиынтығы ретінде қарайтын әдеби талдаудың түрі» деп көрсетілген [4].

Ал С. Ожеговтың «Орыс тілі сөздігінде» «Психологизм - психикалық жап күйзелістерін терең суреттеу», - деп қысқа ғана анықтама берілген [5, 557]. Ал бұл

анықтама әдебиеттегі кейіпкердің жан әлемін ашуға талпынған жазушы еңбегінің ширек қана бөлігін ғана көрсете алады. Екінші жағынан алғанда әдебиеттегі психологизмнің негізгі шарттарын бере алады.

Ал психологизм көне грек тілінен аударғанда «psyche» - жан және «logos» - сөз дегенді білдерді. Яғни ол жанның тілі ретінде әдеби процеске енеді.

Адамды жеке тұлға ретінде таныту үшін жазушы қолданатын әдебиеттегі әмбебап әдіс-тәсіл десе де болады.

Ал негізінен алғанда шығармадағы нақтылы кейіпкердің көптеген жан арпалыстары мен күйзелістерін толыққанды әрі мәнді етіп көрсете білу жазушының алдына қойған идеялық шешімімен, қалыптасқан стилімен, адам жанына талдау және сараптау жасайтын оның әдістері мен тәсілдеріне, керек десеңіз алдына қойған мақсатымен тығыз байланысты екендігі айтылып жүр [6].

Әдебиеттегі психологизм кейіпкердің толыққанды тұлғасының танылуына өз әсерін тигізетін әдеби талдаудың бір түрі ретінде әдебиетте кең орын алып келеді. Көркем шығармадағы психологизм ең алдымен әдеби қаһарманның сезімі мен эмоцияларын, ойлары мен толғаныстарын терең һәм толық бейнелеу болып табылады.

Бұл ретте қазақ әдебиетіндегі психологизм мәселесін жете зерттеген ғалым Б. Майтановтың: «Психологизмнің негізгі қызметі - өмірлік шындық пен көркем шындықтың жанды тамырластығын сақтау», - деген пікірімен толық келісуге болады [7,4]. Яғни негізгі өмірлік шындықты шығармасына арқау еткен жазушы шығарма идеясында көрінетін көркем шындықтың арасына сыналап енетін нәзік байланыстардың арақатынасын қалай және қандай тәсілдермен білдіре алады? Егерде шартты түрде өмірлік шындықты тақырып деп алсақ, көркем шындық сол тақырыптың жазушы қиялы мен қаламында өзгеріске ұшырап, жаңа бір идеяны көтеруі болмақ. Ендеше, ол екі аралықтағы нәзік байланыстың ең басты көрінетін тұсы психологизм болмақ.

Себебі жазушы кез келген өмірлік шындықты өзгерте алады, оның өзінің жазушылық шеберлігіне сала отырып, өңдеп, қырнап, саралап, зергерлеп жеткізе алады. Ол өзгерте алмайтын бір нәрсе бар. Сол өмірлік шындықтардың арқалап жүрген адамның психологиясы. Себебі өмірлік шындықтан ауытқыған кейіпкер психологиясындағы, жалпы психологизмдегі жазушы жіберген өрескел қателік, керек десеңіз талантсыздық болып табылады. Өйткені психологизмді - кейіпкер психологиясын беруде шығармашылық иесінің кәдімгі адамға тән сипаттан ауытқуға мүлдем хақы жоқ.

Мысалға, адамның қайғылы хәлін бермек болған жазушы үшін оның сыртқы бейнесі мен ішкі жан-дүниесі кәдімгі өмірдегіден ауытқымауы керек.

Керісінше, қуанышты адамның жан-дүниесінде өтіп жатқан физиологиялық өзгерістер мен эмоциялық хал-жағдай сіздің өзіңіздің соңы сезінген қалпыңызға сай келмесе, оны қабылдай қоюыңыз екіталай. Егер ол сол қалыпта бейнеленбесе, оның реалды болмыстан ауытқығаны болмақ. Сондықтан да жоғарыда Б. Майтанов айтып өткен

көркем шындық пен өмірлік шындықтың «жанды тамырластығы» психологизм болмақ. Себебі басқаның барлығында жазушы өзгерте алады және өмірге қарым-қатынасы өзгермеуге тиіс нәрсе ол - кейіпкер психологиясы. Яғни әдеби шығармадағы кейіпкердің толыққанды болып көрінуі үшін психологизм алатын орыны ерекше. Бұл ретте «шығармадағы өмір шындығының басты кепілі - психология да, соны жеткізу амал-тәсілдерінің жиынтығы немесе идеялық-эстетикалық, творчестволық феномен — психологизм» [7,4].

Психологизм шығармашылық иесінің өзінің өмірлік ұстанымын, кейіпкеріне сіңірген эмоциялық, мінездік, жалпы тұлғалық ерекшелігін тұтас етіп көрсетіп те тұрады. Өзінің шығармашылығындағы сомдалған кейіпкерлеріне нақтылы «жан бітіре» білудің өзі де көбіне психологизммен тікелей сабақтасып жатады.

Бұл ретте «осы құбылыстың сыртқы ішкі салалары есебінде даралау мен жыйнақтау, ұлттық, жалпыхалықтық, дерек пен қиялдан қосу, автор бейнесі, шығарманың заттық құрылымы іспетті түрлі мәселелердің өзара ықпал, әсері мен табиғи синтезін атау керек» [8,4].

Жалпы психологизм мәселесінің көтерілуін орыс әдебиет сынында алғашқы болып көрсеткен Н.Г. Чернышевский өзінің 1856 жылы жарық көрген «Детство и отрочество. Военные рассказы графа Толстого» деген мақаласында жазушының адамның ішкі жан әлемінің бейнеленуін өте бір қысқа әрі нақтылы етіп бере білген.

Бұл тәсілді Н.Г. Чернышевский жан диалектикасын бейнелеу деп атады. Кейінірек бұл тіркес Толстойды шығармасын зерттеу барысында айтылып отыратын «қанатты сөзге» айналып кетті. «Граф Толстойдың басты назары бір сезім мен ойдың екіншісіне құйылысып жатқанына ауады, оған көз алдына келген естеліктер мен өзара сабақтасулардың күшіне туған бір жағдай мен бір әсерден тікелей туындаған сезім қалайша өзінің қайнар бастауын қайтып оралатыны және сол естеліктің шұбалаңқы бойымен тағы да қайтадан сапарға шығатыны қызықтырады» [9].

Яғни таланты жазушыны дәл таныған дарынды сыншының айтқан ойына сараптама жасар болсақ, психологизм дегеніңіз, ең алдымен адам жаны мен ойының терең қайнарлары. Жазушы сол қайнардың тереңіне көз жүгіртіп, оның тарам-тарам көздерден құйыла отырып таза бұлаққа - мінезге әрі толық адамға айналғанын табуы керектігі болады. Сол тамырдан аққан тарам-тарам тамшылар - ойлар, сезімдер, эмоциялар жинала келіп, жеке адамды, біздер көңілімізде жатқызған кейіпкерлерді құрайды.

Әдебиеттегі психологизмге берілген барлық анықтамалардың барлығы да В. Чернышевскийдің Л. Толстойдың шығармашылығына қатысты айтқан осы бір тұжырымдарынан бастау алады десек те болады.

Яғни, жалпы алғанда психологизм дегеніміз - жазушының «...кейіпкердің ішкі әлемін: оның ойын, уайымын, арман-тілегін, эмоциялық хал-күйін көркем әдеби құралдар арқылы» жеткізу немесе меңгеру дегенді білдіреді [8, 86].

Қорыта келгенде көркем әдебиеттегі психологизм дегеніміз - шығармашылық иесінің кейіпкердің толыққанды тұлғасын оның сыртқы кескін келбетін және қимыл-қозғалысын есепке ала отырып, кейіпкердің ішкі жан әлемінде өтіп жатқан өзгерістер мен қайшылықтарды, сезімдер мен толқыныстарды, эмоцияларды және басқа өзгерістерді суреттеу арқылы қалыптастыруы.

Екіншіден алып қарағанда жазушылық стилі психологизмге құрылған шығармалардың барлығын дерлік классикалық туындыларға жатқызуымыздың өзі де осы аталған әдіс-тәсілдің органикалық ерекшелігінде болса керек.

Мысалға орыс әдебиетіндегі шығармашылықтарында психологизм орын алатын авторлар ретінде дәстүрлі түрде Л. Толстойды, Ф. Достоевскийді, одан кейін И. Тургеневті және А. Чеховты атап жүр. Ал осы аты аталған жазушылардың барлығын орыс әдебиеттану ғылымы мен әдебиетші қауымы ғана емес, қарапайым оқырмандардың өзі де классиктердің қатарына жатады. Біздің әдебиетіміздегі шығармашылығынан орын алатын Ж. Аймауытов, Ә. Кекілбаев және О. Бөкейдің қазақ әдебиетінің классик жазушылары атануларына психологизмнің «үлесі» бар екендігі барлығымызға аян.

Олардың басты ерекшелігі неде? Ең алдымен аталмыш жазушылар шығармашылық барысында өз кейіпкерлерінің жан әлемін ашуға тырысты. Оларды өзара сабақтастырып, шығармашылық сапардағы жолдарын тоқайластырып тұратын да психологизм.

Яғни жеке алғанда психологизм жазушының стилі немесе оның ұстанған творчестволық принципін ғана емес, оның өзінің де талант ретіндегі психологиясын танытып тұрады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әшімбаев С. Ақиқатқа іңкәрлік. - А.: Ана тілі, 1997.
2. Лихачёв Д.С. Зарождение и развитие жанров древнерусской литературы. - Л., 1986.
3. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. - А.: Атамұра, 2003.
4. Николаев П. Словарь по литературоведению. - <http://nature.web.ru>
5. Ожегов С. Словарь русского языка. - М., Оникс, 2006
6. Сайт «Русские писатели и поэты» <http://writerstob.narod.ru>
7. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. - А.: Санат, 1996.
8. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. - А.: Жазушы, 1987.
9. Чернышевский В.Г. Собрание сочинений. 8 т. - М., 1963.

Резюме

В статье рассматриваются проблемы психологизма в художественной литературе. А также обобщается роль психологического анализа при раскрытии содержания художественного произведения и личности героя.

Resume

Problems of psychologism in fiction are revealed in this article. The role of psychological analysis to reveal the content of fiction and acquaintance with the hero's nature is also summed up and generalised here.

НАШИ АВТОРЫ

Агашкина И.И. - г. Алматы.

Акумбаева Г.М. - Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова.

Баербекова А.Е. - Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, г. Караганда.

Байтенова Майнур Жаулыбаевна - старший преподаватель кафедры мировых языков, Казахский университет экономики, финансов и международной торговли, г. Астана.

Боранбаева Ж.К. - Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева, г. Астана.

Даулеткерей Капулы - заместитель директора издательства «Фолиант», соискатель кафедры казахской литературы, Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева, г. Астана.

Жаманкозова Арилана Тулендиевна - к.ф.н., доцент, кафедра русской филологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана.

Жанайхан Б. - д.фил.н., университет им. Сулейман Демиреля, г. Алматы.

Ибраева Жанара Бакибаевна – к.ф.н., доцент, зав.кафедрой «Журналистика и русская филология», Инновационный Евразийский университет.

Мусина Гаухар Талгатбековна — бакалавр филологии.

Имангалиева Г.С. - Казахский гуманитарно-юридический университет, г. Астана.

Кайрамбаева Айгуль Жаскайратовна - магистр филологии, Инновационный Евразийский университет.

Курманова Айжан Ислямхановна - старший преподаватель, кафедра казахского языка, Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова.

Малибаева Бахыт Ахметовна - преподаватель, кафедра казахской литературы, Евразийский национальный университет, г. Астана.

Прманова Н.А. - Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан.

Сарбалаев Ж.Т. - Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова.

Сыздыкова Гульнар Кузановна - к.ф.н., доцент кафедрой русской филологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана.

~~ВВЕДЕНИЕ~~
Тезекбаева Г.А. - Екибастузский инженерно-технический институт
им. К.И. Сатпаева.

Тусупова А.К. - АО Финансовая академия, г. Астана.

Хамитова Г.А. - Инновационный Евразийский университет,
г. Павлодар.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

(“Вестник ПГУ”, “Наука и техника Казахстана”,
“Өлкетану-Краеведение”)

1. В журналы принимаются рукописи статей по всем научным направлениям в 1 экземпляре, набранных на компьютере, напечатанных на одной стороне листа с полуторным межстрочным интервалом, с полями 3 см со всех сторон листа и дискета со всеми материалами в текстовом редакторе “Word 7,0 (’97, 2000) для Windows”.

2. Общий объем рукописи, включая аннотацию, литературу, таблицы и рисунки, не должен превышать **8-10 страниц**.

3. Статья должна сопровождаться рецензией доктора или кандидата наук для авторов, не имеющих ученой степени.

4. Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами: - УДК по таблицам универсальной десятичной классификации;

- название статьи: кегль -14 пунктов, гарнитура - **Times New Roman Cyr** (для русского, английского и немецкого языков), **KZ Times New Roman** (для казахского языка), заглавные, жирные, абзац центрованный;

- инициалы и фамилия(-и) автора(-ов), полное название учреждения: кегль - 12 пунктов, гарнитура - Arial (для русского, английского и немецкого языков), **KZ Arial** (для казахского языка), абзац центрованный;

- аннотация на казахском, русском и английском языках: кегль - 10 пунктов, гарнитура - Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), **KZ Times New Roman** (для казахского языка), курсив, отступ слева-справа - 1 см, одинарный межстрочный интервал;

- текст статьи: кегль - 12 пунктов, гарнитура - Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), **KZ Times New Roman** (для казахского языка), полуторный межстрочный интервал;

- список использованной литературы (ссылки и примечания в рукописи обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.1-84.-
например:

ЛИТЕРАТУРА

1. Автор. Название статьи // Название журнала. Год издания. Том (например, Т.26.) номер (например, № 3.) страница (например С. 34. или С. 15-24.)

2. Андреева С.А. Название книги. Место издания (например, М.:) Издательство (например, Наука,) год издания. Общее число страниц в книге (например, 239 с.) или конкретная страница (например, С. 67.)

На отдельной странице (в бумажном и электронном варианте) приводятся сведения об авторе: - Ф.И.О. полностью, ученая степень и ученое звание, место работы (для публикации в разделе “Наши авторы”);

- полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, E-mail (для связи редакции с авторами, не публикуются);

- название статьи и фамилия (-и) автора(-ов) на казахском, русском и английском языках (для “Содержания”).

4. Иллюстрации. Перечень рисунков и подписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

5. Математические формулы должны быть набраны как Microsoft Equation (каждая формула - один объект).

6. Автор просматривает и визирует гранки статьи и несет ответственность за содержание статьи.

7. Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи. Рукописи и дискеты не возвращаются. Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

8. Рукопись и дискету с материалами следует направлять по адресу:

140008, Республика Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64,

Павлодарский государственный университет
им. С.Торайгырова,

Издательство «КЕРЕКУ»

Тел (8 7182) 67-36-69

E-mail: publish@psu.kz

Теруге 20.05.2010ж. жіберілді. Басуға 20.06.2010 ж. қол қойылды.
Форматы 70x100 1/16. Кітап-журнал қағазы.
Көлемі шартты 6,70 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: М.А. Джумадиева
Корректорлар: М.А. Джумадиева, Б.Б. Аубакирова, А.Р. Омарова
Тапсырыс №1169

Сдано в набор 20.05.2010 г. Подписано в печать 20.06.2010г.
Формат 70x100 1/16. Бумага книжно-журнальная.
Объем 9,98 ч.-изд. л. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: М.А. Джумадиева
Корректоры: М.А. Джумадиева, Б.Б. Аубакирова, А.Р. Омарова
Заказ №1351

«КЕРЕКУ» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
E-mail: publish@psu.kz